

Devrimci Marksizm

Modern kapitalizmin politik kurumları ... saygılı, uysal, reformcu ve yurtsever memur ve işçiler için, ekonomik ayrıcalık ve sus paylarına denk düşen **politik** ayrıcalık ve sus paylarını yaratmıştır. Hükümette ... parlamentoda ve değişik komitelerde, yasal olarak yayınlanan "saygıdeğer" gazetelerin yayın kurullarında ya da daha az saygıdeğer olmayan ve "burjuva yasalara saygılı" sendikaların yönetim kurullarında kazançlı ve rahat işler; işte emperyalist burjuvazinin, "burjuva işçi partileri"nin destekçileri ve temsilcilerine verdiği ödüller ve onları cezbetmek için kullandığı yemler.

...

Ciddi olarak hiç kimse, kapitalizm koşullarında proletaryanın çoğunluğunu örgütlemenin mümkün olduğunu düşünemez ... bir örgütün büyüklüğü o kadar da önemli değildir, asıl olan, onun politikasının gerçek, objektif önemidir: Bu politika kitleleri mi temsil ediyor, onlara mı hizmet ediyor, yani, onların kapitalizmden kurtuluşuna mı hizmet ediyor yoksa bir azınlığın çıkarlarını mı, onun kapitalizmle uzlaşmasını mı gizliyor?

V.I. Lenin, "Emperyalizm ve Sosyalizmdaki Bölünme", *Sosyalizm ve Savaş* içinde, Evrensel Basım Yayın, 2008, s. 119-121.

Fiyatı: 25 TL (KDV dahil)

49 Kış 2021-2022

49
Kış
2021-2022

Devrimci Marksizm

TEORİK - POLİTİK DERGİ

DM Yayın Kurulu
Özgür Öztürk
E. Ahmet Tonak
Ege Latifcan
Ulaş Töre Sivrioğlu
Emre Bayır
Şiar Rişvanoğlu
Helen Yaffe

Deniz'ler, Kızıldere, NATO
İşçi aristokrasisi
Dijital sektörde artı değer
Dijital oyun sektörü ve kapitalizm
İslam iktisadının eleştirisi
Darwin'e Marksist bakış
Theodorakis'in ardından
Che ve sosyalist inşa

Devrimci teori olmaksızın devrimci bir hareket olamaz.

V. İ. Lenin, *Ne Yapmalı?*

Devrimci Marksizm

Sayı: 49

Kış 2021-2022

Üç aylık Teorik / Politik dergi
(Yerel, süreli yayın)

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Şiar Rişvanoğlu

Yönetim Yeri: Adliye Arkası 3. Sokak Tüzün İşhanı No: 22/2 ADANA

Baskı: Alesta Ajans Basım Medya ve Bilgi Tek. San. Tic. Ltd. Şti.
Davutpaşa Caddesi Güven Sanayi Sitesi B Blok No. 83 D. 349
Topkapı Zeytinburnu / İSTANBUL
Tel: 0 212 501 21 204

ISSN: 2687-4199

Yurtdışı Fiyatı: 15 Avro Kıbrıs Fiyatı: 30 TL

Fiyatı: 25 TL (KDV Dâhil)

Kapak görseli

Yemek Sepeti kuryelerinin şirketin genel merkezi önünde gerçekleştirdikleri eylemden bir görüntü. Düşük ücret zamları ve kötü çalışma koşullarına karşı 2022 yılının Ocak ayında Trendyol firmasında başlayan kurye eylemleri, kısa sürede diğer şirketlere de yayıldı.

Devrimci Marksizm

Teorik / Politik Dergi

Sayı: 49

Kış 2021-2022

İÇİNDEKİLER

	Bu sayı	5
<i>Devrimci Marksizm</i>		
Yayın kurulu	NATO'yu yıkmaya soyunan devrimcilerin anısına: Denizlerin asılmasının ve Kızıldere'nin 50. yılı	11
	<u>Dijital çağda kapitalizm ve sınıflar dosyası</u>	
Özgür Öztürk	İşçi aristokrasisini yeniden düşünmek	21
E. Ahmet Tonak	Dijital sektör artı değer üretir mi?	61
Ege Latifcan	Sınırsız sömürü hayali için sömürülen hayaller	69
	<u>Dosya dışı</u>	
Ulaş Töre Sivrioğlu	İslam iktisadı teorisi eleştirisi	83
Emre Bayır	Darwin'in evrim kuramının Marksist değerlendirmesi	113
Şiar Rişvanoğlu	"Büyücü" Theodorakis artık sonsuzluk sirtakisi yapacak!	125
	<u>Sosyalist planlama dosyası</u>	
Helen Yaffe	Büyük Tartışma	141

Bu sayı

Soğuk geçen bir kışı, bir yanda sınıf mücadelelerinin diğer yanda uluslararası ölçekte önemli gelişmelerin ısıttığı bir dönemde 49. sayımızla okurlarımızın karşısındayız. Bir önceki sayımızla bunun arasında geçen sürede İngilizce yıllıkımız *Revolutionary Marxism*'in 2021 yılı sayısını yayınladık. *Revolutionary Marxism 2021*, dünya solunun önemli bir bölümünde kapitalizmin ebediyen ilgası anlamına geldiği düşünülen işçi devletlerinin henüz çok erken aşamalarında ortaya çıkarak içten içe çürümelerine yol açan bürokratik kastlarca yeniden kapitalist ülkelere dönüştürülmesinin, yani yaygın olarak kullanılan adıyla kapitalist restorasyonun otuzuncu yılında, bu süreci analiz eden kapsamlı bir dosya ile yabancı okurlarımızla buluştu. İngilizce bilen okurlarımız hem bu dosyaya hem de sayıda yer verdiğimiz diğer tüm makalelere internet sitemizden ulaşabilir.

İçinde bulunduğumuz günlerde Türkiye'nin dört bir yanında yasal ya da fiili grevlerin, fabrika işgallerinin ve her türlü mücadelenin sesi yankılanıyor. İşçi sınıfı ülkenin dört bir yanında çoban ateşleri yakıyor. Ocak ayının başlarında metal sektöründe patronların örgütü MESS ve işkolunda örgütlü sendikalar arasında yapılan toplu sözleşmede bir gece yarısı atılan imzaları Çimsataş işçilerinin fabrika işgali ve grevi izledi. Ardından BBC Türkçe çalışanlarının ve Sivas Divriği'de maden işçilerinin grevi başladı. Gebze'de Farplas işçileri sendika üyesi olma haklarını grev ve fabrika işgali ile almaya yöneldiler. Son olarak tüm Türkiye pandemi dönemiyle birlikte artan bir biçimde gıda başta olmak üzere her türlü ihtiyacın karşılanmasında çok önemli bir rol üstlenen motorlu kuryelerin kitlesel eylemlerine şahit oldu. Elbette en az bunlar kadar önemlisi, farklı iş kollarında sayılamayacak kadar yüksek sayıda fabrikadan gelen yeni başarılı örgütlenme haberleri.

İşçi sınıfının mücadeleye atılma temposundaki bu ilerleyişin arka planını İstibdad rejiminin bir avuç patronu ihya ederken emekçi kitleleri yüksek enflasyonla yoksulluğa sürükleyen politikaları oluşturuyor. Bu politikalar, sadece sanayi proletaryası gibi nispeten örgütlü kesimlerde değil, toplumun genelinde de

giderek daha büyük bir öfkenin birikmesine yol açıyor. Merkez Bankası, deyim yerindeyse, hortumlandıktan ve ülke yetmiş sente muhtaç hale geldikten sonra, Erdoğan ve İstibdad rejiminin kimyası daha da bozuldu. Bir yandan rejimi oluşturan koalisyondaki çatlaklar daha da derinleşirken, diğer yandan da iktisadî alandaki sıkışmışlık ve bölgede İhvancılığın yenilgisi, Erdoğan'ı ABD emperyalizmi ve bölgedeki müttefikleriyle çok daha iyi ilişkiler kurmaya yöneltiyor. Daha bir sene önce 15 Temmuz'daki rolünden bahsedilerek hakkında İstibdad medyasında ağır dolusu küfür edilen BAE'nin veliaht prensi, artık Ankara'da şatafatlı törenlerle ağırlandıyor. Filistinlilere yönelik Apartheid uygulamaları Uluslararası Af Örgütü tarafından daha yeni, kanıtlarıyla dünya kamuoyuna duyurulan Siyonist İsrail'in cumhurbaşkanının, uzun süren ve aslında arka planına artan ticarî ilişkileri de almış bulunan bir soğukluk dönemini takiben Türkiye'yi ziyareti planlanıyor. Mısır ile ilişkiler düzeltilmeye çalışılıyor ve bu yüzden Türkiye'deki İhvancı Mısır muhalefetine sesi kısılıyor. Döviz ihtiyacını karşılamak, Körfez petro-dolarlarını ve İsrail'in Filistinlilerden çaldığı doğalgazdan gelecek parayı elde edebilmek için dış politikada daha yeni açılımlar da gelebilir.

ABD'nin çekildiği Afganistan'daki Kâbil Havalimanı'nda yakın zamanda Katar ile birlikte üstlenilen görev bu bağlamda düşünülebilir. Ama çok daha risklisi, birkaç aydır Rusya'nın burnunun dibine NATO'yu konuşturulmaya çalışan ve bölgede bir sıcak çatışmayı sürekli olarak kışkırtan ABD ve Britanya emperyalizminin çıkarları doğrultusunda Ukrayna'da üstlenilecek görevler olur. Türkiye bu meselede şimdilik sadece etkisi kuşkulu bir arabuluculuk rolünü üstlenme peşine düşmüş durumda. Yine de, Ukrayna'ya satılan SİHA'lar ve Erdoğan'ın Rusya'nın Kırım'a "çöktüğü" ve Türkiye'nin bir NATO üyesi olarak Ukrayna meselesinde "gerekeni yapacağı" türünden açıklamaları, riskin sürdüğünü gösteriyor.

Öte yandan Ukrayna krizi genel olarak bakıldığında emperyalizmin Rusya ve Çin üzerindeki kuşatma politikasının yeni bir aşaması olması anlamında önemli. Emperyalistler daha önce Gürcistan'da denedikleri şeyi bugün Ukrayna'da zorlayarak, bu ülkeyi NATO'nun uç beyliği yapma telaşındalar. Rusya haklı olarak kuruluş amacı kendisine yönelik saldırganlık olan bu örgütün kendi metropollerine neredeyse el bombası atacak bir mesafeye kadar sokulmasına tepki gösteriyor. İster emperyalist ülkelerde, ister Ukrayna'da, isterse de Rusya'da yaşasın, dünya işçi sınıfının çıkarları bu mücadelede emperyalistlerin yenilmesinden yanadır. Fakat ne yazık ki dünya sosyalist hareketinin önemli bir bölümü meseleyi, Rusya'nın da emperyalist bir ülke olduğu yanlış varsayımıyla ABD ve Rusya'nın eşitler arası emperyalizmle-rinin bir mücadelesi olarak görüp, Türkiye solunun belirli kesimlerinin Irak savaşı dönemindeki "Ne Sam ne Saddam" politikasının bir benzerini izliyor. Öte yandan Rusya işçi sınıfı da, emperyalizme karşı mücadelesinde, 30. yılına girdiğimiz kapitalist restorasyonun yarattığı zaafarla karşı karşıya. Putin'in etrafındaki oligarklar için Ukrayna savaşının tırmanmasının getirebileceği emperyalist yaptırımlar, bunların Rus işçilerini soyarak veya ülkenin doğal kaynaklarını yağmalayarak edindik-leri ve Batı bankalarında dolar olarak sakladıkları servetlerine halel gelmesine yol açabilir. Bu yüzden Rusya kapitalizminin karşı karşıya kaldığı basıncı hafifleten bir unsur olarak, Avrupa emperyalizminin Rusya'dan satın aldıkları gaza ihtiyaç duyan iki büyük ülkesinin, yani Almanya ve Fransa'nın Biden'ın Ukrayna seferi konusun-

da yan çiziyor olması önemlidir. Ancak, emperyalistler arası bu gerilimleri mutlak eğilimler, barışçı dış politikalar olarak görmemek kaydıyla.

İçinde bulunduğumuz yıl, Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan'ın idamının, onları idamdan kurtarmak için gerçekleştirdikleri eylem sırasında Mahir Çayan, Cihan Alptekin, Ömer Ayna, Saffet Alp, Sinan Kazım Özudoğru, Hüdai Arıkan, Ahmet Atasoy, Ertan Saruhan, Sabahattin Kurt ve Nihat Yılmaz'ın devlet tarafından katledilmesinin, ve İstanbul'da Ulaş Bardakçı'nın bir cinayete kurban gitmesinin 50. yılı. 49. sayımız, *Devrimci Marksizm* Yayın Kurulu'nun tüm bu cinayetlerin 50. yıldönümü vesilesiyle kaleme aldığı metin ile açılıyor. Metin, sosyalizm için verdikleri mücadelede yaşamlarını yitiren bu onurlu ve azimli devrimci önderlerin katillerinin sadece bunların verdikleri mücadeleden ödö kopan Türkiye burjuvazisi ve onun devleti değil, aynı zamanda Türkiye'nin üye oluşunun 70. yılında bulunduğumuz NATO'nun ülkede kurduğu kontrgerilla teşkilâtı olduğunu da vurguluyor. Türkiye'de sosyalist hareketin NATO'ya kafa tutmasının tarihinden örnekler veren yazı, bugün sosyalist hareketin tam da NATO Ukrayna'da Rusya karşısında muazzam bir provokasyona girişmişken 1971 hareketinden aldığı anti-emperyalizm mirasını bir an önce hatırlayarak yaşama geçirmesi gerekliliğini ortaya koyuyor.

Yeni sayımızda ana dosya konumuz “Dijital çağda kapitalizm ve sınıflar”. Robotlara, yapay zekaya dayalı dijital teknolojilerin günümüz kapitalizminde niteliksel bir dönüşüme yol açtığı, “kapitalizm-sonrası” diye tanımlanan bu dönemde işçi sınıfının önemini yitirdiği ve sömürü biçiminin de niteliksel olarak farklılaştığı iddiası sol-liberal teorik ve politik akımlar tarafından yıllardır ileri sürülüyor. İşçi sınıfının kapitalizmin “mezar kazıcısı” olarak görülen konumunu yitirdiğinden hareketle söz konusu akımlar, farklı kimlik ve öznelere üretim alanı dışında verecekleri mücadelelerin de aynı ölçüde dönüştürücü olacağı sonucuna varıyorlar. Biz ise bu dosya konusu ile kapitalizmin günümüz koşullarındaki bazı eğilimlerinden hareketle izlenimci ve abartılı sonuçlara varan bu yaklaşımları Marksizmin sınıf analizi ışığında eleştirel bir gözle değerlendirmeyi amaçlıyoruz. Bu doğrultuda dosyada yer verdiğimiz makaleler, işçi sınıfının kendi içinde nasıl farklılaştığı, bunun günümüzde hangi biçimlere büründüğü ve sınıf mücadelesi açısından taşıdığı olanaklar, söz konusu iddialara olgusal kanıt olarak gösterilen (içinde Google, Facebook gibi dünya çapında firmaların yer aldığı) dijital sektörde sömürünün geçerli olup olmadığı, yine bu sektör içinde payı giderek artan dijital oyunların üretiminde çalışan ücretli yazılım uzmanlarının çalışma koşullarının geleneksel işçi sınıfınınkinden ne ölçüde farklılaştığı gibi can alıcı öneme sahip sorulara cevap arayışının ürünü.

Dosyanın “İşçi aristokrasisini yeniden düşünmek” başlıklı ilk makalesinde Özgür Öztürk, sosyalistler arasında pek fazla tartışılmayan kritik bir konuyu değişik boyutlarıyla inceliyor. Özellikle emperyalist ülkelerde devrimci arayışlar önünde nesnel bir engel oluşturan işçi aristokrasisi olgusunu hem teorik hem de pratik yönleriyle yeniden değerlendiriyor. Öztürk'e göre, Marx ve Engels'teki orijinal haliyle bu tez aslında birbiriyle bağlantılı iki olguyu içerir. Biri “işçi aristokrasisi”dir; sınıfın bölünmüşlüğü ve ayrıcalıklı üst katman(lar)ın küçük burjuvaziyle hem toplumsal hem politik bakımdan “kol kola” olduğunu ifade eder. Diğeri ise

“burjuvalaşan işçi sınıfı” gözlemidir; sömürgecilik–emperyalizm bağlamında ezen ulusun işçilerinin giderek (yine hem toplumsal hem politik bakımdan) burjuvaziye yaklaştığını anlatır. İşçi sınıfının kendi içindeki katmanlaşma hem ulusal hem de uluslararası boyutlarıyla birlikte düşünülmelidir.

Öztürk, daha sonra Lenin’in işçi aristokrasisi kavrayışını değerlendirerek, Marx ve Engels’teki iki boyutun Lenin’de birleştirildiğini öne sürüyor. Bir başka deyişle Lenin’de merkez ülkelerdeki işçilerin tamamının burjuvalaşmasından ziyade, emperyalist aşırı kârlar sayesinde bir kısmının rüşvetle satın alınması söz konusudur. Yirminci yüzyıl boyunca çeşitli farklı Marksist çevrelerden bu yaklaşıma eleştiriler yöneltilecek, merkez ülkelerdeki işçilerin bir bütün olarak reformist bir aristokrasi oluşturduğu iddia edilecektir. Öztürk, kapsamlı bir değerlendirme ile, Tony Cliff’ten Herbert Marcuse’ye, üçüncü dünyacı akımlardan Mark Neocleous, Charles Post gibi Marksistlere dek birçok çevreden yazarların yorumlarını eleştiri süzgecinden geçiriyor ve bu teorik-eleştirel turun ardından, işçi aristokrasisinin günümüzde nasıl düşünüldüğü gerektiğini ele alıyor. İşçi aristokrasisi, işçi bürokrasileri, sendikalar, sosyal demokrasi gibi konuları tarihsel bir perspektifte değerlendirerek, özgün bazı formülasyonlar geliştirmeye yöneliyor. Daha sonra da günümüzde dünya işçi sınıfının katmanlaşmasını, geleneksel işçi aristokrasilerinin geçirdiği evrimi, yeni işçi aristokrasisi kesimlerini somut veriler çerçevesinde inceliyor. Bu bağlamda özellikle kamu emekçilerinin konumuna dikkat çekiyor. Öztürk’ün çalışması, bir bütün olarak bakıldığında, merkez ülkelerdeki geleneksel işçi aristokrasilerinin neoliberal dönemde yaşadığı sarsıntının devrimci mücadele açısından yarattığı olanakları tartışıyor.

Dosyanın ikinci yazısında E. Ahmet Tonak, dijital sektörün artı değer üretip üretmediğini Marx’ın değer teorisini kullanarak Facebook örneği üzerinden analiz ediyor. Yazar makalesinde Marx’ın artı değer kavramını ele aldıktan sonra üretken emek ve üretken olmayan emek kavramlarını kullanarak sadece üretken sektörlerin artı değer ürettiğini ifade ederek, üretken firmalar arasında olduğunu belirttiği Facebook’un nasıl olup da kullanıcılarından bir ödeme talep etmeksizin artı değer ürettiğini ayrıntılı olarak inceliyor. Tonak’a göre, Facebook’un ürettiği ürün diğerleri gibi bir metadır, Marx’ın üretken olan ve üretken olmayan emek ayrımı Facebook’un kullandığı emekgücü bağlamında da yapılabilir ve Facebook’un üretken işçilerinin yarattığı artı değer, şirketin kârlarının ana kaynağıdır. Yazar sonuç olarak Facebook ve tüm diğer dijital sektör şirketlerinin, faaliyetleri Marx’ın değer teorisi bağlamında incelenebilecek kapitalist şirketler olduklarını öne sürüyor.

“Dijital çağda kapitalizm ve sınıflar” dosyamızın son makalesinde Ege Latifcan Marksist literatürde pek tartışılmayan bir konu olan dijital oyunları tartışıyor. Çok boyutlu olan bu konuda tartışmaya bir giriş niteliği taşımayı hedefleyen bu yazı, konuyu kapitalizmin emek süreçleri üzerindeki dönüştürücü etkileri üzerinden ele alıyor. Yazar bilgisayar bilimleri ve sanatın kesişim noktasında bulunan bu sektörün bağımsız bir gelişim şansı bulamadan doğumundan kısa süre sonra sermayenin gerçek hakimiyetine girmesi nedeniyle, emek süreçlerinin kapitalizm altında gelişimi açısından adeta bir laboratuvar olduğunu savunuyor. Bu konu yazıda iki boyutu ile ele alınıyor: bir yandan bu sürecin emek süreçlerinin ürünleri, yani oyunlar üzerindeki etkisi, diğer yandan ise onları yapan emekçiler üzerindeki etkisi. Yazı dijital

oyunların potansiyel olarak insanlığa sunabileceği katkıları gösterirken, bugün gelinen noktada kârları maksimize etme dürtüsü altında oyunların yaş sınırı olmayan birer kumar makinasına dönüştüğüne işaret ediyor. Bu gelişmeye, üretim sürecinin giderek daha mekanik, küçük parçalara bölünmüş ve önemli tasarım kararlarının neredeyse tamamının küçük bir yönetici grup tarafından verildiği bir ortam eşlik ediyor. Bir yanda emperyalist merkezlerde çalışma koşullarının giderek ağırlaşması, diğer taraftan ise emek yükünün önemli bir kısmının Hindistan, Endonezya ve Malezya gibi ülkelere taşınması, oyun emekçilerinin proleterleşme süreci resmini tamamlıyor.

Dosya dışı yazılarımızın ilki Ulaş Töre Sivrioğlu imzalı. Yazarın “İslam İktisadi Teorisi Eleştirisi” başlıklı makalesi hem uzun bir tarihsel geçmişe sahip bir kuram hem de günümüz dünyasında zaman zaman diğer alternatiflerden bağımsız, müstakil bir model olarak önerilen İslamî iktisadî ele alıyor. Yazara göre İslamî iktisat, kapitalizmin yükselişi ile birlikte bir krize girmiş ve klasik dönemdeki kurallarla bağı giderek daha eklektik olan, daha çok batıdaki gelişmelere refleksler üretmekle sınırlı ve günün ihtiyaçlarına bağlı bir içeriğe kavuşmuştur ve bu durum İslam iktisadının hem “sağ” hem de “sol” yorumlarının ortak paydası olmuştur. Sivrioğlu’nun bahsedilen kuramın günümüz emekçi kitleleri için neler önerdiğini ve işçi hakları gibi konularda neler söylediğini de ele aldığı çalışmasının konu ile ilgili derli toplu, anlaşılır ve bütüncül bir çerçeve sunduğu kanaatindeyiz.

Emre Bayır’ın çalışması ise Darwin’in evrim kuramının Marksist açıdan bir değerlendirmesini yapmaya girişiyor. Bayır, Darwin’in kuramının tarihsel niteliği ve taşıdığı önemi ortaya koyarken, aynı zamanda evrim kuramının Marx ve Engels’in gözündeki yansımaları, bu kuramı devrimci Marksizmin gelişimi için nasıl kullanmaya çabaladıklarını, özellikle Engels’in bu kuram üzerine olan özel ilgisini ve çalışmalarını okuyucusuna aktarıyor. Yazar bunların yanında, yaşadığı çağdaki burjuva toplumsal ve politik fikirlerin ve de İngiliz toplumundaki konumunun Darwin’in üzerinde bıraktığı etkileri de inceliyor. Darwin’in evrim kuramını insanın tarihsel gelişimini açıklamak için kullanırken zaman zaman aşırıya kaçtığını ve bazı hatalı sonuçlara ulaştığını ileri sürüyor.

Sayının altıncı makalesinde Şiar Rışvanoğlu, hiç tartışmasız tarihin en parlak bestecilerinden/müzisyenlerinden birisi olan, 2 Eylül 2021’de kaybettiğimiz Mikis Theodorakis’in müziğini ve politik serüvenini mercek altına alıyor. Theodorakis’in ilk yıllarından başlayarak, devrim niteliğindeki müziğinin köklerini, tarihle, edebiyatla/şiirle ilişkisini, “komünist” kimliğinin müziğine etkisini, süreç içerisinde diyalektik bir biçimde müziğinin toplumsal mücadele ve sınıf mücadelesine etkisini inceliyor. Onun yaşamına damga vuran ve Şili’den Filistin’e uzanan enternasyonalist kimliğini ve Türkiye-Yunanistan halklarının barış mücadelesine katkısını değerlendirmeye açıyor. Bütün bunları yaparken Theodorakis’in süreç içerisindeki politik gelgitlerini, yalpalamalarını da yüzeysellikten ve dogmatizmden uzak, Stalinizmin klasik “kutsama-ihanet” ikilemine karşıt bir perspektifle, tarihsel materyalizmin yöntemleri ile ele alıyor.

Bu sayımızda sosyalist planlama akar dosyamızın yeni bir evresine geçiyoruz. Bu yeni evrede kapitalizmden sosyalizme geçiş ekonomisi üzerine tartışmalarda zamanında çok etkili olan ama daha sonra teorik tartışmaların radarından uzaklaşan

bir tartışmaya eğileceğiz. Bu tartışmanın merkezinde sosyalizmin ekonomik inşasına katkısı genellikle ihmal edilen Che Guevara var. Che'nin fikirleri çevresinde Kübalı başka ekonomi uzmanlarının ve bazı Batılı Marksist iktisatçıların (Ernest Mandel ve Charles Bettelheim) katıldığı ünlü Büyük Tartışma'nın ana temalarını okurlarımızın dikkatine sunacağız.

Bu sayının son yazısı işte bu tartışmaya bir giriş niteliği taşıyor. Bu bağlamda İngiliz Marksist araştırmacı Helen Yaffe'nin "Büyük tartışma" başlıklı bir metnini sunuyoruz. Yaffe, Küba ve Latin Amerika ekonomileri üzerine çalışmalarıyla tanınıyor. Yazarın 2009 tarihli *Che Guevara: Devrimin İktisadı* başlıklı (İngilizce) kitabının üçüncü bölümünün çevirisini sunuyoruz. Başlığından da anlaşılacağı üzere, Yaffe bu kitabında Che'nin iktisadi düşüncesini inceliyor. Bunu yaparken de hem ilgili literatüre hem de birinci elden tanıklıklara başvuruyor. Yaffe'nin kitabı, Che'nin iktisadi düşüncesi konusunda şu ana dek yapılmış en ayrıntılı çalışmalardan biri.

Yayımladığımız çeviri, 1960'ların ilk yarısında Küba'da sosyalist inşa süreci bağlamında cereyan eden "Büyük tartışma"yı Che Guevara ekseninde tanıtıyor. Kuşkusuz bu tartışma Che'nin düşüncesiyle veya Küba ile sınırlı değil. Sosyalist planlamanın temel sorunlarına dair bu tartışma aslında o dönemin Sovyetler Birliği'nde etkileri görülen piyasa yanlısı eğilimlerle Küba'da esas olarak Che'nin temsil ettiği merkezi planlama yanlısı eğilimler arasında yer alıyor. Ayrıca bu salt entelektüel bir tartışma olmaktan da çok uzak. Özellikle 1963-64 yıllarında Küba'da ekonomik yapılanmayı ikiye bölen bir kutuplaşma söz konusu. Bir yanda Sovyet kökenli "Ekonomik Muhasebe" yahut "Oto Finansman Sistemi" diye bilinen sisteme göre yönetilen işletmeler var, diğer yanda da Che'nin "Bütçe Finansman Sistemi" adı altında geliştirdiği merkezi planlama yaklaşımına göre yönetilenler. Dünya sosyalist kamuoyunda gereği kadar bilinmeyen Bütçe Finansman Sistemi, aslında Che'nin Marksizme çok önemli bir başka katkısını oluşturuyor. Dergimizin önümüzdeki sayılarında da bu "Büyük Tartışma" ile ilgili metinlere yer vereceğiz.

Önümüzdeki sayıda, o çıkana kadar da mücadele alanlarında bir araya gelmek üzere...

NATO'yu yıkmaya soyunan devrimcilerin anısına: Deniz'lerin asılmasının ve Kızıldere'nin 50. yılı

Devrimci Marksizm Yayın Kurulu

Türkiye burjuvazisi, ilk gençlik çağından beri komünizm fobisi ile yaşamış, hep ellerinde komünist kanı ile dolaşmıştır. Mustafa Suphi, Ethem Nejat ve arkadaşlarının, tarihe “15'ler” olarak geçen ilk komünistlerin 28-29 Ocak 1921'de katledilmesinin 100. yıldönümünü analı daha ancak bir yıl oldu. Şimdi sıra Mahir Çayan'ın, THKP-C'den yoldaşlarının ve THKO'dan başka devrimcilerin, yani “10'lar”ın, 30 Mart 1972'de hep birlikte Deniz'leri idamdan kurtarmak için yaptıkları eylem sırasında Kızıldere'de katledilmelerinin, Ulaş Bardakçı'nın 19 Şubat 1972'de İstanbul'un orta yerinde soğukkanlı bir cinayete kurban gitmesinin ve Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan'ın 6 Mayıs 1972'de Ankara'da idam edilmesinin 50. yıldönümünü anmaya geldi. Daha eskiden, 1968'de Amerikan Filosu'na karşı yapılan eylem öncesinde İstanbul Teknik Üniversitesi'nde camdan atılan Vedat Demircioğlu'ndan ve 1969'da İstanbul Beyazıt Meydanı'nda polis kurşunuyla öldürülen Taylan Özgür'den başlayarak 1971'de Sinan Cemgil ve arkadaşlarının Malatya Kürecik yolunda çatışmada hayatını yitirmesine ve Hüseyin

Cevahir'in onların ertesi günü polisle çatışmada ölmesine kadar, sayısız komünist devrimci hayatını yitirmişti. 1972'den sonra en vahim vaka İbrahim Kaypakkaya'nın 18 Mayıs 1973'te Diyarbakır Hapishanesi'nde kendisini konuşturmak için günlerce işkence yapan görevlilere uzun süre direndikten sonra işkence tezgâhında hayatını yitirmesidir.

İşte böyle bir 50. yıldönümüne giriyoruz. Bu bahar aylarında *Devrimci Marksizm* dergisi olarak Mahir'i ve "10'ları", Deniz'leri, Ulaş'ı, bir yıl sonraki Mayıs ayında katledilen İbrahim Kaypakkaya'yı hep birlikte anıyor, hatıraları önünde saygıyla eğiliyoruz.

Türkiye burjuvazisi ta 1921 yılından beri komünistleri baskıya, işkenceye, bazen on yıllar süren hapis cezalarına, sürgünlere, suikastlara, toplu cinayetlere layık görmekte ısrar ediyorsa, bunun hiç kuşku yok önemli nedenleri vardır. Bu nedenlerin başında coğrafya geliyor. En önemlisi, Türkiye'nin dünya tarihinde kapitalizmi ilk kez ilga eden, güçlü ve kalıcı bir işçi devletini ilk kez kuran Ekim devriminin ülkesi olan Sovyetler Birliği gibi heybetli bir devletin güney komşusu olması yatıyor. Bu nedendir ki, Millî Mücadele döneminde Türkiye burjuvazisinin hem Kemalist hem İttihatçı kanatları bir yandan Sovyet Rusya'nın cömert para, silah, diplomasi desteğinden yararlanır ve kendini ona dost gösterirken bir yandan da ülke içinde ve dışında örgütlenen komünistleri her türlü yöntemle bastırmakta birbirleriyle yarışmıştır. Mustafa Suphi ve 15'lerin katlinin, yani Türkiye burjuvazisinin ilk komünist katliamının tam da Millî Mücadele'nin orta yerinde gerçekleşmiş olması hiç de rastlantı değildir. Bütün Anadolu ayağa kalkmışken, devrimci bir alev bu toprakları kavururken komünizmin bu mücadeleden üstün çıkabileceği korkusudur ki 15'lerin katledilmesini ve her yerde komünist faaliyetlerin üzerine çullanılmasını getirmiştir.

Ülke içinde komünistler üzerindeki baskı, cumhuriyetin kuruluşunu izleyen on yıllar boyu da değişmeyen bir özellik olurken, dışarıdaki tutum zamanla değişmiştir. 1930'lu yılların ortalarına kadar Sovyetler Birliği ile çeşitli alanlarda işbirliği yapan, özellikle planlı sanayileşme atılımını Sovyet finansman desteğine dayanarak yürüten cumhuriyet devleti, İkinci Dünya Savaşı yaklaştıkça kendi içindeki faşist kanadın hegemonyasına girmiştir. Bu, elbette anti-komünist eğilimleri daha da sertleştirmiştir.

Ne var ki, savaşın sonunda Türkiye, faşizmin karşısında yer almış olan galiple- rin doğrultusunu benimseyince de komünizm düşmanlığı sona ermemiştir. Burada dünya dengelerini belirleyen Soğuk Savaş'ın ve NATO'nun özel bir önemi vardır.

Türkiye'nin NATO üyeliğinin 70. yıldönümü

Tesadüftür ama anlamlı bir tesadüf. İçinde bulunduğumuz 2022 yılının bahar ayları Türkiye'de bir devrimci avı fırtınasının 50. yıldönümüdür ama onun hemen öncesinde, 18 Şubat'ta da Türkiye'nin NATO'ya üye olmasının 70. yıldönümü yaşandı. Bu sıralama neredeyse Türkiye burjuvazisinin komünizm düşmanlığının tarihinde yeni bir dönemin açılışının anahtarını ele veriyor. Ama önce Türkiye'nin NATO üyesi haline gelişinin öyküsü üzerinde biraz durmak gerekir.

NATO aslında Orta ve Doğu Avrupa'nın bir dizi ülkesinde Sovyet hâkimiyeti

altında kapitalizmin ortadan kaldırılması ve böylece işçi devletlerinin Berlin’e kadar uzanması karşısında emperyalist sistemin başlattığı “Soğuk Savaş”ın ortak askerî aygıtı olarak 1949’da kurulmuştu. Kurucu üyeler arasında Türkiye yoktu. İsmet İnönü NATO’ya katılmaktan yana idi. 1950 seçimleriyle başa geçen Adnan Menderes İnönü’den de hevesli çıktı. 1950’de Asya’nın doğu ucundaki Kore yarımadasında işçiler ve köylüler ayaklanıp sosyalist devrim zafere ulaşınca Amerika Birleşik Devletleri karşı devrimcileri yanına alarak bir savaş başlattı. Kore devriminden hemen önce zafere ulaşmış olan Çin Halk Cumhuriyeti’nin de devrimi desteklediği savaşa Menderes Asya’nın en batısından en doğusuna anti-komünist bir savaş için Türk Silahlı Kuvvetleri’nden birlikler gönderdi. 725 Türkiyeli subay ve asker Kore’de hayatını yitirdi. 220 civarında savaş esiri verildi, 175 asker muharebede kayboldu, 2250 civarında asker de yaralandı. Savaş esirlerini ve 2250 asker içinde sakat ve malûl kalanları saymasak bile kayıp askerlerle birlikte bine yakın Türkiye vatandaşı Kore’de Menderes’in NATO ihtirasına kurban verildi. Türkiye 1952’de NATO üyesi yapılarak ödülünü aldı!

Türkiye’nin NATO’ya katılması, bir bakıma İkinci Dünya Savaşı sonrasında emperyalist sistemin bütün kurumlarında fiili olarak yer almasının devamı niteliğini taşıyordu. Sovyetler Birliği’nin de üye olduğu Birleşmiş Milletler’i saymasak bile “zengin ülkeler kulübü” olarak bilinen OECD’den Avrupa Konseyi’ne kadar birçok kurumda Amerikan ve Avrupa emperyalizmleri bu yarı-yoksul, üstelik Müslüman ülkeye birer koltuk önerdiyse bunun elbette bir nedeni vardı. Emperyalizm Türkiye’yi doğuda (NATO terminolojisi ile söylersek Güney Kanada’ında) “komünizm”e karşı bir barikat olarak hazırlıyordu. Böylece, Türkiye burjuvazisinin kendi fitratından gelen içeride komünizm düşmanlığı, emperyalizmle bütünleşme tarihî doğrultusunun (“muasır medeniyet seviyesine ulaşma”) gereği olarak bir ikinci halka ile güçlendirilmiş oluyordu. Türkiye burjuvazisi artık sadece kendi adına değil, dünya kapitalizminin fedaisi olarak da komünist avına çıkacaktı.

NATO’nun getirdikleri

NATO üyeliği Türkiye’nin dış politikasına, askerî stratejisine, Türk Silahlı Kuvvetleri’nin silah sistemlerine, askerî eğitimin yöntemlerine ve içeriğine, komuta kademesinin ideolojik, politik ve askerî yönelimlerine baştan sona damgasını vuracaktı. Ama iş bununla kalmıyordu. Amerikan devletinin ve NATO’nun çeşitli kurumları ülke sathına bir örümcek ağı gibi yayılıyordu. Askerî üsler ve tesisler her taraftaydı. Bunların etrafında küçük kasabalar oluşuyor, her şey Amerikalı erlerin ihtiyaçlarına karşılık vermek üzere düzenleniyordu. Akdeniz’in bekçisi 6. Filo’ya bağlı gemiler, sık sık İstanbul önüne demirliyor, hem gemilerin malzeme tedariki sağlanıyor, hem erlerin ihtiyaçları karşılanıyordu. Muhafazakâr, kendine “dini bütün” süsü veren bir hükümetin yönetiminde ve gözetiminde, İstanbul’un Beyoğlu semti en aşağılık eğlence türlerini, alkollü içkileri, insan etini pazarlayan bir batakhane haline geliyordu. USIS adıyla tanınan ABD Enformasyon Kurumu, başkentin en merkezî semti Kızılay’a yerleşmişti. Lojistik depoları yöneten Tuslog, ülkenin dört bir köşesine yayılmıştı. ABD Kara ve Hava Kuvvetleri’nin Amerika’nın üsleri ve başka kuruluşları olan ülkelerdeki perakende satış firması olan PX

ağını kuruyordu. PX'in çevresine haşere gibi üşüşen yerli ve millî esnaf sürüleri gayriresmî bir ticaret ağından elde ettikleri Amerikan mallarını ABD piyadeleri ve hava erleri yerine Türkiye gençliğine "Amerikan pazarları"nda satıyordu. Türkiye, Menderes'in deyimıyla "küçük Amerika" olmak için yanıp tutuşuyordu.

Ama NATO ile gelenler bunlarla sınırlı değildi. NATO, İtalya'da Soğuk Savaş sonrasında gün yüzüne çıkarılan belgelerle kanıtlandığı gibi, o ülkede Gladio diye anılan ama başka ülkelerde de örgütlenen gizli ya da yarı-gizli askerî servisler kuruyordu. Türkiye de bir "kanat ülkesi" olarak bu uygulamadan payını aldı. Önce Seferberlik Tetkik Kurulu, bir süre sonra Özel Harp Dairesi, en sonunda da Özel Kuvvetler Komutanlığı adı altında bir "kontrgerilla" teşkilatı kuruldu. Bu andan itibaren Türkiye siyasi tarihine damgasını vuran nice şiddet örgütü ve eylemi, 6-7 Eylül olaylarından 1 Mayıs 1977'ye, Komünizmle Mücadele Dernekleri'nden faşist hareketin çetelerinin işlediği cinayetlere, Maraş katliamından Abdi İpekçi, Kemal Türkler, Uğur Mumcu ve benzeri önde gelen başka kişilere yapılan suikastlara, "1993 konsepti" temelinde Kürt halkına uygulanan mezalime kadar hepsi burada planlandı, bu teşkilatın ajanları veya, mafyanın çeşitli kanatları dâhil, onunla iç içe çalışan örgütlerce uygulandı.

Bazıları bu uç Amerikancılığı sadece Menderes döneminin uygulamalarına bağlamak için fazla mesai yaparlar. İşin aslı öyle değildir. Menderes'i anlamsız ve haksız yere asan 27 Mayısçılar darbenin gerekçesini açıklarken bismillah yerine "NATO'ya ve CENTO'ya bağlıyız" dediler. Kullandıkları ses de darbe bildirisini radyodan okuyan Albay Alparslan Türkeş'in sesiydi. Yukarıda yazdığımız her şey, tepkileri azaltmak için zaman zaman törpülenmiş olsa da, 1960'lı yıllarda da devam etti. 6. Filo İstanbul'a demirlemeyi sürdürdü, devrimci gençlik hareketi ona karşı mücadeleye giriştiğinde karşısında, Seferberlik Tetkik Kurulu imalatı, yine dini bütün Komünizmle Mücadele Derneklerini ve benzerlerini buldu. "Kanlı Pazar" 1969'da yaşandı.

Bütün bu gelişmeler sayesinde Amerika o kadar edepsizleşti ki, sonunda devrimci hareketle başa çıkmak için, Vietnam'da köy yakmakta uzmanlaştığından dolayı "kaynakçı Bob" adıyla şöhret kazanmış bir gayrinizami harp uzmanını Ankara'ya "ABD Büyükelçisi" sıfatıyla tayin etmeye cüret etti. Bir kontrgerilla uzmanını çok güçlü bir orduya sahip bir ülkeye büyükelçi adıyla yollamak çok sık karşılaşılan bir tutum değildir.

Kısacası, NATO üyeliği Türkiye'yi bugün bile kurtulamadığı bir ateşle imtihan içine soktu.

Türkiye devrimci hareketi NATO'ya kafa tutuyor

Hâkim sınıflar içinde ne "şanlı" (siz bunu "sömürgeci" diye okuyun) Osmanlı "geçmişimizi" yüceltenler, ne de Millî Mücadele'nin emperyalizme kafa tuttuğunu ve bağımsız bir Türkiye yarattığını söyleyerek gururlananlar, bu olan bitene itiraz etti. Türkiye'nin içine düştüğü bu zilletin geçmişte övündükleri imajın yüz seksen derece tersi olduğuna bakmadan boyunlarını eğmiş, kendilerine dünya çapındaki emperyalist düzeni korumak için verilmiş olan görevi yerine getiriyorlardı. Türkiye halklarını içine gömüldüğü bu aşağılık konumdan kurtarmaya sadece Türkiye'nin

1960'lı yılların büyük mücadelelerinin içinden doğan yeni bir devrimci hareket girişecekti.

1960'lı yıllar bu topraklarda her şeyden önce işçi sınıfının devasa bir mücadeleye giriştiği bir dönemdi. 31 Aralık 1961'de İstanbul'da düzenlenen büyük Sarıcahan mitinginden başlayarak 1967'de sınıf mücadelecisi sendikacılığın devlet sendikacılığından bağımsızlaşması anlamına gelen DİSK'in kuruluşundan geçerek 15-16 Haziran 1970'te devrimci bir proletarya ayaklanması görünümünde Marmara bölgesine yayılan olaylara kadar burada sayamayacağımız kadar çok olayın yaşandığı bir on yıl, işçi sınıfını Türkiye'nin en büyük güçlerinden biri haline getiriyordu. Toplum artık açıkça sınıflar temelinde yarılmıştı. Her toplumsal sınıf, katman ve kategori bu büyük yükselişten etkileniyor, iki kutup etrafında kümelenen cephe-lerde yerini almaya başlıyordu. Kürt halkı, köylülüğün önemli kesimleri, öğrenci gençlik ve bütün bir ezilenler kitlesi, işçi sınıfının yarattığı ivmenin etkisiyle kendi sorunlarını merkez alarak ileri atılıyordu.

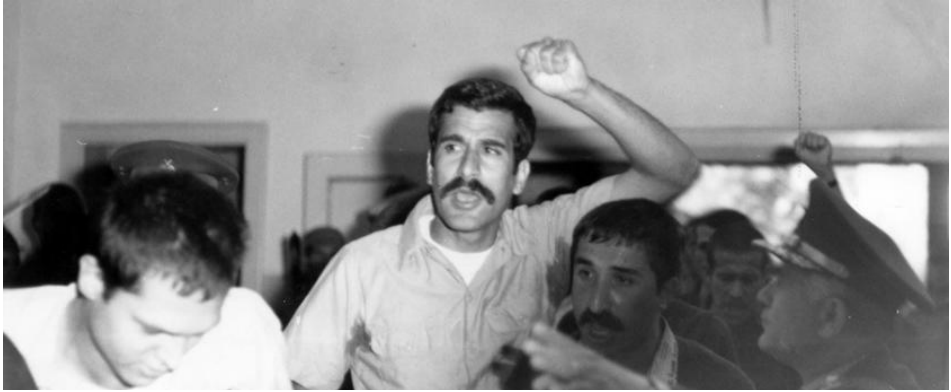
Öğrenci gençlik, bu atılım içinde en öne anti-emperyalizmi çıkardı. Hareket önceleri Kemalist projenin tamamlanması programından tam ayrılmadan yola çıktı. Solda askerî bazı güçlerle el ele yürüme yönünde var olan kimi eğilimlerin etkisinde kaldı. Ama zamanla dünya çapında anti-emperyalizm ile devrimciliği birbirine bağlayan, giderek komünizmin hegemonyasını öne çıkaran hareketlerden de etkilenerek kendi yolunu açmaya, kendi yatağından akmaya başladı. 1968 yılından itibaren İstanbul'da İstanbul Üniversitesi ve İstanbul Teknik Üniversitesi'nde, Ankara'da ise Ortadoğu Teknik Üniversitesi ile Ankara Üniversitesi'nin özellikle Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde bütünüyle kitleselleşen hareket, "cuntacılık" olarak bilinen ve Türk Silahlı Kuvvetleri'nin en üst kademelerinde bile kendine müttefikler bulduğunu hayal eden bu akımdan kopmakla kalmadı. Aynı zamanda ağır ağır, içinde geliştiği yuva olan ve Türkiye komünist geleneğinin hemen hemen bütün önemli önderlerinin (Mehmet Ali Aybar, Behice Boran, Sadun Aren gibi zaten partinin yönetiminde olanlardan Mihri Belli ve Hikmet Kıvılcımlı gibi TİP yönetimine muhalif olanlara kadar) içinde çalıştığı ya da kıyısında eleştirel saiklerle de olsa aktif biçimde müdahale etmeye çalıştığı Türkiye İşçi Partisi'nden de uzaklaştı.

Türkiye sosyalist hareketinde "1971 devrimci hareketi" olarak bilinen üç siyasi akımın (THKO, THKP-C ve TKP-ML/TİKKO) tarihî anlamını kavrayabilmek için, bu kopuşun içeriğinin ne olduğunu anlamak çok önemlidir. Bu kopuş parlamentarizme karşı silahlı mücadele olarak nitelenemez. Her üç hareketin de o aşamada silahlı mücadeleyi ön plana çıkardığı, yöntem olarak fokoculuk-gerillacılığı ya da Mao Ze Dong'un Çin devriminde izlediği "uzatılmış halk savaşı" stratejisini benimsediği konusunda bir kuşku yoktur. Ama esas kopuş bu değildir.

Silahlı iktidar mücadelesini namlunun ucunda gören bu stratejilerin doğru mu yanlış mı olduğunu tartışmak elbette gerekir. *Devrimci Marksizm* dergisinde faal Marksistler olarak biz, Türkiye'nin o günkü koşullarında, işçi sınıfı 15-16 Haziran ile toplumsal ağırlığını bütünüyle ortaya koymuş ve sınıf mücadelesindeki kararlılığını belli etmişken, toplumun geniş kesimleri, işçiler ve köylüler de dâhil parlamenter politika alanını henüz mücadelenin esas mecrası olarak görürken, sosyalist hareketin işçi emekçi kitleler içinde hızla örgütlenmesi için bütün koşullar uygunken (12 Mart'ın başarısızlığı ve siyasi hayatın hızla yeniden açık çalışma

biçimlerine geri dönmesi bunun tartışılmaz kanıtıdır), komünist öncünün işçi sınıfı ve emekçi halk kitlelerini büyük ölçüde geride bırakarak öncünün cesur çıkışlarına yaslanan atılımlara girişmesini önemli bir yanlış olarak görüyoruz.

Ama dediğimiz gibi esas kopuş bu değildir. Esas kopuş, bunu mümkün kılan reformizm-devrimcilik ayrımıdır. Bu farklılığı anlayabilmek için Türkiye Komünist Partisi'nin yetiştirdiği önderlik kadrolarının Marksizmi kavrayışına ilişkin bir-iki söz etmek gerekir. Bu partinin önderleri ve aydınlar kadrosunun büyük çoğunluğu burjuva cumhuriyetinin hegemonyasından kurtulamamış, onun siyasi yelpazesi içinde legal bir yer edinme çabasının aşamamış, amaçları komünizme yer veren bir burjuva demokratik rejimi kurmaktan öteye geçmeyen bir ufka sahiptir. Bu, TİP'in başında yer alan Aybar, Boran veya Aren için geçerli olduğu kadar, daha sonra 1970'li yıllarda illegal olarak çalışmakla birlikte işçi sınıfının içinde büyük bir güç haline gelen, böylece kitle mücadelesi içinde sınanan TKP'nin kendisinin önderliği için, en başta İsmail Bilen ve ekibi için de aynen geçerlidir.

Bütün bu kadrolar da aynen gençlik hareketi gibi anti-emperyalistti. Aybar “vatan toprağı”nın bir bölümünün yabancı askerî üs ve tesislerin “işgal altında” olduğunu söylüyordu. Ama yönettiği partinin iktidara düpedüz seçimle geleceği hayalini besleyen bir politik önderdi. Öteki yanda, Mihri Belli'nin “cuntacılar” ile çalışmasının temelinde anti-emperyalist bir mücadelenin Mısır, Irak ve Suriye’de, giderek bütün Arap dünyasında olduğu gibi askeriye’nin anti-emperyalist kanadıyla birlikte verilebileceği hayali vardı. Türkiye’nin gelişmiş burjuva devletin ve sermaye düzeninin, sömürgeciliğin pençesinden yeni yeni kurtulmakta olan Arap toplumları ve benzerlerindeki ittifak yöntemlerin uygun olduğu fikri, toplumların özgül farklılıklarını dikkate almayan bir strateji idi. Hiçbir şey, Mihri Belli ile daha sonra THKO’yu kuracak olan Deniz’lerin arasındaki farkı, Arap dünyasının o dönemdeki deneyiminden kendilerine çıkardıkları derslerin bir bakıma taban tabana zıt karakteri kadar iyi anlatamaz. Mihri Belli kendine Nasırcılığ ve Baas hareketini, yani Arap dünyasının devlet içinden sömürgecilikle mücadeleye girişen eğilimlerini öne çıkararak ders almıştı. Deniz’ler ise Siyonizmle ve dolayısıyla emperyalizmle silah elde çarpışan Filistin hareketini kendilerine örnek bellemişlerdi.

THKO, THKP-C ve TKP-ML/TİKKO’yu bütün öteki önderlik kadrosundan ayıran, anti-emperyalist hedeflere ulaşmak için var olan devletin tahditlerinden kur-

tulmak, temellerine ve kurumlarına meydan okumak, o devlete karşı devrimci yöntemlerle savaşa girmek konusunda kararlı bir hat benimsemiş olmalarıdır. Aybar'lar ve Bilen'ler var olan devleti muhafaza eden ama emperyalizmden kurtulan bir demokratik Türkiye için mücadele ediyorlardı. Mihri Belli ile Hikmet Kıvılcımlı (farklı nedenlerle) daha ortayolcu, yalpalayan, kararsız bir politikanın temsilcileriydi. Ama onlar da yer yer emperyalizme karşı var olan devletin içindeki güçlerle ittifak yapılabileceği hayalini besliyorlardı. Mahir'ler, Deniz'ler ve İbrahim'ler ise emperyalizmin ancak var olan devletin karşısına çıkarak defedilebileceğini kavramışlardı. Bu yüzden devletle cepheden mücadeleye giriştiler.

1971 ayrışmasının anlamı budur. 1971'e kadar "gençlik önderleri" olan bu insanlar o tarihten sonra Türkiye Komünist Partisi'nin burjuva cumhuriyetinin sınırlarını veri alan çizgisinden kopan üç farklı devrimci ve komünist örgütün önderleri olmuştur. Onlara "gençlik önderleri", "üç fidan" veya benzeri nitelemelerle yaklaşmak, onların tarihî anlamını küçümsemek olur. Bundan kaçınılmalıdır.

Burada 1971 devrimci atılımının gerçek ayırıcı yanına ilişkin anlattıklarımızı inandırıcı bulmayan ve esas ayrımın parlamenter politikanın *ilkesel olarak* reddine ve öncünün silahlı mücadelesine yaslanan bir stratejinin benimsenmesine ilişkin bir ayrım olduğunu savunanlara bu hareketin en azından iki bileşeninin teorik-politik bir müktesebatı olduğunu hatırlatacağız. 1971 devrimci atılımının Türkiye solunun tarihî gelişmesi içindeki yerini anlamak isteyen herkes, Mahir Çayan'ın *Kesintisizler*'ini, İbrahim Kaypakkaya'nın Türkiye üzerine çeşitli yazılarını ve Hüseyin İnan'ın *Türkiye Devriminin Yolu* broşürünü okumalıdır. Bütün bu zahmete katlanmak istemeyen de Deniz'in idam sehpasında yaptığı konuşmanın derin anlamı üzerinde düşünmelidir.

NATO'yu yıkmaya girişen devrimciler

Siyasi bağımsızlıklarını ağır ağır el yordamıyla elde ettikten sonra dünya devrimci hareketine döndüler. Fidel'in, Che'nin Mao'nun, Giap'ın deneyimlerinden esinlendiler, kendi stratejilerini bu etkiler altında oluşturdular. Türkiye devriminin ve devrimci hareketinin 1960'lı yılların sonunda gelişmesi, aslında, her ülkede

devrimin bir büyük dünya devriminin parçası olarak geliştiğinin, değişik evrelerde dünya devrimine damga vuran farklı deneyimlerin şu ya da bu şekilde yeryüzüne yayıldığına güçlü bir kanıttır.

Ondan sonra bütün güçlerini NATO ve ABD'nin Türkiye'deki varlığına karşı mücadele üzerinde yoğunlaştırdılar. Zaten daha “gençlik önderleri” iken stajlarını yapmışlardı. 6. Filo'nun erlerini denize dökmüş, USIS'in Kızılay'daki bürosunda bomba patlatmış, “Kaynakçı Bob” Komer'in arabasını ODTÜ ziyareti sırasında kömüre çevirmişlerdi.

1970 sonundan itibaren bu yöneliş çok daha sistematik bir yola girdi. 29 Aralık'ta Ankara'da ABD Büyükelçiliği önündeki polis noktası tarandı. 25 Ocak 1971'de Tuslog ve PX'te patlamalar yaşandı. 14 Şubat 1971'de ABD'nin Ankara Balgat Üssü'nden bir er kaçırıldı. Bu eylemin devamında Kennedy Anıtı dinamitlendi. 3 Mart 1971'de ABD'nin Gölbaşı Radar Üssü'nden 4 asker kaçırıldı. 12 Mart askerî muhtırasından sonra 17 Mayıs 1971 günü İsrail'in İstanbul Konsolosu kaçırıldı ve sonunda tutulduğu evde ölü bulundu. 30 Mayıs'ta ise Sinan Cemgil, Alparslan Özdoğan ve Kadir Manga Malatya Kürecik'teki ABD Üssü'nü basmaya giderken kuşatıldı ve öldürüldü. Ertesi yıl 26 Mart 1972'de THKP-C ve THKO, Deniz, Yusuf ve Hüseyin'i idamdan kurtarmak için ortak bir eyleme giriştiklerinde yine Ünye Radar Üssü'nden biri Kanadalı, ikisi İngiliz üç teknisyeni kaçırdılar. 30 Mart günü Tokat'ın Niksar ilçesi Kızıldere köyünde mevzilendikleri evde taranarak katledildiler.

Bir buçuk yıla sığan bu eylemler arasında en derin anlam yüklü olanı, Sinan ve arkadaşlarının Kürecik baskını girişimidir. ABD emperyalizminin askerî gücünün Türkiye'deki en önemli araçlarından biri olan bu üssün hedeflenmesi, NATO'nun Türkiye'den kovulmasının, Güney Kanadâ'nın kırılmasının, Ortadoğu üzerindeki gözetim yeteneğinin tahrip edilmesinin ve bu toprakların emperyalizmin Sovyetler Birliği'ne karşı dünya çapında vermekte olduğu mücadelenin bir basamağı olmaktan çıkarılmasının hedeflendiğinin kanıtıdır.

Bu durumdan iki sonuç çıkarmalıyız. Birincisi, Sinan'ların Nurhak Dağları'nda kuşatma altına alınıp sonunda yakalanabileceği açıkken doğrudan angajmana giri-

lerek öldürülmesi, Mahir ve arkadaşlarına karşı Kızıldere'de aynı kuşatma taktiği güdülebileceği halde onların da taranarak öldürülmesi ve Deniz'lerin asılması, Türkiye devletine o aşamada hâkim olan güçlerin bu meseleyi kati şekilde katliamlarla bitirmeye kararlı olduğunu hiç tartışmasız gösteriyor. Soru şudur: Bu yönelişi dayatan hangi güç olmuştur? Özel olarak ABD ve NATO, kendi çıkarlarına zarar vermemeye bu kadar kararlı bir devrimci harekete karşı nasıl bir tutum almışlardır? Bugün olayların üzerinden 50 yıl geçmiş bulunuyor. Kendi tarihini bilmek bir halkın en doğal hakkıdır. ABD Savunma Bakanlığı Pentagon, Dışişleri Bakanlığı, CIA, NATO Karargâhı vb. ile Türkiye'de bunların muhatapları arasındaki bütün yazışmalar ve haberleşmeler artık gün yüzüne çıkarılmalıdır.

İkincisi, NATO meselesi dünyada ve en önemlisi bölgemizde 2022 yılında her zamandan daha fazla güncel hale gelmiştir. NATO denen emperyalist savaş makinesi, Soğuk Savaş döneminde kendi komutasında hiç savaş yönetmediği halde, 1994-95'te Bosna savaşında ve 1999 Kosova savaşında eski Yugoslavya'ya saldırarak talimini yaptıktan sonra, 2001-2021 arasında 20 yıl boyunca Afganistan halklarını hunharca katletmiş ama büyük bir yenilgiyle çekilmek zorunda kalmıştır. Ama bugün Rusya Federasyonu'na 30 yıldır uygulamakta olduğu kuşatma ve çevreleme politikasından sonra Ukrayna dolayısıyla Rusya'yı tehdit etmektedir. NATO-Rusya savaşı, nükleer silahların kullanımını da kapsayabilir. Bu yüzden genel olarak dünya için, özel olarak da Türkiye halkları için büyük bir tehdittir. Öyleyse NATO meselesi hâlâ günceldir. Deniz'lerin, Mahir'lerin, İbrahim'lerin başlattığı büyük seferberlik bugünün sorunlarına da hitap ediyor.

Bugünün Marksistlerinin görevi, 1971 devrimci hareketinin Türkiye solunun tarihinde gerçekleştirdiği devrimci-reformist kopuşunun ruhunu bütünüyle benimsemek, bu kopuşun gereklerini Leninist kitlesel proleter çalışma yöntemleriyle birleştirerek Türkiye'de, Ortadoğu'da ve dünyada elbette NATO'nun yıkılması için, ama aynı zamanda emperyalizmin ve kapitalizmin ortadan kaldırılması için mücadele etmektir.

Filistin Dostları

Emperyalizme ve Siyonizme Karşı Filistin Dostları 2019 yılında kurulduğundan beri Türkiye'de Siyonizm ve emperyalizme karşı mücadelesini sürdürüyor.

Siyonist İsrail'in gayrimeşruluğunu, bölgede emperyalizmin ileri karakolu rolündeki bu oluşumun yıkılmasının hem Yahudiler hem de Araplar için kurtuluşun anahtarı olduğunu, Türkiye'deki istibdad rejiminin sanıldığıнын aksine Filistin halkının boykot çağrısına kulak asmayıp İsrail ile işbirliğini sürdürdüğünü haykırmayı sürdürüyor. Siyonistlerin sanat vb alanlarda kendilerini meşru gösterecek girişimlerine karşı mücadele veriyor.

Emperyalizm ve Siyonizm karşıtı mücadeleyi sahiplenen herkesi bu mücadele-ye omuz vermeye, Filistin Dostları Meclisi'nin çalışmalarına katılmaya, yayınlarını takip etmeye ve paylaşmaya çağırıyor!

filistinindostlari

filistindostlari

anchor.fm/filistin-dostlari

filistindostlari.org

friendsofpalestine.info/

Filistindostu

friendsofpal_AR**friendsofpales_**

İşçi aristokrasisini yeniden düşünmek

Özgür Öztürk

Sosyalizm tüm insanlık için artık tam anlamıyla hayati bir ihtiyaç haline gelmiş bulunuyor. Sadece pandemiyle değil, her gün biraz daha derinleşen ekonomik, politik, ekolojik krizlerle de boğuşuyoruz. Fakat sermayenin kâr ihtiyacı toplumsal ihtiyaçların önüne geçiyor. İşsizlik, yoksulluk, açlık, çevre, sağlık vb. tüm acil sorunlarımızı sona erdirebilecek maddi olanaklara sahip olmamıza rağmen, kapitalist sistem çerçevesinde bunların çözümsüz kaldığı görülüyor. Kapitalizmin tarihsel misyonunu tamamladığı açıkça ortaya çıkıyor.

Bununla birlikte, insanlığın kurtuluşu için kapitalizmin yerini alması gereken sosyalizmin önünde engebelerle dolu çetin bir yol uzanıyor. Dünya ölçeğinde baktığımızda belki en önemli zorluklardan biri şu: Sosyalist inşa sürecinin, merkez kapitalist (emperyalist) ülkeleri içermediği müddetçe, uzun vadede emperyalizmin sürekli saldırılarına maruz kalacağı ve bu nedenle büyük sorunlarla karşılaşacağı kesin; oysa tarihsel deneyim, sosyalist devrimlerin şimdiye dek yalnızca az gelişmiş dünyada sonuca ulaşabildiğini gösteriyor. Sosyalist akım 19. yüzyılda Batı Avrupa’da doğmasına rağmen, gelişmiş kapitalist ülkelerde **başarılı** bir devrim yaşanmış değil henüz. 1848 devrimlerinden Paris Komünü’ne, 20. yüzyılda Alman ve İtalyan devrimlerine, sonra İspanyol devrimine, daha sonra da Avrupa ve ABD’yi sarsan 1968 eylemlerine kadar, o coğrafyalarda da sosyalist doğrultuda birçok atılım gerçekleşti elbette. Fakat emperyalist merkez tüm bu devrimci alevlenmeleri bir şekilde söndürebildi; bazen savaşla, bazen faşizmle, bazen de seçim sandığı yoluyla bertaraf etti.

Sosyalizmin kapitalist merkezlerdeki bu yenilgisi, aynı zamanda, az gelişmiş dünyadaki sosyalist inşa girişimlerinin yenilgisini de kolaylaştırdı. Merkez ülkelerden birinde (mesela 1918–19’da Almanya’da) sosyalist devrim zafere ulaşsaydı bugün çok farklı bir dünyada yaşıyor olacaktık. Fakat maalesef böyle bir olay gerçekleşmedi.

Son yüz elli yıla bütün olarak bakarsak, emperyalist dünyada işçilerin genellikle sosyalizmden ziyade reformizme eğilim gösterdiği söylenebilir. Kapitalizmin beşiği Britanya’da, Çartist hareketin 1848’deki yenilgisinin ardından, işçi sınıfı reformist yaklaşımı benimsedi ve bu tavrını günümüze dek sürdürdü. Kıta Avrupası bu bakımdan devrimci akımların nispeten daha güçlü olduğu bir bölgeydi, hatta Doğu Avrupa neredeyse yarım asır boyunca Sovyetler Birliği’nin nüfuzu altına girdi; fakat kıtanın merkez ülkelerinde İkinci Enternasyonal’in ve onu izleyen sosyal demokrasi çizgisinin olumsuz etkileri baskın çıktı. Kapitalist hegemonya bayrağını İngiltere’den devralan ABD’de ise işçi hareketi, yer yer çok güçlü parlamalara rağmen, çoğunlukla etkisiz kaldı.

Emperyalist dünyada emekçiler uzun süre boyunca reformizme eğilim gösterdilerse, bunun elbette maddi temelleri olmalıdır. Dünya devriminin önündeki en önemli engellerden birini oluşturan böyle bir yönelim “yanlış bilinç” veya ideoloji gibi unsurlarla değil, bunlara zemin oluşturan üretim ilişkileri çerçevesinde anlaşılabilir. Nitekim Marksist gelenekte, 19. yüzyıl sonunda bir salgın hastalık gibi yayılan reformizm, oportünizm, sosyal şovenizm gibi akımlar, merkez ülkelerde emperyalist kârlardan pay alan ayrıcalıklı bir “işçi aristokrasisi” katmanının işçi sınıfı içindeki etkisine bağlanmıştı. Azınlık olmasına rağmen örgütlülük düzeyi yüksek, etki gücü fazla olan bu katmanın oluşumu ise (aşağıda kısaca tartışacağım) birtakım geçici, olumsal koşullara bağlı kabul edilmisti. Koşullar değiştiğinde işçi aristokrasileri zayıflayacak, devrimci eğilim baskın hale gelecekti. Bu tezin bazı açılardan güncellenmesi gerektiği kanısındayım ve yazının esas meselesi bu olacaktır.

Lenin sonrası dönemde “işçi aristokrasisi” tezinin Marksistler arasında yoğun tartışmalara konu olduğu söylenemez. Bu daha ziyade, her akımın kendi meşrebine göre anlamlandırıp kullandığı veya kullanmaktan kaçındığı bir kavram olarak kaldı. Batılı Marksistlerin bir bölümü, özellikle de Frankfurt Okulu gibi en karamsar ekoller, merkez ülkelerde işçi sınıfının zaten çoktan sistemle bütünleşip devrimci vasfını kaybettiği kanısındaydı. Dolayısıyla, “işçi aristokrasisi” diye ayrı bir kesimden söz etmek gerekmiyordu. Bu çizgideki bir sonraki adım, işçi sınıfından ve genel olarak sınıf siyasetinden uzaklaşmak oldu.

Diğer tarafta, Batı Marksizmine birçok bakımdan karşı çıkan, “üçüncü dünya-çı” denilebilecek akımların çoğunda ise analiz doğrudan dünya ölçeğine aktarılıyor ve çevre coğrafyalardaki yoksul işçi ve köylülerin karşısında, merkez ülkelerdeki emekçilerin tamamının bir işçi aristokrasisi oluşturduğu düşünülüyordu. Dolayısıyla, bu yaklaşımlara göre de emperyalist dünyadaki işçi sınıfı –bir bütün olarak– devrimci özne niteliğini yitirmişti. Bu durumda devrim beklentileri doğal olarak çevre ülkelere kaydırılıyordu. Fakat bir zamanların az gelişmiş ülkeleri kapitalist gelişme yolunda ilerleyip belirli ölçüde sanayileştikçe, bu beklentiler de darbe alacaktı.

Son kırk yıla damga vuran olumsuz gelişmeler sonucunda, işçi sınıfının örgütlü gücü küresel ölçekte zayıflamış bulunuyor. Merkez ülkelerdeki geleneksel işçi

aristokrasilerinin de bu zayıflamadan nasibini aldığı söylenebilir. Yazıda işçi aristokrasisini günümüzde nasıl düşünmemiz gerektiğine dair bazı öneriler formüle etmeye çalışacağım. Bu kadar temel bir meseleyi bir makalede çözüme kavuşturmak olanaklı değil, fakat en azından tartışmayı ilerletmek bakımından katkı sağlamayı umuyorum.

Kökenler

Marx ve Engels, 19. yüzyılın ortalarında, İngiltere’de Çartist hareketin yenilgisini ve ardından işçi hareketinin reformizme saplanışını birinci elden gözlemlediler. 1850’de *Neue Rheinische Zeitung*’da çıkan bir değerlendirme yazısında, “Çartist Parti”nin çözülme halinde olduğunu belirttikten sonra, “küçük burjuvazinin hâlâ partiye bağlı üyeleri, işçi aristokrasisiyle birlikte, tamamen demokratik bir fraksiyon oluşturmaktadır; programları Halkın Bildirgesi [*People’s Charter*] ve bir dizi başka küçük burjuva reformu ile sınırlıdır. Gerçekten proleter koşullarda yaşayan işçi kitlesi ise devrimci Çartist hizbe dâhildir” diye yazmışlardı.¹ Bir başka deyişle, Marx ve Engels’e göre İngiliz proletaryası içinde biri devrimci alt katman, diğeri reformizme yatkın (ve küçük burjuvaziye yakın) elit katman olmak üzere iki kesim ortaya çıkmıştı. Fakat “işçi aristokrasisi” adını verdikleri üst katmanın kimlerden, hangi gruplardan oluştuğuna dair net bir tanım verme gereği duymayıp terime sadece betimleme amacıyla başvuruyorlardı. Nitekim Marx, *Kapital*’in birinci cildinde işçi aristokrasinden “işçi sınıfının en iyi ücret alan kesimi” olarak tek bir yerde söz edip geçecek, ayrıntıya girmeyecekti.² Aslında o dönemde “işçi aristokrasisi” nosyonu genel kamuoyunda bu anlamıyla zaten kullanılmaktaydı.³

1850’lerin ikinci yarısında Engels, Marx’a bir mektubunda, yine Çartist hareket referansla “İngiliz proletaryasının fiilen giderek daha fazla burjuvalaşması”ndan söz ediyordu: “Tüm ulusların bu en burjuvasının nihai amacı, burjuvazinin **yanı sıra**, bir burjuva aristokrasisine ve de bir burjuva proletaryasına sahip olmak gibi görünüyor. Dünyanın tamamını sömüren bir ulus söz konusu olduğunda bu elbette bir ölçüde anlaşılır bir şey”.⁴

Marx ve Engels’in 1850’li yıllarda deyim yerindeyse “geçerken” değindikleri

1 Karl Marx ve Frederick Engels, “Review”, *Marx & Engels Collected Works*, cilt 10, Lawrence & Wishart, 2010, s. 514. Bu kaynağı *Marksist Düşünce Sözlüğü*’nün “İşçi Aristokrasisi” maddesinde, sözlüğün yayın yönetmeni Tom Bottomore zikrediyor (Türkçe çeviriyi derleyen: Mete Tunçay, maddeyi çeviren: Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 312).

2 Karl Marx, *Kapital* 1. cilt, çev: Mehmet Selik ve Nail Satlıhan, İstanbul: Yordam Kitap, 2011, s. 644. Eric Hobsbawm’a göre, Marx’ın *Kapital*’i yazdığı sıralarda, 24 milyonluk Britanya nüfusunun dörtte üçünden fazlası kol işçisiydi; bu işçiler arasında, vasıflı ve nispeten iyi ücret alan yüzde 15’lik bir kesim işçi aristokrasisini oluşturuyordu. *Sanayi ve İmparatorluk*, çev: Abdullah Ersoy, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003, s. 142.

3 Tarihçi Robert Gray, terimin 1830’lu ve 40’lı yıllarda kullanıma girdiğini belirtmektedir: *The Aristocracy of Labour in Nineteenth-century Britain c. 1850–1914*, Londra: Macmillan Press, 1981, s. 32, 37.

4 Engels’ten Marx’a 7 Ekim 1858 tarihli mektup. *Marx & Engels Collected Works*, cilt 40, Lawrence & Wishart, 2010, s. 344.

bu iki olgu, hem daha sonraki yazılarında, hem de son yüz elli yılın sınıf mücadelelerinde tekrar tekrar ve iç içe geçmiş şekilde boy gösterir. Biri “işçi aristokrasisi”dir; sınıfın bölünmüşlüğü ve ayrıcalıklı üst katman(lar)ın küçük burjuvaziyle hem toplumsal hem politik bakımdan “kol kola” olduğunu ifade eder. Diğeri ise “burjuvalaşan işçi sınıfı” gözlemidir; sömürgecilik–emperyalizm bağlamında ezen ulusun işçilerinin giderek (yine hem toplumsal hem politik bakımdan) burjuvaziye yaklaştığını anlatır. Kısacası işçi sınıfının bir kısmı veya tamamı, çeşitli nedenlerle, ege-men sınıfın etkilerine açık hale gelip devrimci çizgiden uzaklaşmaktadır. Sermaye sınıfının işçilere tanıdığı (tanımak zorunda kaldığı) birtakım siyasal ve sendikal–ekonomik haklar, kısa deyişle “sosyal reformlar” da hiç kuşkusuz bu durumu pekiştirir. Çelişkiler hem sınıflar ve sınıf kesimleri arasında, hem de uluslar arasında ortaya çıkar.

Marx ve Engels 1860’larda İrlanda’nın bağımsızlık mücadelesine özel ilgi göstererek, sömürge–karşıtı mücadele ile merkez ülkedeki sınıf mücadelesi arasında bağ kurmaya çalıştılar.⁵ Marx bu bağlamda, İrlanda’nın bağımsızlığının Britanya’da sosyalizmin zaferi için ön koşul olduğunu düşünüyor, dolayısıyla İngiliz işçi sınıfının bunu desteklemesi gerektiğini savunuyordu. 1870 yılında yazdığı bir mektupta “sıradan İngiliz işçisi”nin, yaşam standardını aşağı çeken bir rakip olarak gördüğü İrlandalı işçiden nefret ettiğini belirtiyordu: “İrlandalı işçi karşısında kendisini **egemen** ulusun üyesi olarak kabul eder ve sonuçta İrlanda’ya karşı İngiliz aristokratları ile kapitalistlerinin bir aletine dönüşür, böylece de bunların **kendisi** üzerindeki hâkimiyetlerini güçlendirir”.⁶

Marx’ın bu cümlelerinin, günümüzde kapitalist ülkelerdeki emekçi sınıfların tutumlarını neredeyse birebir yansıttığı söylenebilir. Aslında ezen ulusların işçileri arasında ırkçılığın ve şovenizmin yaygın olması bir tesadüf yahut “yanlış bilinç” meselesi değil, maddi temellere dayanan nesnel bir olgudur. Tıpkı reformist eğilimler gibi, ırkçı yaklaşımlar da ezen ulusun işçileri arasında kolayca kök salabilmektedir. Bununla birlikte, işçi sınıfının varoluş koşulları ona aynı zamanda bu tarz farklılıkları ve yanılsamaları aşabilme, sermaye karşısında birlik olma, dayanışma potansiyeli de kazandırır. Özellikle devrimci durumlarda yahut kolektif eylemlerde sınıfın farklı kesimleri arasındaki sınırlar ve düşmanlıklar bir çırpıda geride bırakılabilir. Dolayısıyla, etkili bir mücadele ile reformizm, ırkçılık vb. zararlı eğilimleri yenmek olanaklıdır. Bu başarılıldığında zaten sosyalist devrim yönünde dev bir adım atılmış olacaktır.

1860’lı yıllarda Enternasyonal, Marx ve Engels’in çabaları sonucunda, şoven yaklaşımı terk ederek İrlanda’nın bağımsızlık mücadelesine destek verdi. Fakat uzun vadede bu tavır kalıcı olamadı ve İngiliz işçi sınıfı, sanayi burjuvazisinin liberal politikalarından ve sömürgecilikten yana çıkmaya başladı. Aslında 19. yüzyıl ortalarından itibaren İngiliz burjuvazisi, işçi sınıfının artan gücünü fark ederek, bir dizi hamleyle bu sınıfı kapsamaya, kapitalist sisteme entegre etmeye girişmişti. Nitekim yüzyıl sonuna gelindiğinde, bir zamanlar imkânsız kabul edilen Çartist

5 Bkz. Özgür Öztürk, “Hindistan ve İrlanda: Marx ve Sömürgecilik”, *Dipnot*, sayı 10, 2012.

6 Aktaran: Lucia Pradella, “Imperialism and Capitalist Development in Marx’s *Capital*”, *Historical Materialism*, cilt 21, sayı 2, 2013, s. 135–136.

taleplerin önemli bir kısmı çoktan hayata geçmişti. Böyle bir kapsama stratejisi- ni olanaklı kılan şey, Engels'e göre, Britanya'nın dünya ekonomisi içindeki gücü, daha açıkçası sömürgelerden elde edilen tekel kârlarıydı. Burjuvazi İngiliz işçi sınıfı içindeki bölünmelere oynayarak, bu sınıfın en örgütlü ve ileri kesimini yanına çekmeyi başarmıştı. Nitekim 1882'de Engels, Kautsky'ye bir mektubunda, "Burada işçilerin partisi yok, sadece Muhafazakârlar ve Liberal-Radikaller var; işçiler de İngiltere'nin dünya pazarındaki ve sömürgelerdeki tekelinin nimetlerini zevkle paylaşıyorlar" diyerek yakınmaktaydı.⁷

1885 tarihli bir makalede İngiliz işçi sınıfının son kırk yılını ele alan Engels (*İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*'nun 1892 İngilizce baskısına Önsöz'de bu makaleden uzunca alıntılar yapar), bu yönelimin nedenlerini kısaca özetliyordu. Öncelikle, işçi sınıfının içinde özellikle iki kesimin durumu iyileşmişti. Birincisi fabrika işçileriydi; fabrika mevzuatı ve grevler sayesinde kırk yıl öncesine kıyasla belirli bir ilerleme elde etmişlerdi. İkincisi ise büyük sendikalarda örgütlü, yetişkin, vasıflı erkek işçilerdi. "İşçi aristokrasisi"ni oluşturan bu ikinci grup "makine işçileri, marangozlar, doğramacılar ve duvar ustaları"nı içeriyordu.⁸ 1867'de oy hakkına kavuşan ve aslında ağırlıklı olarak "zanaatkâr" niteliği sergileyen bu grubun ekonomik, toplumsal, politik ayrıcalıkları mevcuttu.⁹ Bununla birlikte, Engels İngiltere'de sosyalizmin yenilgisini daha genel bir nedene, Britanya'nın dünya ekonomisi içindeki tekel konumuna bağlıyordu:

Gerçek şu: İngiltere'nin sanayi tekelini elinde tuttuğu dönemde İngiliz işçi sınıfı bu durumun avantajlarından belirli bir noktaya kadar payını aldı. Bu kârlar, aralarında hiç de eşit olmayan bir biçimde dağılmıştı; imtiyazlı bir azınlık cebine en büyük payı attı. Ama geniş kitleler bile hiç olmazsa zaman zaman geçici bir fayda sağlıyordu. Owenizm'in ölümünden bu yana İngiltere'de sosyalizmin görülme-yişinin nedeni budur. Bu tekelin çökmesiyle İngiliz işçi sınıfı imtiyazlı konumunu kaybedecektir; genel olarak kendisini –imtiyazlı ve önder azınlık da dâhil olmak üzere– başka ülkelerdeki işçi arkadaşlarıyla aynı düzeyde bulacaktır. İşte İngiltere'de sosyalizmin tekrar ortaya çıkması bu nedenle olacaktır.¹⁰

Dikkat edilirse Engels iki ayrı "imtiyaz"dan söz etmektedir. Biri genel olarak İngiliz işçisinin diğer ülkelerdeki işçilere kıyasla ayrıcalıklı konumudur; İngiltere'de

7 Aktaran: Martin Nicolaus, "The Theory of the Labor Aristocracy", *Monthly Review*, cilt 21, sayı 11, Nisan 1970, s. 92.

8 Aktaran: Friedrich Engels, "İngilizce Baskıya Önsöz", *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*, çev: Oktay Emre, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013, s. 38–39.

9 Bu tarihte ikinci reform yasası ile oy hakkının kapsamı genişletilmişti. Mark Neocleous bunun bir tür kontrollü deney olduğunu ve işçi sınıfının siyasal iktidarı ele geçirmesine yol açmadığı görülünce reformlara devam edildiğini belirtir: *Sivil Toplumu Yönetmek: Devlet İktidarı Kuramına Doğru*, çev: Bahadır Ahıska, Ankara: NotaBene Yayınları, 2013, s. 187–188. Eric Hobsbawm'a göre "Britanya'yı yönetenler ... Reformu kabul etmeye hazırdılar, çünkü İngiliz işçi sınıfını artık devrimci olarak görmüyorlardı ... Çartizm gibi, tüm yoksul emekçileri işveren sınıfına karşı harekete geçiren büyük kitle hareketleri ölmüştü. Sosyalizm, doğduğu ülkede ortadan kalkmıştı", a.g.y., s. 115.

10 Aktaran: Engels, a.g.e., s. 40.

sosyalizmin yenilgisini Engels buna (yani “burjuvallaşan işçi sınıfı” olgusuna) bağlar. İkincisi bizzat İngiliz işçileri arasındaki katmanlaşma, daha doğrusu “işçi aristokrasisi”dir. Bu grup reformist siyasal çizgiyi benimsemiş olmakla birlikte, Engels’e göre bu durumun yarattığı engel sosyalist hareket için aşılabilir niteliktedir, zira daha sonraki paragrafta 1890’ların başı itibarıyla İngiltere’de sosyalizmin yeniden ve her rengiyle mevcut olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda asıl önemli bulduğu şey Doğu Londra’nın dirilmesi, vasıfsız işçi kitlelerinin de örgütlenmeye, sendika kurmaya yönelmesidir. İşçi aristokrasisinin yuvası olan eski sendikalar “ücret sistemi”ni veri alıp bunun içinde kendi konumlarını bir parça düzeltmeye çalışırken, yeni sendikaların sosyalist doğrultuda faaliyet gösterdiğini belirtir Engels.¹¹

1885 ile 1892 arasında Britanya’nın sanayi tekelinin gerilediği, daha doğrusu gerilemeye devam ettiği kesindir. Fakat sosyalist hareketin aniden canlanmasına bu gerilemenin neden olduğu söylenemez (canlanma zaten kısa ömürlü olmuştur). Engels’in esas vurgusu vasıfsız işçilerin örgütlenmesine yöneliktir. 1889’da liman işçilerinin greviyle hızlanan bu sürecin gerisinde, 19. yüzyılın son çeyreğine damgasını vuran Büyük Bunalım ve yaygın işsizlik bulunmaktadır.¹² İngiltere’de sosyalist hareketin güçlenmesini sağlayan şey dünya ekonomisi içindeki sanayi tekeli konumunun yıkılması değil, işçi aristokrasisi dışında kalan geniş emekçi kesimlerin örgütlenmesi, sendika kurmasıdır. ***Kilit mesele ülkeler arası düzlemle değil, ülke içindeki sınıf kesimleriyle ilgilidir.*** Bu bakımdan, Engels’in 1885’te dile getirdiği koşul, kendisinin de örtük olarak teslim ettiği gibi problemlidir; sanayi tekeline sahip emperyalist ülkede sosyalizmin etkili olamayacağı imasını içermektedir.¹³ Oysa esas mesele, bir bütün olarak işçi sınıfını reformizme ve diğer zararlı alışkanlıklara yönelten, Engels’in “imtiyazlı ve önder azınlık” dediği işçi aristokrasisini etkisiz kılabilmek; hatta daha da öteye geçip, sınıfın bu en örgütlü kesimini (tamamını olmasa da bir kısmını) devrime kazanabilmektir. Bunun için de sınıfın ana gövdesini oluşturan ayrıcalıksız işçilerin (ve işsizlerin) örgütlenerek devrimci bir yönelim içine girmesi gerekmektedir. Engels’ten yirmi beş yıl sonra dünya savaşı ortamında yazan Lenin’in de benzer bir doğrultuya işaret ettiğini göreceğiz.

Lenin’in yorumu

Günümüzde işçi aristokrasisi kavramının içinde düşünüleceği çerçeveyi Lenin emperyalizm teorisiyle ortaya koymuştur. Marx ve Engels’in çeşitli dönemlerdeki açıklamalarından yola çıkan Lenin, Birinci Dünya Savaşı ortamında dünya sosyalist hareketi içindeki bölünmeyi analiz eder. Günümüz terimleriyle söz konusu olan,

¹¹ Engels, a.g.e., s. 41.

¹² Bu konuda bkz. Bernard Semmel, *Imperialism and Social Reform: English Social-Imperial Thought 1895–1914*, New York: Anchor Books, 1968, s. 9, 98.

¹³ Kautsky daha sonraları, tam da bu nedenle, İngiltere’nin sanayi tekeli sona erdiği için savaşın gereksiz olduğuna dair tuhaf bir argüman öne sürecekti. Oysa Lenin’in belirttiği gibi, sanayi tekeli, tekeli biçimlerinden sadece biridir. Sanayi bakımından gerileyen bir emperyalist ülkenin sömürge tekeli devam edebilir, yahut finansal (veya askeri, diplomatik, siyasal vb.) araçlarla tekeli konumu sürdürülebilir. Bkz. V.İ. Lenin, “Emperyalizm ve Sosyalizmdaki Bölünme”, *Sosyalizm ve Savaş* içinde, çev: Evrensel Basım Yayın Çeviri Grubu, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2008, s. 116–117.

sosyal demokrasinin komünist hareketten kopması, işçi sınıfına ve devrime sırtını dönmesi, burjuvazinin kanlı emperyalist maceralarına ve cinayetlerine suç ortaklığı yapmasıdır. Lenin bu durumun köklerinin bir avuç ülkenin tüm dünyayı sömürmesi demek olan emperyalizmde, bu sayede elde edilen aşırı kârlarda, bu kârlardan işçi sınıfının küçük bir bölümüne verilen “rüşvet”lerde yattığını savunur. Birinci Dünya Savaşı sırasında yazdığı *Emperyalizm* kitabının 1920 tarihli Fransızca ve Almanca baskılarına “Önsöz”de kendi konumunu kısaca özetler. Buna göre, emperyalist ülkelerin sağladıkları muazzam **aşırı kârlarla** (çünkü bu kârlar, kapitalistlerin “kendi” ülkelerinin işçilerinden sızdırdıkları kârların çok daha üzerindedir) işçi liderlerini ve işçi aristokrasisini oluşturan bu yüksek tabakayı **bozmak** [*bribe*: “satın almak”, “rüşvetle elde etmek” olacak – ö.ö.] **olanaklı olabilmektedir**. “İleri” ülkelerin kapitalistleri de, dolaylı ya da dolaysız, açık ya da maskeli, bin türlü yola başvurarak, onu bozmaktan [burada da aynı şekilde – ö.ö.] geri kalmamaktadır.

Yaşam tarzlarıyla, ücretleriyle, dünya görüşleriyle tamamen küçük-burjuva niteliği taşıyan bu burjuvallaşmış işçi tabakası ya da “işçi aristokrasisi”, II. Enternasyonalin başlıca desteği olmuştur; günümüzde de **burjuvazinin başlıca toplumsal** (askeri değil) desteğidir. Çünkü bunlar, işçi hareketi içinde, **burjuvazinin gerçek ajanları**, kapitalist sınıfın işçi uşakları (labour lieutenants of the capitalist class), reformizmin ve şovenizmin gerçek yayıcılarıdır. Proletarya ile burjuvazi arasındaki iç savaşta, bunlar, kaçınılmaz olarak ve oldukça önemli bir sayıda, burjuvazinin yanında, “komüncü”lere karşı “Versailles”cılarının yanında yer alırlar.¹⁴

Lenin’in de genel terimlerle konuştuğu ve kesin tanımlar vermediği görülüyor. Nitekim aynı döneme ait bir başka metinde yine genel bir tarzda “burjuvazinin devasa kârlarından birkaç kırıntı da, işçi bürokrasisinden, işçi aristokrasisinden ve küçük burjuva yol arkadaşlarından oluşan küçük bir grubun payına düşebilir” diye yazar.¹⁵ Genel kategoriler dışında, örneğin “marangozlar” gibi spesifik bir topluluğa işaret etmez. Zira “yaşam tarzlarıyla, ücretleriyle, dünya görüşleriyle tamamen küçük burjuva niteliği taşıyan” bu burjuvallaşmış işçi tabakası sabit bir grup oluşturmaz. Aslında esas mesele bunların “yaşam tarzları” yahut ücretleri de değil, buradan türeyen politik tavırlarıdır. Emperyalizm “işçiler arasında da ayrıcalıklı kategoriler yaratma, onları proletaryanın büyük yığınından ayırma eğilimi”¹⁶ taşımaktadır, bu ayrıcalıklı işçi grubu gerçekte emperyalizmin ürünüdür. Kitlelerin karşısında ve kendi burjuvazisinin yanında konumlanarak, İkinci Enternasyonal içinde sosyal şovenizmin ve oportünizmin temelini oluşturmıştır. “1871–1914 döneminin görelî ‘barışçıl’ karakteri, oportünizmin önce bir **ruh hali**, sonunda da işçi bürokrasisi ve benzer küçük burjuvalar arasında bir **grup ya da bir katman** oluşturuncaya değin, bir **eğilim** olarak beslenmesine” hizmet etmiştir.¹⁷ Lenin bu unsurların, gerektiğinde

14 V.İ. Lenin, *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, çev: Cemal Süreya, Ankara: Sol Yayınları, 2009, s. 14–5.

15 V.İ. Lenin, “Oportünizm ve II. Enternasyonal’in Çöküşü”, *Sosyalizm ve Savaş* içinde, çev: Evrensel Basım Yayın Çeviri Grubu, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2008, s. 78.

16 Lenin, *Emperyalizm*, s. 120.

17 Lenin, “Oportünizm ve II. Enternasyonal’in Çöküşü”, a.g.y., 77.

devrimci söylemlere de başvurarak, kitleyi kontrol altında tutabildiğini belirtir. Bir başka deyişle, bu ayrıcalıklı grup, işçi sınıfının geniş gövdesini beraberinde sürükleyebilmektedir. Nitekim dünya savaşı patlak verdiğinde bu açıkça görülecektir.

Lenin'in görüşünün Marx ve Engels'in bahsettiği iki olguyu (işçi aristokrasisi ve sömürgeci ülkede işçi sınıfının burjuvalaşması) birleştirdiği, işçi aristokrasisinin oluşumunu emperyalist politikalara bağladığı söylenebilir. Emperyalizm sayesinde elde edilen aşırı kârlar merkez ülkedeki işçilerin *hepsine* olumlu birtakım kazanımlar getirebilir, fakat bunlar ancak kısa süre için geçerli olabilecek, önemsiz şeylerdir; sınıfın bütün olarak burjuvalaşması söz konusu değildir. Emperyalizmden esas yarar sağlayan, merkez ülke proletaryasının sadece bir kısmıdır. "Emperyalist ülkelerdeki proletaryanın ayrıcalıklı üst tabakası kısmen, uygar olmayan ulusların milyonlarının sırtından yaşar".¹⁸ Dolayısıyla, geniş kitlenin emperyalist politikalara *karşı* siyasal tavır alabilmesi olanaklıdır.

Bir şeyin olanaklı olduğunu söylemek elbette nasıl gerçekleşeceğine dair bir reçete sunmuyor. Üstelik Lenin'e göre "burjuva işçi partileri" (veya gruplar, akımlar vs.) belli başlı kapitalist ülkelerin hepsinde mevcuttur ve kendiliğinden ortadan kalkmayacakları kesindir. Devrim yaklaştıkça, "devrimci kitle mücadelesinin çok büyük bir parçasını, işçi hareketi içinde rol oynayacak olan oportünist küçük burjuva akıma karşı verilen mücadele oluşturacak"tır.¹⁹ Bu mücadelenin nasıl yürütülmesi gerektiğini ise Engels İngiltere örneğinde zaten ortaya koymuştur: "Engels, *eski* sendikaların 'burjuva işçi partisi', yani ayrıcalıklı azınlık ile '*en alttaki* kitle', yani gerçek çoğunluk arasına kesin bir çizgi çeker ve 'burjuva saygınlığın' bulaşmış *olmadığı* bu ikinci gruba çağrı yapar. Marksist taktiğin özü budur!"²⁰ Lenin'e göre sosyalistlerin görevi, işçi sınıfının en alt tabakalarına, gerçek kitlelere ulaşmak, onlara asıl çıkarlarının nerede olduğunu göstermek, sosyal şovenistleri ve oportünistleri teşhir etmektir.²¹

Tıpkı ekonomizm meselesinde olduğu gibi, oportünizm konusunda da işçi sınıfının varoluş koşulları sermayenin lehine birtakım eğilimleri ortaya çıkarır. İşçi sınıfının kendiliğinden gelişimi sosyalizme yönelimi otomatik olarak beraberinde getirmez – bunun için devrimci politik örgütlenmeye ihtiyaç vardır. Böyle bir örgütün var olmadığı durumda, işçi sınıfı kendi sorunlarına mevcut sistem içinde çözümler arayacaktır (ekonomist, reformist, sosyal şovenist eğilimler bunun sonucudur). Hatta devrimci örgütün başarılı olacağının da hiçbir garantisi yoktur, mücadelenin sonucu önceden belli değildir. Yine de asıl önemli olan şey işçi sınıfının devrimci potansiyelinin mevcudiyetidir. Bu potansiyel uyandırılmayı bekliyor olabilir, aslında genellikle beklemektedir de, fakat bunun dışında kapitalist toplumu yıkabilecek başka bir güç bulunmamaktadır. Emperyalist dünyada işçi sınıfı tarihsel olarak kendisinden beklenen devrimci rolü oynamadıysa, bunun sorumlusu işçiler değil, uyuyan devi uyandırmayı başaramayan sosyalist harekettir.

18 Lenin, "Emperyalizm ve Sosyalizmdeki Bölünme", a.g.y., 109.

19 Lenin, a.g.y., s. 120.

20 a.g.y., s. 121.

21 a.g.y., s. 122.

İşçi aristokrasisi tezine yöneltilen eleştiriler

İşçi aristokrasisi, emperyalizm ve reformizm arasındaki ilişkilere dair klasik Marksist görüş, temel ilkeleri ortaya koymuştur. Bununla birlikte, özellikle 20. yüzyıl boyunca gelişen sosyal politika ve sermayenin uluslararasılaşması gibi süreçleri doğal olarak hesaba katamadığı için, birkaç yönden güncellenmeyi beklemektedir. Böyle bir güncellenmenin hangi doğrultu(lar)da yapılması gerektiğini aşağıda kısaca tartışmaya çalışacağım. Fakat daha önce, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Marksistler tarafından işçi aristokrasisi tezine yöneltilen eleştirilere ana hatlarıyla bakmakta fayda var. Zira işçi aristokrasisi tezi, zamanla, hem Marksistlere hem de Marksizme uzak kesimlere giderek daha yetersiz görünmeye başlamıştır.

Çeşitli akımlar tarafından işçi aristokrasisi tezine yöneltilen eleştiriler ve bazı sorular şöyle özetlenebilir:²² Öncelikle, kavramın tam olarak kimleri içerdiği, kimlerin “işçi aristokrasisi” sayılacağı belli değildir.²³ Yüksek ücret alanlar mı, sendikacı sanayi işçileri mi, beyaz yakalıları mı, yoksa hepsi birden mi? Keza ayrıcalıklı katmanların ayrıcalıklarının kaynağı da belirsizdir. Emperyalist ülkelerdeki işçi sınıfı “Üçüncü Dünya”da sefalet içinde kıvranan kitlelere kıyasla gözle görülür şekilde daha müreffeh bir yaşam sürmektedir. Bunun nedeni daha yüksek emek üretkenliği midir, yoksa “Batılı işçi” az gelişmiş ülkelerin sömürsünden pay mı almaktadır? Alıyorsa bu nasıl gerçekleşir? Bir başka deyişle, Lenin’in bahsettiği “rüşvet” ne şekilde dağıtılmaktadır? Örneğin çok uluslu şirketlerin kendi ülkelerindeki işçilere daha yüksek ücret ödemek gibi bir tercihi var mıdır? Emperyalist ülkelerdeki reformizm eğilimlerinin tek veya başlıca nedeni işçi hareketi önderliklerinin dolaylı-dolaysız rüşvetlerle satın alınmış olmaları mıdır? Öte yandan, ayrıcalıklı işçilerin reformizme, alt tabaka işçilerinse devrimciliğe daha yatkın olduğu fikri de tarihsel deneyim ışığında yanlış gibi görünmektedir. En radikal eylemlerin başını genellikle “ayrıcalıklı” denilen işçiler çekerken, yoksul işçi kesimleri çoğu zaman siyasete kayıtsızdır. Hatta daha da kötüsü, ırkçı-faşist politikalara tehlikeli bir yakınlık sergilemektedir.²⁴

22 Bahsettiğim eleştirilerin birçoğu Charles Post’un işçi aristokrasisi tezini reddeden makalesinde bulunabilir: “Exploring Working-Class Consciousness: A Critique of the Theory of the ‘Labour-Aristocracy’”, *Historical Materialism*, sayı 18, 2010.

23 Timothy Kerswell, işçi aristokrasisi kavramının sendika liderleri, vasıflı işçiler, Birinci Dünya işçilerinin tamamı, ayrıca Üçüncü Dünya ülkelerindeki yüksek ücretliler gibi birçok farklı topluluk için kullanıldığını belirtmektedir. “A Conceptual History of the Labour Aristocracy: A Critical Review”, *Socialism and Democracy*, 2018, s. 17.

24 Örneğin, günümüzde Avrupa’da göçmen karşıtlığı temelinde yükselen yeni nesil ırkçı-faşist partilerin seçmen tabanlarının önemli bir kısmını “alt tabaka” işçiler oluşturmaktadır. Bir çalışmaya göre, 2010’lu yıllarda yapılan seçimlerde, Fransa’da ırkçı Ulusal Cephe’ye (FN) oy verenlerin % 57’si, Sosyalist Parti seçmenlerinin ise ancak % 39’u işçiydi. Hollanda’da ırkçı Özgürlük Partisi’nin (PVV) seçmenlerinin neredeyse yarısı işçiyken (% 48), bu oran İşçi Partisi ve Sosyalist Parti için üçte bir civarındaydı (sırasıyla % 34 ve % 37). Yakın dönemde Almanya’da AfD’nin, Britanya’da Muhafazakâr Parti’nin, ABD’de Donald Trump’ın seçim başarılarında işçi sınıfından gelen oyların önemli katkısı olmuştur. “Aşırı sağ” partilere oy veren işçiler genelde sendikasızdır; sendikacı işçilerse sosyalist veya sosyal demokrat partilere yönelmektedir. Öte yandan, özellikle fabrika işçileri arasında oy vermeme tavrı çok yaygındır (açık politik bir tercih olarak boykot değil,

Cliff ve Marcuse'nin Lenin'e eleştirileri

İşçi aristokrasisi tezine yönelik eleştiriler özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde yaygınlaşmıştır. Merkez ülkelerde işçi sınıfının kendisinden beklenen devrimci atılımı bir türlü sergilememesi ve faşizm deneyimi, işçi aristokrasisi tezine yönelik sorgulamayı güçlendirmiştir. Genel kabul, Lenin'in işçi aristokrasisini çok dar şekilde tanımladığıdır. Acaba Lenin sorunu önemsizleştirip fazla iyimser bir tavır mı takınmıştır?

Siyasi yelpazenin çok farklı kanatlarından isimlerin bu yönde eleştiri getirdiklerini göreceğiz. Örneğin, 1957'de Tony Cliff, reformizmin ekonomik ve toplumsal kökünün Lenin'in öne sürdüğü gibi proletaryanın çok küçük bir kısmıyla sınırlı olmadığını savunmuştur. Cliff'e göre “son tahlilde, reformizmin tabanı kapitalist refahta” bulunmaktadır. Son yüz yıl içinde bir bütün olarak işçi sınıfının koşulları iyileşmiştir. Üstelik bu sadece başlıca emperyalist ülkelerle de sınırlı kalmamıştır. Büyük bir işçi bürokrasisi kesimi ortaya çıkmış, bu kesim patronlarla işçiler arasında aracılık yaparak bir tür “sınıf barışı” sağlamaya yönelmiştir. Ayrıca reformizmin ekonomik temeli ortadan kalksa bile, reformizm eğiliminin sona ereceğinin garantisizdir – bunun için devrimci eylem gereklidir.²⁵

Cliff'ten bir yıl sonra, bambaşka bir gelenek içinden yazan Herbert Marcuse de benzer gözlemleri dile getirir:

Lenin'in bağlı kaldığı ve emekçi aristokrasi ile avant-garde teorilerinin yardımıyla sürdürülen klâsik devrimci proleterya görüşü, ta başlangıçta yetersizliğini ortaya koymuştur. Birinci Dünya Savaşından önce dahi proleteryanın “işbirlikçi” bölümünün, niteliksel ve niceliksel olarak, tekeli kapitalin yozlaştırdığı bir küçük üst tabakadan farklı olduğu ve Sosyal demokrat Parti ile sendika bürokrasisinin “hain”den daha başka ve fazla birşey oldukları ortaya çıkmıştır. Sosyal Demokrat Parti ve sendika bürokrasisinin tutumu, ileri endüstriyel ülkelerdeki örgütlü işçi sınıflarının çoğunluğuna özgü ekonomik ve toplumsal durumu oldukça doğru biçimde yansıtmıştır. Gerçekten de, Lenin'in devrimci avant-garde stratejisi, klasik Marksist kavramın yeniden formüle edilmesi demek olmamış, yeni bir proleterya görüşü getirmiştir.²⁶

Marcuse, merkez ülkelerde örgütlü işçi kesimlerinin “sınıf işbirliği” eğilimleri güçlendikçe, Marksist stratejinin temeli olan “devrimci özne olarak proleterya” fikrinin tehlikeye girdiğini öne sürer. Yine Marcuse'ye göre, bu tehlikeyi aşmak üzere, işçi sınıfı dünya ölçeğinde “iç” ve “dış” proleterya biçiminde yeniden düşünülmüş, kırdı ve kentteki ayrıcalıksız proleter ve yarı-proleter kesimlerden oluşan (aslında büyük kısmını köylülüğün oluşturduğu) dış proleterya yeni tarihsel “özne” olarak vaftiz edilmiştir.²⁷

daha ziyade kayıtsızlık, yani örtük olarak boykot). Bkz. Line Rennwald, *Social Democratic Parties and the Working Class: New Voting Patterns*, Palgrave Macmillan, 2020, s. 60–61.

25 Tony Cliff, “Economic Roots of Reformism”, *Socialist Review*, cilt 6, sayı 9, 1957, <https://www.marxists.org/archive/cliff/works/1957/06/rootsref.htm>.

26 Herbert Marcuse, *Sovyet Marksizmi*, çev: Seçkin Çağan, İstanbul: May Yayınları, tarihsiz, s. 37–38 [yazım hataları metnin orijinalinde].

27 Marcuse, a.g.y., s. 38–39, 41–42.

Farklı noktalardan hareket etseler de Cliff ve Marcuse'nin aynı noktada buluştuğu görülür. Kapitalist sanayi toplumlarında ortaya çıkan parti ve sendika bürokrasileri, reformizm vb. gelişmelerin nesnel temelini açıklamak için, her iki yazar da Marx ve Engels'in "burjuvalaşan işçi sınıfı" gözlemini emperyalizm bağlamından koparıp doğrudan merkez ülke içindeki sınıf ilişkilerine taşımıştır. Böyle bir perspektiften bakıldığında, Lenin işçi aristokrasisi sorununu küçümsemiş, tarihin akışını biraz fazlaca zorlamış gibi görünmektedir. Bununla birlikte, bu perspektif, işçi aristokrasisini (veya bu kesime atfedilen reformizmi) işçi sınıfının geneline yaymaya çalışırken, aynı zamanda, Engels ile Lenin'in özellikle vurguladığı ve umut bağladığı "alt katmanlar"ı el çabukluğuyla yok etmektedir. Bunun sonucunda da Marksist siyasal strateji dayanaksız kalmaktadır. Nitekim Marcuse, kendi argümanı ile tutarlı şekilde, işçi sınıfı dışında yeni devrimci öznelerin arayışına çıkacaktır (öğrenci hareketi, azınlıklar vb. ezilen gruplar).

Üçüncü dünyacı akımların eleştirileri

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde klasik Marksist konuma bir itiraz da giderek yükselen üçüncü dünyacı akımlardan gelmiştir. Zira Batılı işçi sınıfının genel olarak reformist çizgide hareket etmesi, dünya devrimi beklentilerinin odağını az gelişmiş ülkelere kaydırmıştır. Örneğin, *Monthly Review* ekolünün önde gelen iki ismi Paul Baran ve Paul Sweezy, 1966'da yayınlanan *Tekelci Kapitalizm*'de, dünya devriminin başlangıç noktasının az gelişmiş dünya olduğunu öne sürerler. ABD bu süreçte elinden gelen her şeyi yaparak yeni devrimleri boğmaya çalışacaktır, ama "bu savaşta devrime karşı olan taraf zafer kazanamaz".²⁸

Üçüncü Dünya'da ulusal kurtuluş mücadelelerinin hız kazandığı ve birbiri ardına başarılar elde ettiği bir dönemde, dünya devriminin yolunun "çevre" ülkelerin bağımsızlığından geçtiği fikrinin yaygınlaşması şaşırtıcı değildir. Bu fikir özellikle Andre Gunder Frank ve Samir Amin gibi Bağımlılık Okulu yazarlarınca savunulup geliştirilmiştir. Konumuz olan işçi aristokrasisi tezi bağlamında, Arghiri Emmanuel'in 1972 tarihli *Eşitsiz Mücadele* kitabı özel önem taşıyor. Zira Emmanuel bu yapıtta, örneğin Samir Amin gibi diğer yazarların tereddüt ettiği adımı atarak, işçilerin enternasyonalizminin nesnel bir temelini bulunmadığını öne sürer.

Emmanuel, sermayenin ülkeler arasında hareketli, emeğinse hareketsiz olduğuna dikkat çeker. Bunun sonucunda dünya genelinde kâr oranları eşitlenirken, ücret düzeyleri kurumsal olarak farklı kalmaktadır. Merkez ülkelerde 1860'lardan itibaren sendikal hareketin güçlenmesiyle ülkeler arasındaki ücret düzeyi farklılıkları artmaya başlamıştır (aynı ülke içinde bile, etnik kökene bağlı olarak ücret düzeyleri çok farklıdır).²⁹ Ülkeler arasındaki eşitsiz mücadelenin temelinde, merkez ülkelerdeki işçilerin tekel konumu, bir başka deyişle sendikalı olmaktan ileri gelen ayrıcalıkları yatar. Emmanuel, Marksistlerin, işçilerin uluslararası dayanışmasını zedelememek için, eşitsiz mücadeleyi sermayenin organik bileşimindeki farklılıklara

28 Paul A. Baran ve Paul M. Sweezy, *Tekelci Kapitalizm*, çev: Filiz Onaran, Ankara: Doğan Yayınevi, 1970, s. 441-442.

29 Arghiri Emmanuel, *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*, çev: Brian Pearce, New York: Monthly Review Press, 1972, s. 25, 37, 47, 49-50, 64, 116, 119, 121-123.

dayanarak açıkladıklarını belirtir. İşçi aristokrasisinin emperyalist aşamayla ve işçi sınıfının üst katmanıyla sınırlanması da (Lenin’in görüşü) aynı kayıdan dolayıdır. Oysa uluslararası işçi dayanışması tarihsel bir yanılgıdır (misconception).³⁰ Sadece “aristokrat işçiler” değil, merkez ülkelerdeki en sıradan işçi (hatta işsiz) bile dünya proletaryasının ortalamasının çok üstünde yaşam standartlarına sahiptir.

Emmanuel’in sömürü ilişkisinden ziyade karşılaştırmalı ücret düzeylerine dayanan izahatı birçok eleştiri aldıysa da, o dönemde dünyada yaygın olan ruh haline denk düştüğü kesindir. Emmanuel’e ilk eleştiri, ücret düzeyi farklılıklarının bağımsız değişken olmayıp ülkeler arası emek üretkenliği ve yoğunluğu farklılıklarının bir fonksiyonu olduğunu öne süren Charles Bettelheim’den gelmiştir. Aynı yapıtın Fransızca baskısına önsöz yazan Bettelheim, Emmanuel’in tezlerinin, **merkez ülkelerde işçi sınıfının bir sınıf olarak var olmadığı** anlamına geldiğini de vurgular.³¹ Bu çarpıcı fikri, günümüzde Bağımlılık Okulu tezlerini daha radikal şekilde savunan Zak Cope da benimsemektedir.

1960’lı ve 70’li yıllarda Üçüncü Dünya’da ulusal kurtuluş mücadelelerinin doruk noktasında çok etkili olan Bağımlılık Okulu akımı, az gelişmiş ülkeler kapitalist gelişme yolunda ilerleyip belirli ölçüde sanayileştikçe gözden düşmüştür. İzleyen dönemde Sovyetler Birliği’nin ve diğer sosyalist inşa girişimlerinin çöküşü ise her türden alternatif arayışının bir süre için itibar kaybetmesine yol açmıştır. Önceleri “üç dünya”dan söz edilirken, ortada birdenbire “tek dünya” kalıvermiştir. Bununla birlikte, neoliberalizm–küreselleşme politikalarının yol açtığı sefalet ve Üçüncü Dünya’da sanayileşmenin de aslında küresel değer zincirlerinde emek yoğun imalat işlerinin üstlenilmesiyle sınırlı kaldığının giderek ortaya çıkması, 2008 kriziyle açılan yeni Büyük Depresyon ortamında, hem sosyalizmin hem de üçüncü dünyacılığın tekrar güçlenmesine zemin oluşturmaktadır.

Bu yenilenmiş üçüncü dünyacı perspektifin en üretken ve provokatif ismi şimdilik Zak Cope gibi görünüyor. Cope, merkez ülkelerde “çalışan sınıf”ın tamamının işçi aristokrasisi (aslında küçük burjuvazi) olarak nitelenmesi gerektiğini, günümüzde Birinci Dünya denilen ülkelerde herhangi bir sömürünün yaşanmadığını öne sürüyor. Buna göre, merkez ülkelerdeki nüfusun hemen tamamı, bağımlı ülkelerdeki emekçilerin sömürüsü ile geçiniyor.³² Emperyalist ülkelerdeki “işçiler” (ki gerçekte küçük burjuvalar bunlar), emperyalist saldırgan politikalara aktif destek vererek, yüksek ücretlerini ve yaşam standartlarını koruyorlar. Fiilen bir “burjuva işçi sınıfı” oluşturan bu sınıfın anti–emperyalizmde (dolayısıyla sosyalizmde) hiç-

30 Emmanuel, a.g.y., s. 169, 177–178, 189.

31 Charles Bettelheim, “Appendix III: Preface to the French Edition”, Emmanuel, a.g.y. içinde, s. 352. Emmanuel’ın tezlerine yönelik çok daha kapsamlı bir eleştiriyi ve alternatif bir modeli Nail Satlıgan sunmuştur: *Emek–Değer Teorileri ve Dış Ticaret*, İstanbul: Yordam Kitap, 2014, s. 157 vd.

32 Zak Cope, *Divided World Divided Class: Global Political Economy and the Stratification of Labour Under Capitalism*, Montreal: Kersplebedeb, 2012, s. iii, 114, 156; *The Wealth of (Some) Nations: Imperialism and the Mechanics of Value Transfer*, Londra: Pluto Press, 2019, s. 10, 86. Paralel bir örnek olarak, Marx, kadın ve çocuk emeğinin üretim sürecine çekilmesi bağlamında (erkek) işçinin köle tüccarı haline geldiğini yazmıştı. *Kapital* 1. cilt, s. 380. Ama bundan hareketle erkek işçilerin artık işçi sayılamayacağı sonucunu çıkarmamıştı. Cope’un yaklaşımı ise tam da bu sonucun çıkarılması anlamına geliyor.

bir çıkarı bulunmuyor.³³

Emperyalist ülkelerde sömürülen bir işçi sınıfının –azınlık unsurlar haricinde– var olmadığı tezini nasıl yorumlamak gerekir? Geçmişte, üçüncü dünyacı perspektifi benimseyen sosyalistler merkez ülkelerdeki işçilerin sömürüldüğünü inkâr etmezlerdi. Örneğin Samir Amin’in bu konuda kuşkusu bulunmuyordu,³⁴ keza işçi aristokrasisi konusunda kapsamlı bir çalışma yapmış olan H.W. Edwards da kapitalist ülkelerdeki işçilerin (işçi aristokrasisinin bile) sömürüye maruz kaldığını, sömürge ülkelerde ise aşırı sömürünün (super–exploitation) mevcut olduğunu belirtiyordu.³⁵ Üstelik o sırada henüz neoliberal politikalarla merkezdeki işçi sınıflarının kazanımları budanmamıştı. Cope ise günümüz koşullarında dahi merkezde sömürü olmadığını savunuyor. Ona göre emperyalist ülkelerin halkları, çevre ülkelerin halklarını sömürüyorlar. Böyle bir çerçevede “sınıf” kavramını kullanmanın da anlamı kalmıyor – sınıf, dünyayı değiştirmenin aracı olarak değil, olsa olsa sosyolojik bir tasnif aracı biçiminde iş görüyor.

Peki ne yapmalı? Cope’a göre, merkez ülkelerden umudu kesmek ve Üçüncü Dünya’da emperyalizme karşı tüm sınıfları (özellikle işçi ve köylüleri) bir araya getirecek ulusal kurtuluş hareketlerine bel bağlamak gerekiyor.³⁶ Samir Amin’in “bağ kesme” (delinking) dediği uzun bir süreç içinde, çevre ülkelerin merkezle olan bağlarını koparmaları sonucunda, emperyalizmin temelini oluşturan aşırı kârlar ve sömürü ortadan kalktığında, merkez ülkelerde de işçi sınıflarının yeniden sosyalizme yönelmesi söz konusu olabilecek.³⁷ Bir anlamda, “içeride” sosyalizmin sınıfsal–toplumsal temeli mevcut olmadığı için, kapitalizme/emperyalizme dışarıdan kuşatmak suretiyle diz çöktürülecek.

Samir Amin bu stratejinin “burjuvazinin en azından bir kısmını” kapsaması konusunda açık sözlüken,³⁸ Cope şimdilik bu tür sınıf ittifaklarını pek detaylı ele almamayı tercih ediyor. Örneğin, köylülük içindeki hangi sınıf veya sınıf kesimlerinin işçilerle ittifak kuracağından söz etmiyor. Aslında böyle bir meselesi de yok, zira asıl çelişkinin merkezle çevre arasında yer aldığını kabul ettiği için, “halk içindeki çelişkiler”i ayrıca inceleme gereği duymuyor. Gerçekte Cope’un tüm analizi, sunduğu zengin tarihsel malzemeye ve geliştirdiği özgün hesaplama yöntemlerine rağmen, sınıfların yerine ülkeleri koyan Bağımlılık Okulu çerçevesinin sınırlarına hapsoluyor. Üstelik bunu ulusal kurtuluş savaşlarının zemininin epey zayıfladığı bir dönemde yapmaya çalışıyor. Yüz yıl önce Lenin, emperyalizmin mağlup edilmesinde ulusal kurtuluş savaşlarının (belirleyici olmasa da) önemli rol oynayaca-

33 Cope, *Divided World Divided Class*, s. 174, 207–208.

34 Örneğin: Samir Amin, *Class and Nation: Historically and in the Current Crisis*, çev: Susan Kaplow, New York: Monthly Review Books, 1980, s. 229.

35 H.W. Edwards, *Labor Aristocracy, Mass Base of Social Democracy*, Stockholm: Aurora Press, 1978, s. 53, 210.

36 Cope, *Divided World Divided Class*, s. 213; *The Wealth of (Some) Nations*, s. 86, 212.

37 Samir Amin, *Delinking: Towards a Polycentric World*, çev: Michael Wolfers, Londra, New Jersey: Zed Books, 1990, s. 13, 28, 54–55, 104, 122, 132.

38 Samir Amin, *The Law of Worldwide Value*, çev: Brian Pearce, Shane Mage, New York: Monthly Review Press, 2010, s. 93.

ğını düşünmüştü. Cope ise bugün sosyalizme ancak bu yoldan varılabileceğini öne sürüyor.

Temel sorun şu şekilde ifade edilebilir: 20. yüzyıldaki her iki dünya savaşı sonrasında da büyük devrim dalgaları yaşandı. Bu devrim dalgalarının çok önemli bir bileşeni, ulusal kurtuluş hareketleriydi. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından (Avusturya-Macaristan ve Osmanlı gibi) imparatorlukların dağılma sürecinde, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise (Britanya ve Fransa gibi) eski sömürgeci imparatorlukların güç kaybetmesi sonucunda birçok ülke bağımsızlığını kazandı. Devrim dalgalarının üzerine binen ve bunları güçlendiren ulusal kurtuluş hareketleri, emperyalizmin mağlup edilmesi açısından sosyalist stratejinin bir parçasını oluşturuyordu. Nitekim dünya genelinde sosyalist inşa coğrafyası giderek genişlemişti. Daha sonraki Küba devrimi gibi örnekler de demokratik devrimlerin kısa sürede sosyalist devrimlere dönüşebildiğini gösteriyordu. Kısacası, sosyalist devrimle ulusal kurtuluş hareketleri arasında bir sinerji, tamamlayıcılık mevcuttu. Böyle bir ortamda Bağımlılık Okulu gibi akımlar, nesnel olarak sosyalizmin geniş gövdesi içinde yer alıyordu.

Gelgelelim, 20. yüzyılın son çeyreği itibarıyla sömürgecilikten modern emperyalizme geçiş ana hatlarıyla tamamlanmış bulunuyor. Doğrudan işgali esas alan sömürgeciliğin ve yine önemli ölçüde bu yönteme yaslanan klasik emperyalizmin aksine, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde giderek başat duruma gelmeye başlayan modern emperyalizm daha dolaylı ekonomik-siyasi mekanizmalarla tahakkümünü kuruyor. Bağımlı coğrafyalarda üretilen artı değerın büyük kısmına merkez ülke sermayesinin (çeşitli yöntemlerle) el koyabildiği böyle bir çerçeve, “ulusal kurtuluş” talebinin içeriğini de sorunlu hale getiriyor. Bir kez siyasal bağımsızlığını kazanıp dünya kapitalist sistemine meta, para, sermaye, hatta emek piyasaları aracılığıyla entegre olmuş bir ülkede (örneğin Türkiye’de, Hindistan’da, Brezilya’da) “ulusal kurtuluş” çağrısının günümüzde sınıfsal muhatabı elbette burjuvazi değil, işçi sınıfıdır. Dünya sanayi üretiminin önemli bir kısmını gerçekleştirip ihraç eden, birçok yoldan emperyalizmle bütünleşmiş olan bu gibi ülkelerde emperyalizmden kopuşun öncülüğünü ancak işçi sınıfı yapabilir. Fakat bu durumda artık “ulusal kurtuluş”tan (national liberation) değil, sosyalist inşadan söz etmek gerekir. Dünya genelinde güçlü bir sosyalist alternatifiın mevcut olmadığı günümüz koşullarında, böyle bir “ulusal kurtuluş”un, ***bir devrimci dalgayla buluşup sosyalizme yönelmediği takdirde***, kısa süre sonra dünya kapitalizmiyle eski bağlarını yeniden kurmaya yönelmesi kaçınılmaz görünüyor. Cope, uzun bir sürece yayılacak yeni bir “bağ kesme” dalgası öngörüyor, bir anlamda sosyalist inşayı önceleyecek bir “milli kapitalizm” aşamasını (bu terimi kullanmadan) gerekli buluyor, fakat bu hareketin nasıl olup da emperyalizmin sonunu getireceğini (temenniler bir yana bırakılırsa) tartışmıyor. Sorular ve eleştiriler çoğaltılabilir. Fakat bir nokta açık: Cope’un analizi, Marksizmin politik ve bilimsel kazanımlarını bir yana bırakıyor. Yapıtının tamamı, sınıf kategorilerinin geçersiz olduğunu kanıtlamaya çalıştığı izlenimini yaratıyor.

Neocleous’un eleştirileri

Yeni dönemde Lenin’in işçi aristokrasisine anlayışına yöneltilen bir üçüncü eleştiri hattı ise bugün genellikle “sosyal politika” adı verilen konuyla ilişkili. Devlet üzerine çalışmalarıyla tanınan İngiliz Marksist Mark Neocleous’un çalışmaları kanımca

buna bir örnek oluşturuyor.

Neocleous'a göre işçi aristokrasisi, "teorisini arayan bir kavram"dır. Bu özellik- le Lenin'in kavrayışı açısından söz konusudur, zira Lenin, sivil toplum kavramını kullanmadığı ve devletin dış ilişkilerine (emperyalizm) odaklandığı için, işçi sını- fının kapitalist sisteme dâhil edilmesini teorileştirememiştir. Tıpkı Hegel gibi, Lenin (ve Buharin) de kapitalist devletin sınıflar arasındaki antagonizmaları yönetmek (administration) için gereken iç siyasal yapıları oluşturabileceğini öngörememiştir. Ayrıca, işçi aristokrasisini olabildiğince dar tanımlayarak, modern kapitalist devleti değil köhne Rus devletini analizine temel almıştır.³⁹

Neocleous'un eleştirilerinin belirli bir anakronizm barındırdığını (tarihlendirme hatası içerdiğini) düşünüyorum. Zira Neocleous aslında Lenin döneminde henüz emekleme aşamasında bulunan "sosyal politika" gelişmelerini eleştirisine temel alıyor. Örneğin, işçi sınıfının kapitalist sisteme dâhil edilme sürecinin 1918 itibarıyla neredeyse tamamlanmış olduğunu öne sürüyor. Bununla kastettiği şey o tarihte İngiltere'de işçilere (sadece erkek işçilere!) genel oy hakkının tanınmış olması. Bir başka deyişle, Lenin işçi aristokrasisini çok dar şekilde tanımladıysa (ki bu tartışıl- ır), Neocleous da bunu eleştireyim derken işçilerin siyasal alana entegrasyonunu çok basite indiriyor. Kaldı ki bu haliyle bile eleştiri hedefi ısıtıyor, zira mesela Lenin'in *Emperyalizm* kitabını yazdığı tarihte (mülkiyet veya cinsiyet ayrımı içere- meyen evrensel oy hakkı anlamında) siyasal katılım dünya genelinde kural değil istisna oluşturuyordu. Hatta bundan bir kuşak sonra bile, İkinci Dünya Savaşı'nın başladığı sıralarda, sadece sekiz ülkede evrensel oy hakkı mevcuttu.⁴⁰

Lenin, emperyalizm konusundaki en önemli yazılarından birinde, işçi aristok- rasisi tabakasının "ayırışma ve burjuvaziye geçiş süreci"nin ekonomik anlamda olgunlaştığını, gerçekleştğini belirtir. Sınıf ilişkilerindeki böyle bir değişim hiç kuşkusuz "politik biçimini de bulacaktır". Emperyalizmin sağladığı ekonomik ayrıcalıklara aynı zamanda politik "ayrıcılık ve sus payları" denk düşecek, "burju- va işçi partileri"nin temsilcilerine ve destekçilerine çeşitli komitelerde, kurullarda (daha sonraki dönemlerde hükümetlerde de) koltuklar, ödüller verilecektir.⁴¹ Lenin şu sözlerle devam eder:

Politik demokrasinin mekanizması da aynı yönde çalışır. Çağımızda, seçimler ol- madan hiçbir şey yapılamaz; kitleler olmadan hiçbir şey yapılamaz. Ne var ki bu basın yayın ve parlamentarizm çağında, popüler sloganlarla hokkabazlık yapan, işçilere –yeter ki burjuvaziyi devirmek için devrimci mücadeleden vazgeçsinler– her türlü vaatte bulunan, her reformu ve iyiliği söz veren, son derece yaygın, sis- temli bir biçimde uygulanan, sağlam bir dalkavukluk, yalan, sahtekârlık sistemi olmaksızın, kitleleri yönetmek *mümkün değildir*. "Burjuva işçi partisi"nin kla- sik ülkesinde bu sistemin en becerikli ve en önde gelen temsilcilerinden biri olan İngiliz bakan Lloyd George'a dayanarak, bu sistemi Lloyd George'çuluk olarak

39 Neocleous, a.g.y., s. 12, 28 dn, 60–61, ayrıca bkz. s. 153–156.

40 Ian Gough, *The Political Economy of the Welfare State*, Londra: The Macmillan Press, 1979, s. 60.

41 Örneğin Britanya'da, sendikal birlik TUC'un bürokratları 1935 yılında hükümetin kurduğu 6 komitede yer alırken, bu sayı 1949'da 60'a, 1954'te 81'e, 1968'de 115'e çıkar. Bkz. Edwards, a.g.y., s. 54, dn.

adlandıracağım.⁴²

Neocleous'un düşündüğünün aksine, işçi sınıfının kapitalist sisteme entegrasyonu 20. yüzyılın başında henüz yeni başlamış bir süreçti. Lenin, "Lloyd George'çülük" adını verdiği bu süreci ancak kısmen görebilmişti (bir bütün olarak işçi sınıfının değil, işçi aristokrasisinin sisteme entegre edildiğini düşünüyordu).

19. yüzyıl sonunun "emperyalizm ve sosyal reform" söylemi, burjuvazinin, emperyalist politikalara destek bulabilmek için kitlelere belirli tavizler verme zorunluluğunun farkında olduğunun ifadesiydi. Tartışma bu tavizlerin kapsamına ve niteliğine dairdi. "Sanayi tekeli" artık yıkılmış olan Britanya'da, egemen sınıf içindeki tartışma, liberal serbest ticaret yanlıları ile Almanya gibi merkantilist politikalar izlemek isteyen Gümrük Tarifesi Reformu yanlısı sanayiciler arasındaydı. Sermaye içi saflaşma bugünküne benziyordu, fakat günümüzdekinden farklı olarak, işçi sınıfı tarihsel nedenlerle liberalleri desteklemekteydi.⁴³ Bununla birlikte, her iki taraf da işçilere belirli hakların tanınması gerektiğinde hemfikirli.

Aslında kapitalist üretimin başlangıcından itibaren, işçi sınıfının örgütlü mücadelesi karşısında sermaye, devlet aracılığıyla, belirli düzenlemeler yapmak durumunda kalmıştı. Devlet-burjuvazi-proletarya sacayağına oturan sosyal politika alanı, 19. yüzyıldan bugüne dek toplumsal, ekonomik, siyasal boyutları içerecek şekilde giderek genişledi.⁴⁴ Bu genişleme, işçi sınıfı içindeki ayrışmaları da körükleyecek şekilde ilerledi. Örneğin emeklilik hakkı, işsizlik ücreti vb. haklar belirli işçi gruplarına özgü olarak başlayıp sonradan yaygınlık kazanan uygulamalardı. Konumuz bağlamında önemli olan şu ki, sosyal politika uygulamaları işçi sınıfı reformizmini besleyen en önemli kaynaklardan biri haline geldi.

Bu alanda işçi sınıfının ekonomik örgütü sendikalar, siyasal örgütü ise sosyal demokrat partiler olarak şekillendi. Birinci Dünya Savaşı döneminde sosyal demokrasi komünist hareketten kopacak, burjuva siyasal aygıtı ile bütünleşecek ve zamanla sosyalizm hedefini terk edecekti. O tarihten bugüne, genel itibarıyla, merkez ülkelerde işçi sınıfının örgütsüz kısmı sağ-muhafazakâr partilere, örgütlü kısmı sosyal demokrasiye, sınıf bilinci en yüksek "öncü" kısmı ise komünist partilere eğilim göstermiştir denilebilir. Bir başka deyişle, örgütlü işçi hareketi siyasal düzlemde genellikle sosyal demokrasi (çoğunluk) ve devrimci komünist hareket (azınlık) biçiminde bölünmüştür.

Sosyal demokrasinin örgütlü işçi hareketi üzerindeki bu etkisi neoliberal dönemde giderek zayıflamıştır. 1990'lardan bu yana, sosyalizm "tehdidi"nin ortadan kalkmasıyla, Avrupa'nın büyük sosyal demokrat partileri (Almanya'da Sosyal Demokrat Parti, Britanya'da İşçi Partisi, Fransa'da Sosyalist Parti) açıkça liberalizme yönelmiştir. (ABD'de etkili bir sosyal demokrat parti yoktur; bu rolü -kısmen- Demokrat Parti üstlenir, tıpkı Türkiye'deki CHP gibi.) Diğer taraftan, neoliberal

42 Lenin, "Emperyalizm ve Sosyalizmdeki Bölünme", a.g.y., s. 118-119.

43 Semmel, a.g.y., s. 133-134, 137-138.

44 Britanya'da sosyal hizmet harcamalarının milli gelire oranı, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ancak yüzde 4 civarındaydı, 1970'lere gelindiğinde ise neredeyse yüzde 30'a yükselmişti. Gough, a.g.y., s. 76.

dönemde örgütsüzleşen işçi kitleleri de sosyal demokrasiden uzaklaşmaya başlamıştır. Kısacası, işçi hareketiyle sosyal demokrasi arasındaki tarihsel bağ her iki yandan zayıflamış, “Sosyal demokrasinin işçi sınıfı oyları üzerindeki tekeli açıkça sona ermiştir”.⁴⁵ Bu durum devrimci sosyalist hareket için hem bir fırsat, hem de tehdittir. 2008 sonrası küresel bunalım ortamı milliyetçi akımların güçlenmesine zemin sağladığından, sosyal demokrasiden uzaklaşan işçilerin bir kısmı ırkçı-faşist hareketlere yönelebilmektedir.⁴⁶

Neocleous’a geri dönersek, yazarın haklı olduğu nokta, modern kapitalist devletin sınıf mücadelelerini bir idari form içine hapsedebilmiş olmasıdır. Çalışma bakanlıklarının kurulması, toplu görüşme ve sözleşmeler, çalışma yasaları vb. süreçlerle devlet, üretim alanına ait çelişkileri devlet bünyesine kaydırarak burjuva toplumun siyasal istikrarını korur.⁴⁷ Bu süreçte işçi sınıfı salt pasif konumda durmaz elbette. Aslında devletin dönüşümünü zorlayan, işçi sınıfı olmuştur. Dolayısıyla, işçi sınıfı, hem devleti şekillendiren özne, hem de onun tarafından şekillendirilen nesne olarak görülmelidir.⁴⁸ Sermayenin devlet iktidarı, işçi sınıfının kazanımlarını burjuvazinin çıkarlarına göre biçimlendirebilmeyi olanaklı kılar.

Neocleous’un analizinin problemlili olmaya başladığı nokta ise, devletin hem sermayeyi hem de işçi sınıfını belirli formlar içine hapsedmek suretiyle sınıf mücadelesini “yönetmeyi” başardığı iddiasıdır. Öyle ki, Neocleous, sermayenin anonim şirket biçimi altında, işçilerin de sendika biçimi altında örgütlenmiş olmasını devlete atfeder.⁴⁹ Bu perspektifte iki sorun bulunduğu kanısındayım. İlki ve nispeten daha önemsiz olanı, devletin sınıfların üzerinde kadiri mutlak bir güç gibi resmedilmesi. Kuşkusuz bu bir vurgu meselesi ve Neocleous bu izlenimi ortadan kaldırılabılır. İkinci sorun ise sermaye ilişkisinden türeyen antagonizmaların belirli siyasal-ekonomik formlar içinde ilelebet “yönetilebileceği” fikri. Özellikle merkez ülkelerde başarılı bir sosyalist devrim yaşanmadığına göre bu iddianın gerçeklik taşıdığı düşünülebilir, fakat bu aynı zamanda işçi sınıfı ile kapitalistlerin çıkarlarının uzlaştırılabileceğini savunan sosyal demokrat konumu mutlaklaştırmak anlamına geliyor. Böyle bir iddia elli yıl önce (kabul edilmese de) belki anlaşılabilirdi, oysa kırk yıllık neoliberal tahrifatın ardından giderek anlamını yitirmiş bulunuyor. Sınıf-

45 Rennwald, a.g.e., s. 59. Ayrıca bkz. Asbjørn Wahl, *The Rise and Fall of the Welfare State*, çev: John Irons, Londra: Pluto Press, 2011, s. 197.

46 Oy verme davranışına odaklanan akademik çalışmalarda, işçilerin sağ partilere oy vermesinde düşük eğitim düzeyinin, sol partilere oy vermesinde ise düşük gelir düzeyinin etkili olduğu belirtiliyor (eğitim düzeyi elbette gelir düzeyi ile ilgili, fakat hangi kararda hangi faktörün etkili olduğu istatistik yöntemlerle ayırt edilebiliyor). Neoliberal dönemde seçmen davranışında çevre, kadın hakları, sivil toplum vb. konuların öne çıktığı, temel sağ-sol ayrımının yeni içerikler kazandığı vurgulanıyor. Gelgelelim, ekonomik saiklerle “sola oy verme” açısından örneğin ABD’de herhangi bir azalma olmadığı görülüyor. Bkz. Dick Houtman, Peter Achterberg, Anton Derks, *Farewell to the Leftist Working Class*, Londra: Routledge, 2017, 5. bölüm.

47 Neocleous, a.g.y., s. 25, 31.

48 Neocleous, a.g.y., s. 159–160. “Refah devleti” literatüründeki tasavvur bundan çok farklıdır ve işçi sınıfı aktif bir özne olarak değil, sosyal politikanın pasif nesnesi olarak görülür. Bkz. Gösta Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge: Polity Press, 1990, s. 108.

49 Neocleous, a.g.y., s. 209–210.

lar arasındaki antagonizmaların belirli bir *modus vivendi* içinde yumuşatılabileceği, sürdürülebilir bir forma sokulabileceği muhakkak, zaten aksi takdirde burjuvazinin siyasal iktidarının hiçbir anlamı kalmazdı; ama bu türden her girişimin sınırlarının olduğu da kesin.

Friedman ve Post'un eleştirileri

Yakın dönemde işçi aristokrasisi tezine yöneltlen bir diğer eleştiride, bu katmanın sanıldığı gibi reformist olmadığı öne sürülmüştür. Bu eleştiriyi en güçlü dile getiren yazarlar, bildiğim kadarıyla, Samuel Friedman ve Charles Post'tur. Eleştiri, biri 1986 tarihli (Friedman), diğeri 2010 tarihli (Post) iki makalede ortaya konulmuştur. Friedman'ın özlü ifadesiyle: "İşçi aristokrasisi alt tabakadan daha az devrimci değildir ... alt tabaka da aristokrasiden daha az reformist değildir". Post'a göre de Kuzey'in iyi ücret alan kesimlerinin tutucu, düşük ücretli kesimlerinse radikal olduğu fikri yanlıştır. Bir "işçi aristokrasisi"nden söz edilebilse bile, bu kesimin kural olarak gerici politikaları desteklediği söylenemez.⁵⁰

Hem Post hem de Friedman, işçi aristokrasisi tezini baş aşağı çevirerek, 20. yüzyıl boyunca vasıflı, sendikalı sanayi işçilerinin öncülük ettiği mücadelelerden örnekler verirler. Friedman, özellikle, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından Avrupa'da yaşanan devrimci dalgada sendikalı ve "ayrıcalıklı" sanayi işçilerinin başı çektiğini vurgular. Post, buna ilave olarak, Ekim Devrimi döneminde Bolşevik Parti üyelerinin çoğunun da (özellikle metal sektöründe çalışan) kentli sanayi işçileri olduğunu öne sürer.⁵¹ Dahası, 20. yüzyılın ikinci yarısında gerek Fransa ve İtalya gibi merkez ülkelerde, gerekse Şili ve Arjantin gibi çevre ülkelerde çok ciddi ölçekli kitle hareketlerinde önderliği genellikle sanayi işçi sınıfı yapmıştır.

Kanımcı bu eleştiri hattı, merkez ülkelerdeki işçi aristokrasilerinin devrimci potansiyeline dikkat çekmekle hayırlı bir iş yapıyor. Fakat bunun çoğu zaman salt bir potansiyel olarak kaldığı, ayrıca bu kesimin gerici politikalara da belirli bir yatkınlığının bulunduğu unutuluyor. Emperyalist ülkelerdeki sendikalı işçilerin militan eylemlilik örneklerinin işçi aristokrasisi tezini çürüttüğü savunuluyor; örtük olarak da tutucu tavır – militan tavır (veya radikal tavır) karşıtlığı esas alınıyor. Oysa bu yanıltıcı bir hareket noktası. Zira işçi aristokrasisi tezi bağlamında devrimci demek, "ekonomist" veya "sendikalist" sınırları aşıp proletarya iktidarına yönelen demek. Militan bir mücadele çizgisi hiç de devrimci olmak zorunda değil. Örneğin, sanayileşmenin ilk dönemlerindeki makine kırma eylemleri epey militanca, radikal eylemlerdi; fakat tarihsel açıdan, içgüdüsel bir savunma refleksinin ötesine pek geçemeyen, hareketin henüz olgunlaşmamış olduğunu gösteren olaylardı.

Friedman ve Post, 20. yüzyıl boyunca birçok kitle hareketinin başını vasıflı, örgütlü, nispeten iyi ücret alan sanayi işçilerinin çektiğini öne sürerken yanılmıyorlar. Merkez ülkelerdeki işçi sınıfının (ve işçi aristokrasisinin) devrimci ***potansiyelini***

50 Samuel R. Friedman, "Labor Aristocracy Theories and Worker Politics", *Humanity and Society*, sayı 10, 1986, s. 129. Post, a.g.y., s. 28. Bu iki yazarınkine yakın, ama daha az vurgulu bir yorum için bkz. John Evansohn, "Workers and Imperialism: Where Is the Aristocracy of Labor?", *Critical Sociology*, cilt 7, sayı 54, 1977.

51 Friedman, a.g.e., s. 129–133; Post, a.g.y., s. 30–31.

bu şekilde hatırlatmakla faydalı bir iş yapıyorlar. Fakat bu kitlesel hareketlerin bir türlü devrimci sıçramayı gerçekleştiremediği gerçeğini, daha doğrusu politik aracılık sorununu es geçiyorlar. (Hakkını yememek için, Friedman'ın bahsi geçen kitle hareketlerinde devrimci hedeflerin bulunmadığını ve işçi bürokrasilerinin olumsuz etkilerini vurguladığını belirtmek gerekiyor.) Böyle bir sıçrama ancak sendikal sınırların ötesine geçen devrimci **politik** örgütlenme ile mümkündür. Dahası, birçok tarihsel örnekte görüldüğü üzere, böyle bir sıçrama gerçekleşmediği takdirde hareket kaçınılmaz olarak gerilemekte, eskisinden daha kötü bir konuma savrulmaktadır. İbret alınması gereken ABD örneğinde, 1930'lerden 1940'ların ortalarına dek Büyük Bunalıma ve dünya savaşına rağmen ülkeyi sarsan grevler gerçekleştirebilen CIO (ki aslında 1936'da AFL'den kopmadır), Soğuk Savaş döneminde AFL ile yeniden birleşerek tüm dünyada devrimci işçi hareketlerini baltalamaya girişmiştir.⁵²

Kısacası merkez ülkelerde işçi aristokrasisi diye nitelenebilecek katmanların zaman zaman militan eylemlilikler sergilemeleri, devrimci potansiyelin varlığını gösterir. Post'un haklı olarak vurguladığı gibi, sınıf mücadelesi zaten özünde "epizodik" karakterdedir.⁵³ Genel bir karşılıklı mevzilenme içinde, dönem dönem manevralar (veya muharebeler) gerçekleşir.

İşçi sınıfının alt katmanlarının devrimci gücü tam da bu tür muharebe dönemlerinde ortaya çıkar. Sınıf mücadelesinin zaman içindeki seyrini, "normal" durgun dönemler ve mücadelenin şiddetlendiği "devrimci" dönemler biçiminde ikiye ayırabiliriz. "Normal" dönemde yapılan (veya yapılmayan) hazırlıkların sonuçları devrimci dönemlerde alınacaktır. İşçi sınıfının ana gövdesini oluşturan ayrıcalıksız işçi katmanları "normal" dönemlerde genellikle örgütsüz ve hareketsiz halde kalma eğilimindedirler, fakat bir devrimin asıl vurucu gücünü sağlarlar.⁵⁴

"İşçi aristokrasisi" kavramını netleştirme ve güncelleme çabaları

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, işçi aristokrasisi tezine yöneltilen eleştirilerin yanı sıra, kavramı netleştirmeye yönelik girişimler de görülüyor. Burada önemli bir gelişme, 1950'lerde Eric Hobsbawm'ın çalışmalarıyla başlayan, 19. yüzyılın ikinci yarısında İngiliz işçi sınıfının bileşimini konu edinen tartışmalar.⁵⁵

52 CIO ve genel olarak ABD sendikal hareketi için bkz. Mike Davis, *Prisoners of the American Dream: Politics and Economy in the History of the US Working Class*, Londra, New York: Verso, 5. baskı, 1991 (ilk baskı 1986).

53 Post, a.g.y., s. 34.

54 Wolfgang Abendroth, 19. yüzyıl Alman deneyimi bağlamında, "Politik eylem hemen hemen her zaman kooperatifler ya da sendikalarındaki işçilerin küçük bir kesimince üstlenildi ve genellikle aydınlarca yönetildi" diye belirtiyor ve ekliyor: "Bu iki örgüt ... içinde etkin olanlar, yüksek kazançları nedeniyle ... daha çok imkanlara sahip olan kalifiye işçilerin saflarından gelenlerdi ... yoksulluktan acı çeken işçiler savaştanlık ve canlılıklarını yalnızca bunalım zamanlarında gösterebiliyorlardı". *Avrupa İşçi Hareketleri Tarihi*, çev: Ali Çakıroğlu, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, s. 28. Sanırım bu cümleler genelleştirilebilir.

55 Bu tartışmaların bir özeti için bkz. H. F. Moorhouse, "The Marxist Theory of the Labour Aristocracy", *Social History*, cilt 3, sayı 1, Ocak 1978.

Hobsbawm, özellikle yatırım malı sanayilerinde, makine, mühendislik, gemi yapımı gibi sektörlerde çalışan vasıflı erkek işçilerin işçi aristokrasisini oluşturduğunu, ilgili dönemde bu grubun giderek genişlediğini belirtiyor. Bu “eski” ve tutucu işçi aristokrasisi, 20. yüzyıl başında bir bakıma zirve noktasına ulaştıktan sonra, konumunun sarsıldığını, vasıfsız işçilerle arasındaki ücret makasının giderek kapandığını görerek, yüzünü sola dönüyor.⁵⁶ Hobsbawm’ın analizinde, çeşitli işçi kesimlerinin siyasal tavırlarının arka planında ekonomik nedenler, özellikle de ücret düzeyleri bulunuyor.

Britanya bağlamındaki tartışma zamanla çatallanıp, akademik bir tarzda, ampirik veriler yığını içinde sönümleniyor. Tarihçi John Foster’a göre, tartışmalar politik süreçlere değil, sınıf içi katmanlaşmanın (bitmek tükenmek bilmeyen) ayrıntılarına yöneliyor. Oysa işçi sınıfının kendi iç katmanlaşmasına dönük ilgi temelde “sosyolojik” değil politik bir mesele, daha doğrusu öyle olması gerekiyor.⁵⁷ Bu bakımdan, belirli bir anda işçi aristokrasisinin tam olarak kimlerden oluştuğunu belirlemeye çalışmak, bazen aydınlatıcı olsa bile yetersiz bir yaklaşım. Esas gerekli olan şey farklı kesimlerin farklı konjonktürlerde takındıkları veya takınabilecekleri politik tutumları belirleyebilmek, böylece de siyasi strateji ve taktikler için sağlıklı girdiler sağlayabilmek.

20. yüzyılın ikinci yarısındaki bir diğer gelişme hattında, emperyalizmin tekelci niteliğinden hareketle, işçi aristokrasisi tanımında “tekel” kavramını merkeze almaya çalışan girişimlerle karşılaşırız. Engels’in İngiltere’nin dünya pazarındaki sanayi tekelinden gelen aşırı kârlardan söz ettiğini görmüştük. Yeni yorumlarda, dev tekelci firmaların aşırı kârlarına ve bu kârların ağırlıklı olarak merkez ülkenin kendi içinde elde edildiğine dikkat çekiliyor.⁵⁸ Tekeller, kendi işçilerine yüksek ücretler ödeyip ekstra sosyal haklar sağlayabiliyorlar. Yeni bir ürün üreten, yeni bir teknoloji uygulayan firmalar ortalamanın üstünde kâr ederek işçilerine karşı daha “cömert” davranabilirken, bu alana sonradan girenlerin daha yoğun bir rekabetle karşılaştığı biliniyor.⁵⁹ Yine örneğin, ana firmalar ile taşeron firmalar (yahut kadrolu ve sözleşmeli/geçici işçiler) arasında da ücret düzeyleri ve işçi hakları açısından büyük farklılıklar bulunabiliyor.⁶⁰

Bununla birlikte, işçi aristokrasisini tekelci firmalarla sınırlamak, bu sefer de tekelin tanımı ve kâr oranları konusunda soru işaretleri yaratıyor. Mesela birçok

56 Hobsbawm’ın, tartışmaları tetikleyen *Labouring Men* kitabına ulaşamadım. Fakat diğer çalışmalarının çoğu Türkçeye çevrilmiş bulunuyor. Buradaki tartışma için bkz. Hobsbawm, a.g.y., s. 108, 266.

57 John Foster, “The Aristocracy of Labour and Working-Class Consciousness Revisited”, *Labour History Review*, cilt 75, sayı 3, 2010, s. 258.

58 Max Elbaum, Robert Seltzer, *The Labour Aristocracy: The Material Basis for Opportunism in the Labour Movement*, Newtown: Resistance Books, 2004, s.26–27, <https://readingfromtheleft.com/PDF/LabourAristocracy.pdf>.

59 Beverly Silver, *Emeğin Gücü: 1870’ten Günümüze İşçi Hareketleri ve Küreselleşme*, çev: Aslı Önal, İstanbul: Yordam Kitap, 2009, s. 111; ayrıca bkz. Sungur Savran, “Sınıfları Haritalamak: Sınıflar Birbirinden Nasıl Ayrılır?”, *Devrimci Marksizm*, sayı 6–7, İlkbahar–Yaz 2008, s. 31.

60 Almanya ve Japonya örnekleri için bkz. Guy Standing, *Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf*, çev: Ergin Bulut, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s. 76.

tekelci firmanın *uzun vadede* ancak ortalama kâr elde edebildiği görülüyor (demir-çelik gibi bazı sektörlerde yatırım için çok büyük ölçekte sermaye gerekiyor; fakat sektöre giriş engeli yaratan bu büyük sermaye ölçeği, kriz dönemlerinde “çıkış engeli”ne dönüşüyor ve kâr oranını aşağı çekiyor). “Tekelci” firmalarda düşük ücretlerle yahut tam tersi örneklerle de karşılaşılıyor.⁶¹ Özellikle yeni küçük burjuvazi saflarından gelip işçileşen mimar, mühendis, hekim, avukat gibi çalışanların çoğu, çalıştıkları işletmenin niteliğinden bağımsız olarak zaten işçi aristokrasisi içinde yer alıyorlar.

Yine tekel kavramından hareket eden bir diğer yorumda ise bizzat işçi aristokrasisi bir tekel olarak düşünülüyor. 19. yüzyılda zanaat niteliği baskın olan iş kol-larında işçiler aralarında birleşerek belirli bir pazarlık gücü elde ediyorlardı.⁶² Bu tarz birlikler dışı kapalıydı, bir sektördeki tüm işçileri kapsamaya çalışan modern sendikalardan farklıydılar. Dolayısıyla, sadece bir grup işçi arasındaki rekabeti sınırlamaya çalışan örgütlerdi. Martin Nicolaus gibi yazarlara göre işçi aristokrasisi, tekelin içinde bir tekel, yani sanayi tekeline sahip emperyalist bir ülkedeki tekelci ayrıcalıklara sahip işçiler anlamına geliyor.⁶³ Fakat, bu yorum, eski tarz zanaatkâr birliklerinin ortadan kalkmasıyla işçi aristokrasisinin de fiilen ortadan kalktığı ima-sını barındırdığından, günümüze pek de ışık tutamıyor.

İşçi aristokrasisini yeniden düşünmek

Lenin’in yorumuna yöneltilen çeşitli eleştirileri ve işçi aristokrasisi kavramını güncelleme girişimlerini gördük. Eleştiriler, bu yorumun emperyalist ülkelerdeki işçi aristokrasisini çok dar şekilde tanımladığı ve bir bütün olarak işçi sınıfının “sis-temle” bütünleşmesini hafife aldığı konularında ortaklaşıyor. Bu bakımdan, eleştiri-lerde “burjuvalaşan işçi sınıfı” olgusu öne çıkarılırken, sınıf içi katmanlaşmanın ve bunun politik sonuçlarının genellikle arka plana itildiği söylenebilir. Öte yandan, kavramın içeriğini netleştirmeye ve geliştirmeye yönelik girişimlerde ise günümüze ilişkin olarak çok aydınlatıcı açıklamalarla karşılaşmıyoruz.

Yazının geri kalan kısımlarında işçi aristokrasisi tezini güncelleştirirken, ön-celikle sınıf içi katmanlaşmayı hem ülke içi hem de uluslararası düzlemde ele alacağım. İşçi bürokrasilerinin tartışılması bu çerçeveyi bütünleyecek. Ardından, neoliberal dönemde işçi sınıfının ve işçi aristokrasisinin dönüşümünü kısaca değeri-lendirerek bazı sonuçlar çıkarmaya çalışacağım.

Sınıf içi katmanlaşma

Belirli bir konjonktürde işçi aristokrasisini tanımlamak zordur, zira bu grup, sınırları belirli bir sınıf kesimi oluşturmaz. Sınıf içi katmanlaşma hem göreceli hem de dinamik bir süreç olduğu için, katmanların sınırları kesin olarak belirlenemez. İşçi sınıfını hiyerarşik olarak bölen eksenler çok sayıda ve çeşitlidir. Ücret düzeyi elbet-te büyük önem taşır, ama mesleki konum, etnik köken, cinsiyet, yaş, vasıf, coğrafya

61 Bkz. Friedman, a.g.y., s. 126–127; Post, a.g.y., s. 25–28.

62 Hobsbawm, a.g.y., s. 148.

63 Nicolaus, a.g.y., s. 95.

gibi unsurlar da sınıf içinde ayrıcalıklı kesimler yaratma potansiyeline sahiptir.

Üstelik sınıfı bölen bu eksenler karşılıklı etkileşim halindedir. Buna birçok örnek verilebilir. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Japon sanayi firmaları, az sayıda vasıflı işçiyi nispeten güvenceli şekilde istihdam ediyor, kalan işleri taşeronlara bölüştürüyorlardı. Taşeron firmalarda düşük ücretle çalıştırılan işçilerin önemli bir bölümü, ana firmadaki vasıflı erkek işçilerin eşleriydi. Böylece sınıf içi farklılaşma cinsiyete dayalı farklılaşmayla destekleniyor, bu iki eksen ataerkil bir iş bölümü çerçevesinde birbirini besliyordu. Zamanla, ülke içindeki ilave emek kaynaklarının tükenmesi ve işçilerin pazarlık güçlerinin artması gibi nedenlerle, taşeronluk piramidinin alt katmanları Doğu ve Güneydoğu Asya ülkelerine kaydırıldı; böylece, emek sürecine damga vuran ikili yapı bir “aile meselesi” olmaktan çıkıp milliyet, etnisite gibi yeni boyutlar kazandı.⁶⁴

Kimi zaman, yüksek ücret almayan kesimler de işçi aristokrasisi içinde kendine yer bulabilir. Türkiye’de memur ücreti ortalamanın ancak biraz üzerindedir; fakat memurlar, iş güvencesi, hafta sonu tatili, emeklilik vb. “ayrıcalıklar”ı sayesinde genel işçi kitlesine kıyasla daha farklı bir yerde durur ve kendilerini işçiden farklı görürler. Yine de bu farklılıklar, memurların bazı dönemlerde çok etkili eylemler gerçekleştirmelerine engel olmamıştır.

Belirli bir dönemde işçi aristokrasisi içinde yer alan bir grup (mesela Engels’in bahsettiği duvar ustaları) sonraları teknik gelişmeler vs. nedeniyle bu konumunu yitirebilir. İşçi aristokrasisini sabit bir sınıf kesimi olarak değil, işçi sınıfı ile burjuvazi ve küçük burjuvazi arasında bir tür aracı yahut “aktarma kayışı” işlevi gören, işçilerin bağımsız ve birleşik sınıf mücadelesini baltalayan veya başka kanallara yönelten elit unsurlar biçiminde düşünmek daha verimlidir. Bu türden “aristokrat” unsurlar bazen çok militan eylemler gerçekleştirebilirler. Fakat özellikle devrimci dönemlerde, kitleleri geri çeken bir tür fren işlevi de görebilirler. Bu tavrın siyasal karşılığı, emekçi kitleler meydana çıktığında mücadeleyi alışıldık sınırları içinde tutmak için çırpınan sosyal demokrat yaklaşımdır.

İşçi aristokrasisini bu şekilde düşünmek, bu kesimi (Poulantzas tarzında) politik ve ideolojik kertelerden hareketle tanımlamak anlamına gelmiyor. İşçi aristokrasisini işçi aristokrasisi yapan şey, tam da üretim ilişkileri içindeki nispeten ayrıcalıklı konumudur. Bu konumu nedeniyle statükoyu korumakta doğrudan çıkarı var gibi görünür. İşçi sınıfı mücadelesini olabildiğince ketlemeye, bunu başaramadığında da salt ekonomik mücadele ile sınırlamaya çalışması, sınıfın içinde burjuvazinin ajanı gibi faaliyet göstermesi bu yüzdendir. Fakat, işçi sınıfının bir parçasını oluşturduğu ölçüde, bazen mecburen de olsa bu dar kesimsel çıkarların ötesine geçebilmekte, kendi kaderini sınıfın geneli ile ortaklaştırabilmektedir. İşçi sınıfının en örgütlü bileşenini oluşturan bu aristokrat kesimi kısmen de olsa “kazanmak” veya en azından etkisiz kılmak hem olanaklı hem de gereklidir.

Tarihsel bilanço da bu yargıyı destekler. Örneğin metal (özellikle otomotiv) işçileri, genellikle yüksek ücretli, örgütlü bir “aristokrat” azınlık oluşturmalarına rağmen, birçok ülkede kitlesel işçi hareketlerine öncülük etmiştir.⁶⁵ İşçi aristokrasisi

64 Silver, a.g.y., s. 101–103.

65 Silver, a.g.y., s.104; Alex Callinicos, “Giriş”, Alex Callinicos ve Chris Harman, *Neo-liberalizm*

sabit bir katman olmadığından, konumu sarsıldığı zaman sert mücadelelere sürüklenilmektedir. “Üstelik bu katman genellikle sınıfın en eğitilmiş, en vasıflı ve en yüksek düzeyde sendikalaşmış katmanı olduğu için, onun mücadeleye girmesi sınıf mücadelesinin seyri için büyük önem taşır”.⁶⁶

İşçi aristokrasisi ile işçi bürokrasileri (parti ve sendika) arasındaki en önemli fark da burada ortaya çıkıyor: İşçi aristokrasisi içindeki kimi unsurları harekete kazanmak veya etkisiz kılmak olanaklıyken, işçi bürokrasileri kazanılamaz. Bunlar, tanım gereği, sınıf mücadelesinin devrimci yönlerini törpülemekle görevli unsurlardır.

İşçi bürokrasileri ve sosyal demokrasi

İşçi sınıfı bürokrasileri, siyasal parti ve sendika bürokrasileri olmak üzere iki temel kurumsal biçimde karşımıza çıkar. Birçok Avrupa ülkesinde, kitlesel işçi partileri olarak dünyaya gelen sosyal demokrat veya artık açıkça liberalleşmiş partiler bulunur (“komünist” adını taşıyıp fiilen sosyal demokrat çizgideki partiler de bu kapsamdadır). Bu türden partiler ve kadroları (parti bürokrasisi), devrimci işçi hareketine açıkça düşmandır. Lenin’in vaktiyle tespit etmiş olduğu oportünizm eğilimi, son yüz yıl içinde emperyalist dünyadaki işçi hareketinin tüm gövdesini bir kanser gibi kaplamıştır.

Tarihsel olarak, sendikaların oluşumunu da bir süre sonra sendika bürokrasilerinin oluşumu izlemiştir. Bunlar, işçi sınıfının içinden gelmiş olmakla birlikte onun üstüne yükselen, onu temsil etmeye başlayan unsurlardır.⁶⁷ Tıpkı devletin toplumun içinden doğup onun üstüne yükselmesi gibi, işçi bürokrasileri de kitleden ayrı, kendilerine özgü çıkarılara sahip bir yönetici kesim oluştururlar. Sınıf mücadelesinin kurumlaşması örgütsel kalıcılık sağlar, ama aynı zamanda geniş kitleyi pasif konuma yerleştirir. Kitle adına işverenle görüşmeler yürüten, çoğu kez de kendi inisiyatifleriyle kararlar alan temsilciler ise aktif konumdadır. (Almanya gibi örneklerde, sendika bürokratlarına firmanın yönetim kurulunda yer verildiği bile görülür.) Zaman içinde, sendika bürokrati, temsil ettiği kitleden uzaklaşır. Şimdi artık sekreteri, makam aracı, harcırahı vs. vardır, yönetici elit saflarına katılmıştır. Türkiye’de hem iktidar hem muhalefet partileri içinde birçok sendika kökenli milletvekili, keza hükümetlerde birçok sendikacı yer almıştır. 12 Eylül cuntasının sosyal güvenlik bakanını (Sadık Şide) Türk-İş’ten ataması herhalde en çarpıcı örneklerden biridir.

Koşulların dayatması sonucunda sendika bürokratları kitlesel, hatta tarihsel mücadelelere öncülük etmek zorunda kalabilir. (1990 sonunda Zonguldak işçilerinin “Büyük Yürüyüş”ünü yöneten Maden-İş başkanı Şemsi Denizer, yozlaşmış sendika bürokratinin tipik bir örneği idi ve sendikaya Jaguar marka lüks araba aldırıldığı ortaya çıkmıştı.) Bu gibi durumlarda sendika bürokrati, bir yandan harekete geçen kitlenin beklentilerini asgari düzeyde karşılamaya, diğer yandan hareketi sönm-

ve Sınıf: İşçi Sınıfı Değişti mi?, çev: Osman Akınhay, İstanbul: Salyangoz Yayınları, 2006 içinde, s. 24.

66 Savran, a.g.y., s. 33.

67 Bkz. Adam Przeworski, *Capitalism and Social Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993 [1985], s. 14; ayrıca, Savran, a.g.y., s. 31, 33.

lendirmeye çalışır. Birçok büyük tarihsel grevin sendika yönetimlerinin karşı çıkışına rağmen gerçekleştirildiği bilinmektedir.

Modern kapitalist devletin en büyük başarılarından biri, sınıf mücadelesinin düzen içine çekilmesi, ehlileştirilmesidir. İşçi sınıfı bürokrasileri burada devreye girer. Ekonomi-siyaset ayrımı çerçevesinde, birbirini tamamlayan bu iki kurumsal biçimden sendikalar genellikle dar anlamda ekonomik taleplere yoğunlaşırken, sosyal demokrat partiler reformist politikaları üstlenir. Hiç kuşkusuz bu tarz örgütler içinde birçok devrimci, sosyalist, Marksist insan yer alır. Bununla birlikte, kapitalist toplumda işçi bürokrasileri en temelde “işçi sınıfının bilincini ve mücadelesini kapitalist toplumun sınırları içine hapsedme” görevini yerine getirirler. Bu görev özellikle “devrimci” uğraklarda önem kazanır: “Hassas dönüm noktalarında, devletin ve düzenin bekası sorunu ortaya çıktığında, işçi aristokrasisi ve sendika bürokrasisinin devletle bütünleşmesi, sendikaları bütünüyle düzenin yanında yer almaya iter”.⁶⁸

İşçi aristokrasisi ve işçi bürokrasileri, efsanelerde kahramanın bilinmeyen diyarlara geçişini engellemekle görevli “eşik muhafızları”na benzerler.⁶⁹ Devrimci bir durum baş gösterdiğinde her ikisi de geçişi önlemeye, işçi sınıfını “normal” mücadele yöntemlerine geri döndürmeye çabalarlar. Mitolojideki kahramanlar, eşik muhafızlarını çeşitli farklı taktikler uygulayarak bertaraf ederler (kimini savaşıp yener, kimini sihirli sözlerle etkisiz hale getirir, hatta kimini kendi yanlarına çekerler). Edebi benzetmeyi çok fazla zorlamadan, işçi sınıfının da kendi önündeki muhafızları uygun taktikler belirleyerek bertaraf etmek zorunda olduğu söylenebilir. Birinin (işçi bürokrasilerinin) mağlup edilmesi, diğerininse (işçi aristokrasisi) etkisiz kılınması veya mücadeleye çekilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, işçi bürokrasisini tanımak ve onunla savaşmak nispeten daha kolay bir görevdir, zira “aristokrat” unsurlar çeşitli kılıklara bürünerek kendilerini rahatça gizleyebilirler.

Devrimci durumlar, olağan gündelik yaşamın kurallarının artık işlemediği, hatta tersine döndüğü kaotik ve şaşırtıcı dönemlerdir. Bu tür durumlarda, sadece işçi aristokrasisi değil, küçük burjuva kitleler dahi işçi sınıfının yanında (ne kadar kararsız ve sallantılı tarzda olursa olsun) saf tutabilirler. Fakat, temel soru kimin kimi sürüklediği, devrimci sürece hangi sınıfların veya sınıf kesimlerinin öncülük ettiği.

Dünya ölçeğinde katmanlaşma

Kapitalist toplumda işçi sınıfının katmanlaşmış yapısının bir benzeri, dünya işçi sınıfına bir bütün olarak baktığımızda da karşımıza çıkar. Merkez ülkelerin işçileri, az gelişmiş dünyadaki işçilere kıyasla ayrıcalıklı bir kesim oluştururlar. Dolayısıyla, emperyalist ülkelerdeki işçilerin tamamının bu ***görelî anlamda*** işçi aristokrasisi oluşturduğunu söylemek yanlış olmaz.

68 Trotsky’den aktaran: Sungur Savran, “Sendikaların Krizi mi, Sosyalistlerin Krizi mi?”, *Devrimci Marksizm*, sayı 8, Kış 2008/2009, s. 18, 21, 37. Savran, sendikaların kritik uğraklardaki ihanetlerine örnekler vermektedir (s. 36, 37).

69 Joseph Campbell, *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, çev: Sabri Gürses, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2013, s. 94.

Bir ülke nüfusunun *tamamı* emperyalist ilişkiden çıkar sağlayabilir. Bunu Lenin de belirtir: “Emperyalizmin başta gelen ekonomik temellerinden biri olan sermaye ihracı, rantıye tabakasının üretimden kopuşunu daha da artırır ve denizaşırı bazı ülkelerin ve sömürgelerin emeğinin sömürsüyle yaşayan ülkenin topuna asalaklık damgasını vurur”.⁷⁰ Merkez ülkedeki işçiler, emperyalist sömürden, yüksek ücretler dışında avantajlar da elde edebilirler. Mesela iş bulma olanakları artar, ülke içine akan ucuz tüketim malları sayesinde görece bir refah yaşarlar. Fakat bu türden avantajların mutlaka tekel kârlarından finanse edilmesi gerekmez. Ayrıca, merkez ülkelerdeki işçilerin görece refahının simgesi gibi görülen “refah devleti”nin de gerçekte işçi sınıfı içinde bir yeniden bölüşüm mekanizmasından ibaret olduğunu unutmamak gerekir.⁷¹

Merkez ülkelerdeki işçiler, dünya işçi sınıfının aristokrat kesimini oluştururlar. Bununla birlikte, ulusal ölçekten uluslararası ölçüğe doğrudan geçilemez. Zira “dünya işçi sınıfı” bir soyutlamadır; organik, canlı bir bütünlüğü değil, soyut bir birliği ifade eder. Örneğin “Japon işçi sınıfı” gibi kendi arasında doğrudan ilişki kurabilen unsurlardan oluşmaz. Devletler arasındaki sınırlar, aynı zamanda dünya işçi sınıfını farklı ulusal “bölmeler”e ayırır. Ülke düzleminin ötesine geçildiğinde, işçiler birbirleriyle doğrudan değil, ancak dolaylı yoldan ilişki kurabilmektedir.⁷² Bu dolayımı ise temelde üç kurum; kapitalist devletler, şirketler ve işçi bürokrasileri sağlamaktadır. (Söz konusu üç kuruma karşı devrimci bir dolayım olarak Enternasyonal deneyimlerini de elbette tabloya katmak gerekir, fakat bu deneyimler maalesef kısa süreli olmuştur.)

Ana hatlarıyla, birinci dolayım (devletler) farklı ülkelerdeki işçilerin birbirlerine düşman olmasına, ikinci dolayım (şirketler) farklı ülkelerdeki işçilerin birbirlerine rakip olmasına yol açar. Her iki oluşum da işçi sınıfının enternasyonal birliğinin düşmanlarıdır. Bunu engellemek, engelleyemedikleri takdirde ise denetleyebilecekleri biçimler altına sokmak için uğraşırlar. Üçüncü dolayım işte bu bağlamda devreye girer. Bu üçüncü dolayımı reformist sendikaların uluslararası örgütleri (günümüzde ITUC, ETUC, Global Unions vb.) ve Sosyalist Enternasyonal gibi siyasi yapılar oluşturmaktadır. Bunların başlıca görevi, dünya genelinde işçi hareketini düzen içinde tutmaktır.⁷³

Kısacası, günümüzde sermaye dünya ölçeğinde her düzeyde son derece örgütlü, işçi sınıfı ise örgütsüzdür. İşçilerin uluslararası düzlemde birbirleriyle ancak dolaylı yoldan ilişki kurabilmeleri, bu alanda sürekli olarak örgütsüz, bilinçsiz ve za-

70 Lenin, *Emperyalizm*, s. 113.

71 Gough, a.g.y., s. 114.

72 Beverly Silver’in ifadesiyle, dolaylı ilişkisel süreçlerde “aktörler genellikle var olan ilişkisel bağların tam olarak bilincinde değildir”, a.g.y., s. 44.

73 Özellikle Soğuk Savaş döneminde, Türkiye gibi yeni sanayileşen ülkelerin sendikaları AFL–CIO kadroları tarafından anti–komünist eğitimden geçirilmiştir. Bu dönemde AFL–CIO’nun, CIA ile yakın işbirliği içinde, enerjisini dünya genelinde komünizmle savaşa yoğunlaştırdığı biliniyor. Bkz. Davis, a.g.y., s. 210. Genel olarak uluslararası sendikal örgütler konusunda bkz. Dimitris Stevis, “International Labor Organizations, 1864–1997: The Weight of History and the Challenges of the Present”, *Journal of World–Systems Research*, sayı 4, 1998.

yıf konumda kalmaları anlamına gelir. Tarihsel Enternasyonal deneyimlerinin de gösterdiği üzere, işçilerin ulusal yalıtılmışlığını aşacak devrimci bir Enternasyonal (ve bununla koordineli çalışacak bir “kızıl işçi sendikaları enternasyonalı”) dışında hiçbir oluşum, işçilerin politik ufkuu ülke ölçeğinin ötesine genişletemeyecektir. Emperyalist merkezlerdeki işçilerin, yani **görelî anlamda** dünya işçi aristokrasisini oluşturan kesimlerin mücadeleye çekilebilmesi için de devrimci bir Enternasyonal gereklidir.

Hiç kuşkusuz ülkeler arası göç hareketleri vb. süreçlerle ulusal sınırlar aşılabılır ve sürekli aşılmaktadır da. Fakat bu marjinal bir olgudur, ayrıca devlet sınırlarının ötesine geçen kalıcı bir örgütlülük de sağlamamaktadır. “Normal” işleyişte, her bir kapitalist ülkede işçi sınıfı ulusal sınırlarla yalıtılmış olup kendi içinde ayrıcalıklı kesimler (işçi aristokrasisi) ve diğer (alt) katmanlar biçiminde tabakalaşır. Temel düzlem budur. Bunun dinamik ve görelî bir süreç olduğunu tekrar vurgulamakta fayda var: Sermayenin bir ülkede veya dünya çapında ayrıcalıklı işçi katmanları oluşturmak gibi bir eğilimi yoktur; aksine, negatif yoldan, sürekli olarak yeni yeni ucuz işgücü kaynakları “yaratma” eğiliminden söz edilebilir, ki bu da bazı kesimlerin işçi aristokrasisi (veya küçük burjuvazi) saflarından proletaryanın alt tabakaları-na, bazı kesimlerin de “yukarı yönlü” hareketine neden olur.

Engels ve Lenin, işçi aristokrasisi ile mücadelede ayrıcalıksız işçi katmanlarının örgütlenmesine özel önem atfediyorlardı. Dünya ölçeğinde bakıldığında, emperyalist ülkelerdeki işçiler bu kadar uzun süre reformist çizgiye sadık kaldıysa, bunun en önemli nedenlerinden biri de enternasyonal yapıların etkisizliğidir (oysa devrimci bir Enternasyonal, birçok ülkede ayrıcalıksız işçi katmanlarının örgütlenmesini teşvik edebilirdi; enternasyonalist perspektifi bir yana bırakıp Komintern’i tasfiye eden Stalinizmin bu eksiklikte önemli payı bulunuyor). Merkez ülkelerdeki işçi kitleleri ancak iki koşulun sağlanmasıyla, (i) ayrıcalıksız işçi tabakalarının örgütlenmesi ve (ii) devrimci bir enternasyonal örgütlenmeyle, reformist uyuşukluktan sıyrılabilir. Bu iki koşulun birbirlerini karşılıklı olarak beslediği muhakkaktır.

Merkez ülkelerdeki işçiler uluslararası işçi aristokrasisini oluşturuyorsa, bağımlı ülkelerdeki işçiler de kuşkusuz “dünya işçi sınıfı”nın alt katmanıdır. Bununla birlikte, kapitalist gelişme yoluna giren her ülkede ayrıcalıklı işçi kesimlerinin oluştuğunu söyleyebiliriz. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, sermayenin uluslararasılaşması bağlamında, dünya genelinde işçi sınıfının bileşiminde önemli değişiklikler yaşanmıştır (bu Lenin’in görme fırsatı bulamadığı yeni bir olgudur). Her şeyden önce, dünya işçi sınıfı nicel olarak genişlemiştir. Bu genişleme ile birlikte, özellikle geç sanayileşen (Türkiye gibi) ülkelerde de sınıfın kendi içinde yeni katmanlar oluşmuş, var olanlar dönüşmüştür. Bu gibi ülkelerde, özellikle çok uluslu şirketlerin sanayi işletmelerinde çalışan, sendikalaşmış, iyi ücret alan sanayi işçileri ve beyaz yakalı işçilerin yeni bir işçi aristokrasisi oluşturduğu söylenebilir.⁷⁴ Hiç kuşkusuz Batı ülkelerindeki muadillerine kıyasla bu işçilerin refah düzeyleri çok daha düşüktür, fakat içinde yaşadıkları toplumlarda “ayrıcalıklı” katmanlar oldukları açıktır. Bunun yanı sıra, birçok örnekte ilk ve en şiddetli işçi mücadelelerini de bu kesimin örgütlediği görülmüştür (mesela Türkiye’de metal işçileri).

74 Bkz. Savran, “Sınıfları Haritalamak”, s. 31.

Geç kapitalistleşen dünyadaki işçi aristokrasileri, merkezdekine kıyasla hem sayısal olarak çok daha küçük, hem de üretim süreci içindeki konumlanış bakımından çok daha kırılmalıdır. Bu kırılmalı neoliberal dönemde belirginlik kazanmıştır. Sanayi üretimi çevre ülkelere kaydırılırken, bu yeni coğrafyalarda enformel, güvencesiz, düşük ücretli işler kural haline gelmiş, işçi sınıfının ezici çoğunluğu ücret ve hak kayıplarına uğramıştır. Çevre ülkelerdeki işçi aristokrasilerinin –olduğu kadarıyla– bugün önemli ölçüde zayıfladığı söylenebilir.

1980 yılında dünya sanayi işçilerinin yarısı Avrupa, Japonya ve Kuzey Amerika'daydı. Bugün ise yüzde 80'i çevre ülkelerdedir. Bu dönüşümün arka planında elbette yeni sanayileşen coğrafyalardaki düşük ücretler ve zayıf sosyal haklar yatmaktadır. Çin, Hindistan gibi ülkelerdeki işçiler, merkez ülkelerde aynı işi yapanlara kıyasla 10, 20 kat düşük ücretler almaktadır. Hindistan'daki yarım milyara yakın sanayi işçisinin çoğunluğu enformel biçimde, Çin'deki bir milyara yakın sanayi işçisinin çoğu güvencesiz koşullarda çalışmaktadır.⁷⁵

Sanayinin merkezden çevreye göçüne, bu çevre ülkelerde büyük bir iç göç dalgası eşlik etmiş, kırlardaki çözülme sonucunda kentlere ve sanayi bölgelerine yüz milyonlarca yeni proleter katılmıştır. Aynı süreçte, bir bakıma yine “iç göç” sayılabilecek şekilde, kadın işçiler de büyük kitleler halinde üretim alanına çekilmiştir. Tüm bu süreçlere güvencesiz, kayıt dışı, enformel çalışma biçimleri eşlik etmiştir. Bununla birlikte, aynı gelişmeler, dünya sanayisinin yeni merkezlerinde çok büyük ölçekli eylemleri tetiklemiştir. Sadece kapitalist üretimin değil, aynı zamanda sınıf mücadelesinin de kapsamı genişlemiş bulunuyor.

Neoliberal tahribat ve işçi aristokrasisi

Kırk yıllık neoliberal saldırının ardından, günümüzde bir işçi aristokrasiden söz etmek olanaklı mıdır? Eğer olanaklıysa, bu kesim hangi grupları içermektedir? Bu bölümde bu konuya dair bazı gözlemler ortaya koymaya çalışacağım.

“Geleneksel” işçi aristokrasileri ve sosyal demokrasi

Günümüz kapitalizmini konu alan kimi çalışmalarda, emperyalist ülkelerdeki geleneksel işçi aristokrasilerinin eridiği veya yok olma yoluna girdiği tespitiyle karşılaşıyor.⁷⁶ Bu genel olarak doğrudur, fakat işçi sınıfının bileşiminde değişiklikler de yaşanmıştır.

19. yüzyıldaki ilk “işçi aristokratları” zanaatkâr birliklerinde toplanan, pazarlık gücü yüksek vasıflı erkek işçilerdi. Britanya'da Engels'in sözünü ettiği eski tip sendikalar, bir işkolundaki tüm işçileri kapsamayı amaçlamayan, mesleki temelde faaliyet gösteren dışı kapalı örgütlerdi. 1870'li yılların başında, sendikalarda ör-

⁷⁵ John Smith, *Imperialism in the Twenty-First Century: Globalization, Super-Exploitation, and Capitalism's Final Crisis*, New York: Monthly Review Press, 2016, s. 138; Immanuel Ness, *Southern Insurgency: The Coming of the Global Working Class*, Londra: Pluto Press, 2016, s. 29–30, 85–86.

⁷⁶ Örneğin: Ernesto Screpanti, *Global Imperialism and the Great Crisis*, New York: Monthly Review Press, 2014, s. 80, 208. Türkiye'den bir örnek: Alp Altınörs, *İmkânsız Sermaye: 21. Yüzyılda Kapitalizm, Sosyalizm ve Toplum*, İstanbul: Yordam Kitap, 2019, s. 219.

gütlü işçi sayısı ancak yarım milyondur. 1880’lerden itibaren canlanan sendikacılık dalgasıyla birlikte, 1890’ların başına gelindiğinde sendikalaşma oranı yüzde 10’u biraz aşabilmişti (yaklaşık 14 milyon işçinin 1.5 milyonu).⁷⁷

Zanaatkâr birliklerinden kitle sendikalarına geçiş (ABD’de AFL de bu dönemde kurulmuştu), işçi hareketinin bir süre için gerçekten devrimci bir yönelime girmesini sağladı. İlk kitlesel işçi sınıfı partileri bu bağlamda ortaya çıktı. İngiltere’de Bağımsız İşçi Partisi, sosyalist dernekler ve TUC (Trades Union Congress) çatısı altındaki sendikalar, yüzyıl dönümünde birleşerek İşçi Partisi’nin yapısını şekillendirdiler ve 1906 seçimlerinde mecliste 30 sandalye kazandılar. Aynı dönemde, Almanya’da SPD’nin üye sayısı (çoğunluğu sendikalı vasıflı erkek işçilerden oluşan) bir milyonu, sendikaların üye sayısı ise 2.5 milyonu aşmıştı.⁷⁸ ABD’de bile, sosyalist başkan adayı Eugene Debs 1912 seçimlerinde yüzde 6 oy almıştı.⁷⁹ İşçi hareketine dayanan sosyalist siyasetin öne açık görünüyordu. Kıta Avrupası ülkeleri birbiri ardına “sosyal reform” programları başlatırken, 19. yüzyılın son çeyreğinde ekonomik bunalıma rağmen Batı dünyasında işçi ücretleri uzun zaman sonra yükselmişti.

Dünya genelinde işçi hareketlerini inceleyen Beverly Silver, eylemlerde iki zirve noktasının, iki dünya savaşını izleyen iki yılda yaşandığını belirtiyor.⁸⁰ Genellikle savaşların hemen öncesinde artmaya başlayan eylemlilik, savaş nedeniyle kısmen kesintiye uğrasa da, kaldığı yerden devam ediyor ve daha sonra tam bir fırtınaya dönüşüyor. Fakat merkez ülkelerin bu fırtınaları bir şekilde atlatmayı başardığını da biliyoruz. Bu “başarı”da sosyal demokrasinin önemli payı bulunuyor. (Hiç kuşkusuz Sovyetler Birliği’nin kendine özgü stratejik hesapları da bunda rol oynamıştır. Özellikle Fransa, İtalya gibi merkez ülkelerde, Stalinizmin etkisi altındaki komünist partilerin İkinci Dünya Savaşı sonrası konjonktürde uzlaşmacı bir tutuma yöneledikleri biliniyor.)

Birinci Dünya Savaşı’nın başlangıcında açıkça ortaya çıktığı üzere, sosyal demokrasinin işçi sınıfına ve sosyalizme ihaneti tartışmasızdır. Bununla birlikte, ihanetin derin yapısal nedenleri mevcuttur. Almanya’da SPD içinde revizyonizm tartışmasıyla işareti verilen süreç, işçi sınıfı partisinin artık burjuva siyasal düzennin bir parçası olmaya başlamasıydı. SPD seçimlerde oylarının düzenli biçimde arttığını görüyordu: 1871’deki 125 bin oy, dünya savaşının hemen öncesinde 4 milyon 250 bine yükselmişti. Bu süreçte SPD bir yandan kitle partisi niteliğine bürünüyor, ama aynı zamanda sınıf kimliğini yitiriyordu. “İşçi”yi “yurttaş”a dönüştüren parlamenter demokrasi mekanizması, tam da sınıf kimliğinin yadsınmasını ve yerine evrensel bir kimliğin geçirilmesini getiriyordu. Oy almak, iktidara gelmek istiyorsanız, kendi kitlenizi biraz kayırırsanız bile, nihayetinde herkese mavi boncuk

77 Hobsbawm, a.g.y., s. 143; Jonathan Strauss, “Engels and the Theory of the Labour Aristocracy”, *Links International Journal of Socialist Renewal*, sayı 25, Ocak–Haziran 2004, <http://links.org.au/node/45>.

78 Abendroth, a.g.y., s. 50, 66, 73–74.

79 Debs demiryolu sendikacılığı kökeninden gelmeydi. 19. yüzyılın son çeyreğinde bu sektörde Emeğin Şövalyeleri örgütü gerçek bir fırtına estirmiştir. Bkz. Davis, a.g.y., s. 30–32.

80 Silver, a.g.y., s. 174.

dağıtmanız gerekiyordu. Böyle bir siyasal bağlamda “sınıf çelişkisi” teması ister istemez zayıflıyordu.⁸¹

İki savaş arası dönemde bir viraj daha dönüldü ve sosyal demokrasi Avrupa’da hükümetlerde yer almaya başladı. Sovyetler Birliği’nin ciddi bir alternatif haline geldiği, “Altı büyük Berlin bankasına el koyarak sosyalizme geçişin ilk aşamalarını büyük ölçüde kolaylaştırabiliriz” diye yazan⁸² Rudolf Hilferding’in iki kez maliye bakanlığı yaptığı bir dönemden bahsediyoruz. Bununla birlikte, uygulamada diğer burjuva partilerine kıyasla kayda değer bir farklılık görülmedi. Adam Przeworski, iki savaş arası dönemde Batı Avrupa’da sosyal demokrat hükümetlerin tek bir firmayı bile (Fransa’da 1936’da silah sanayi dışında) ulusallaştırmadığını belirtiyor. Büyük Bunalım döneminde Keynesçiliğin ortaya çıkmasıyla sosyal demokrasi aradığı ekonomik programa kavuşacak, toplam talebi gözeten ekonomi politikaları uygulamanın “solculuk” sayılacağı yeni bir dönem başlayacaktır.⁸³

Merkezde sanayi işçisinin gerilemesi

Kabaca 19. yüzyıl sonundan 20. yüzyıl ortalarına kadarki dönemde, işçi aristokrasisi ağırlıklı olarak sendikalı fabrika işçilerini kapsar. Bu dönemde, “beyaz yakalı sendikalı” sık rastlanan bir figür değildi. Yüzyılın başından itibaren “Fordist” montaj bandının giderek yaygınlaşması, hem eski dönemin vasıflı işçilerinin güç kaybetmesine yol açmış, hem de yarı vasıflı (genellikle birinci veya ikinci nesil göçmen) fabrika işçisinin yükselişini getirmişti. Yeni sistemde, stratejik bir konuma sahip nispeten az sayıdaki işçi tüm üretim sürecini kesintiye uğratabiliyordu. ABD’de otomotiv işçileri özellikle 1934–37 arasındaki oturma grevleri dalgasıyla ardı ardına büyük zaferler kazandılar.⁸⁴

Bu dönem şimdi çok gerilerde kaldı. Sanayi sermayesi, bir dizi hamleyle işçilerin örgütlü gücünü kırmaya yöneldi. En belirgin stratejilerden biri, yeni tesisleri sendikaların zayıf olduğu yerlere kurmaktır. İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki sinai yeniden yapılanmada, ABD’nin orta bölgelerindeki tutucu “Güneş Kuşağı”,

81 Przeworski, a.g.e., s. 13, 18, 28, 71; Esping–Andersen, a.g.y., s. 46. Bu elbette işçi sınıfı partilerinin daima parlamentodan uzak durması gerektiği anlamına gelmez. Komünistler için seçimler, somut siyasal bağlama göre değerlendirilmesi gereken süreçlerdir. İşçi sınıfının kendi dar sınıf çıkarlarının ötesine geçip diğer sınıflara ve ezilen kesimlere öncülük edebilmesi, dolayısıyla siyasal alanda kitleselleşmesi şarttır; seçimler ve parlamento ise ancak bu genel hareket içindeki uğraklardır. Sosyal demokrasinin karşısına çıkan sınıf–kitle ikilemi, tam da bu Marksist kavrayışa sırtını dönmesiyle ilişkilidir. Oysa “parlamentarizm”e teslim olmayan devrimci bir seçim stratejisi mümkündür. Politikada belirleyici olayların genellikle parlamento dışında yaşandığı kabulünden hareket eden Leninist siyasal muhasebede, seçimlerde yer almak, işçi sınıfının bağımsız eylemini ilerlettiği ölçüde değer taşır, bunu engellediği durumdaysa “zarar kârdan fazla” demektir. August H. Nimtz, *Lenin’in Seçim Stratejisi: Sandık mı, Sokak mı, Yoksa Her İkisi mi?*, çev: Deniz Tuna, cilt 1: *Marx ve Engels’ten 1905 Devrimi’ne*, İstanbul: Yordam Kitap, 2018, s.215.

82 Rudolf Hilferding, *Finance Capital: A Study of the Latest Phase of Capitalist Development*, Londra: Routledge & Kegan Paul, 1981, s. 368.

83 Przeworski, a.g.y., s. 33, 36–37, 208–209

84 Silver, a.g.y., s. 29, 76; Davis, a.g.y., s. 52 vd.

Britanya’da ise Güney İngiltere gözde bölgelerdi.⁸⁵ Bununla birlikte, sanayi sermayesinin gittiği yerde sınıf mücadelesi de yükselişe geçmekteydi. 1970’lerin başlarından itibaren, kâr oranlarının giderek düştüğü genel kriz ortamında, bu kez yurt dışına sermaye göçü hızlandı. Örneğin, yüzyılın ilk yarısında ABD’de, sonrasında ise Avrupa ve Japonya’da zirveye çıkan otomobil üretimi, 1970’lerden itibaren Brezilya, Güney Afrika, Güney Kore, Hindistan ve Çin gibi ülkelere taşındı.⁸⁶ Sadece otomotive değil toplam sanayi imalatına bakarsak, 1970 yılında dünya üretiminin yarısından fazlası Batı ülkelerinde, beşte biri ise Asya’da (Japonya dâhil) gerçekleşirken, günümüzde bu oranlar sırasıyla yüzde 37 (Batı) ve 43’tür (Asya).⁸⁷

Emperyalist merkezde sanayinin gerilediği tartışmasızdır. Gerileme istihdamda çok büyük, üretim düzeyinde nispeten daha azdır. Örneğin, ABD’de 1972–2016 arasında imalat sanayi üretimi üç katına çıkmasına rağmen, sektörün milli gelir içindeki payı üçte ikiden beşte ikiye inmiş, istihdam ettiği işçi sayısı ise yarı yarıya azalmıştır. 1980’lerde sadece McDonalds’da çalışan işçi sayısı Amerikan ana çelik endüstrisinde istihdam edilenden fazladır.⁸⁸

Günümüzde merkez ülkelerde toplam istihdamın kabaca dörtte üçünü hizmet sektörleri, beşte veya altıda birini imalat sanayi oluşturuyor. Neoliberal dönemde özellikle emek yoğun imalat işleri Çin, Hindistan, Vietnam gibi düşük ücretli Asya ülkelerine kaydırılmıştır. Bu süreçte geç sanayileşen ülkelerde de sınıf mücadelesi şiddetlenmiş, bunun sonucunda ücret artışları elde edilmiştir. Kişi başına milli gelir gibi göstergeler, Güney Kore ve Çin gibi bazı ülkelerin, Batılı ülkelerle aradaki mesafeyi bir miktar kapayabildiklerini ortaya koyuyor. Örneğin İngiltere’deki ve Çin’deki kişi başına gelir düzeyleri arasındaki fark 1820’lerden 1970’lere kadar artmış, sonrasında ise azalmıştır; bugün 1820’lerdeki duruma geri dönmüştür (bu da kabaca 3:1 veya başka bazı hesaplamalara göre 4:1 gibi bir orandır).⁸⁹

85 Sermayenin tek yanıtı elbette üretimi başka bölgelere taşımaktan ibaret değildir. Firmalar üretimde kullanılan canlı emek miktarını azaltan sermaye (teknoloji) yoğun yatırımlara yönelebilirler. Bir üretim kolundan çıkıp başka sektörlerle kayabilirler (mesela tekstilden otomotive geçiş böyle tarihsel bir örnek oluşturuyor). Sanayiden çıkıp finansa yönelebilirler (1970’lerden itibaren bunun da birçok örneği görülüyor). Sendikaların gücünü kırmak için doğrudan baskı uygulayabilirler. Kısacası, sermaye, işçilerin direnişini yenmek için birçok farklı yöntemle başvurabilir. Bkz. Silver, a.g.y., s. 71, 134, 180; ayrıca, Davis, a.g.y., s. 121; Callinicos, “Giriş”, s. 23; Michael Zweig, *The Working Class Majority: America’s Best Kept Secret*, Ithaca, Londra: ILR Press, 2. baskı, 2011, s. 187; Dennis L. Gilbert, *The American Class Structure in an Age of Growing Inequality*, 10. baskı, Londra: SAGE Publications, 2018, s. 279.

86 Silver, a.g.y., s. 67, 80.

87 1990–2016 arasında kişi başına milli gelirin yıllık ortalama artış oranı Çin’de yüzde 8, Vietnam’da yüzde 6, ABD’de ise ancak yüzde 2’ydi. Bkz. Branko Milanovic, *Capitalism, Alone: The Future of the System that Rules the World*, Cambridge, Londra: The Belknap Press of Harvard University Press, 2019, s. 9, 86.

88 Gilbert, a.g.y., s. 80; Davis, a.g.y., s. 215.

89 Fakat bu gelişmeler, Branko Milanovic ve Thomas Piketty gibi iktisatçıların “Asya ülkeleri Batı’yı yakalıyor” iddiasını haklı çıkarmıyor. Zira emperyalist sömürü, çevreden merkeze artı değer transferi devam ediyor. Ayrıca “milli gelir”, sınıflar arası eşitsizlikleri gizleyen bir kategori, oysa her ülkenin kendi içinde gelir eşitsizlikleri artıyor. Nihayet, 1820 yılındaki ülkeler arası eşitsizlik

Merkezdeki işçi sınıflarının (uluslararası işçi aristokrasisinin) neoliberal dönemde de **görelî** avantajlarını sürdürdüğü, fakat bu avantajların giderek azalmaya başladığı görülüyor. İlginç bir gelişme, dünya genelinde otomotiv tekellerinin, yeniden merkez ülkelerde yani daha önce kaçtıkları yerlerde üretim yapmaya başlamalarıdır.⁹⁰

Merkezde sanayi proletaryasının bu tarihsel gerilemesinin birbiriyle bağlantılı birçok nedeni var. Sermaye göçü, ayrıca emek sürecinin yeniden örgütlenmesi (yalın üretim teknikleri gibi) ve otomasyon gibi süreçler; sendikalar üzerinde kurulan amansız baskı; göçmen emeğine yoğun olarak başvurulması; nihayet Sovyetler Birliği'nin çöküşü sonrasında sosyalizmin dünya genelinde itibar kaybetmesi gibi nedenler ilk başta belirtilmesi gerekenler. Örneğin ABD'de, AFL ile CIO'nun yeniden birleştiği 1955 yılında sendikalaşma oranı işgücünün üçte birini aşıyor, fakat bundan sonra, özellikle de 1970'lerin sonundan itibaren hızla gerilemeye başlıyor. ABD'de, sendikalaşmayı önlemek üzere firmalara hukuksal hizmetler sağlayan dört milyar dolarlık yeni bir sektör oluşuyor. İşverenlerin yüzde 80'den fazlası bu tarz "hizmetler" satın alıyor.⁹¹ Bu sürece sendikalaşmayı zorlaştıran yasalar, lobi faaliyetleri, sendikacılara yönelik saldırılar ekleniyor. Kısacası Amerikan burjuvazisi öncelikle kendi ülkesindeki işçi sınıfına göz açtırmıyor. Günümüzde ABD'de tüm ücretlilerin ancak yüzde 10'u sendikalı ve özel sektörde bu oran yüzde 6'lara (gençler arasında yüzde 4'lere) düşüyor. Kamu sektöründe ise sendikalaşma oranı daha yüksek. Aslında kırk yıldır sendikalaşma oranları genelde düşerken, kamu emekçileri arasında şaşırtıcı şekilde artıyor.⁹²

ABD'de ve genel olarak merkez ülkelerde, 20. yüzyıla damgasını vuran "klasik" vasıflı-sendikalı-sanayi işçi aristokrasisinin konumunun giderek sarsıldığını görüyoruz. Zira üretimin uluslararasılaşması, emek sürecinin yeniden örgütlenmesi, otomasyon, vasıfsızlaşma, taşeronlaşma, sendikasızlaşma, buna bağlı ücret düşüşleri gibi süreçlerle birlikte, metal, kimya, petrol gibi sanayilerde çalışan işçiler hem sayısal olarak azalmış, hem de ayrıcalıklarının (tamamını olmasa da) büyük kısmını yitirmiş durumdadır. Eskiden beri sendikal hareketin önde gelen unsurlarını oluşturan bu kesimlerin işçi aristokrasisi niteliği zayıflamıştır. Önümüzdeki dönemlerde, mücadele gücü yüksek olan bu grubun örgütlü devrimci hareket içinde önemli rol üstlenmesi muhtemeldir.

Kamu emekçilerinin yükselişi

Sektörel olarak, merkez ülkelerde sanayideki gerilemeye hizmet sektörlerinin genişlemesi eşlik eder. Fakat sınıfsal konumlar açısından bakıldığında, kamu emekçilerinin öne çıkışından söz etmek gerekir. Nitekim Beverly Silver gibi işçi hareketleri üzerine uzman bir araştırmacı, on dokuzuncu yüzyılda tekstil, yirminci

düzeyinin de (bunu önceleyen klasik sömürgeciliğin bir mirası olarak) zaten yüksek olduğunu unutmamakta fayda var.

90 Silver, a.g.y., s. 94.

91 Wahl, a.g.y., s. 68.

92 Zweig, a.g.y., s. 163, 183; Gilbert, a.g.y., s. 281.

yüzyılda otomotiv işçilerinin üstlendiği öncü rolünü yeni yüzyılda öğretmenlerin üstleneceğini öne sürmüştür.⁹³

Kanımcı öğretmenler gibi tek bir meslek grubundan ziyade genelde kamu emekçilerinden söz etmek daha doğrudur. Silver, haklı olarak, eğitimcilerin *toplumsal* iş bölümü içindeki stratejik konumlarından, kamu sektörü istihdamının önemli bir kısmını oluşturduklarından, imalat sektörlerinden farklı olarak eğitimin teknolojik gelişmelerden çok fazla etkilenmediğinden, ayrıca tek bir işverenle (devlet) muhatap olma avantajlarından söz ediyor. Bu avantajlar sayesinde yeni dönemde birçok endüstride eylemlilik azalırken, eğitim iş kolunda artmıştır. Fakat 1990’lardan bu yana eğitim alanında da özelleştirme, taşeronlaşma, güvencesizlik vb. süreçler hızlanmış, bilgisayar ve “uzaktan eğitim” gibi teknolojik gelişmelerle öğretmenlerin konumu zayıflamıştır (akademisyenleri de bu gruba katmak gerekir).

Kamu emekçilerinin yükselişi İkinci Dünya Savaşı sonrası “refah devleti”yle başlamış, zamanla daha belirgin hale gelmiştir. Devletin müdahale ettiği alanların genişlemesi, öğretmen, sağlık emekçisi, sosyal hizmetli vb. kesimin büyümesine yol açmıştır. Bunlar gerçekten de makineleşmeye daha az elverişli, nispeten emek yoğun sektörlerdir. Bugün gelinen aşamada, merkez ülkelerde kamu sektörü, imalat sanayiinden daha fazla işçi istihdam ediyor (İskandinav ülkelerinde toplam işgücünün üçte birini). Diğer sektörlerle kıyasla kamuda kadın emekçi ve sendikalı oranı da hayli yüksek. Kamu emekçileri grubu, neoliberal dönemde tüm işçiler gibi darbe almış olmakla birlikte, hâlâ işçi sınıfının en örgütlü ve nispeten iyi ücret alan kesimi. Günümüzde emperyalist ülkelerde işçi aristokrasisinin belki en büyük bileşeni ni kamu emekçilerinin oluşturduğu söylenebilir.⁹⁴

Kamu emekçileri, üretim ilişkileri içindeki konumları gereği çoğu zaman “özel” kapitalistlerle değil kamu kurumlarıyla muhatap olduklarından, sorunlarını genellikle sistem içi kanalları işleterek çözmeye eğilimindedir. Amirleri de kendileri gibi “memur” olan kamu emekçileri, haklarını koruma konusunda belki en bilinçli ve avantajlı gruptur. Aslında birçok örnekte şiddetli mücadeleler vermiş olmaları tam da bu durumdan ileri gelmektedir. Fakat bu mücadele hattı, hakların ve ayrıcalıkların korunmasıyla sınırlı kaldığı ölçüde, gerilemeye mahkûmdur ve nitekim neoliberal dönemde fiilen gerilemiştir. Bu kesimin küçük burjuvaziye yakın yaşam tarzı ve refah düzeyi, sınıf bilincinin nispeten ileri olmasını engellemiştir.

Hegel vaktiyle bürokrasiyi “evrensel sınıf” olarak tanımlamıştı, zira bu kesimin dar grup çıkarılarının üzerine yükselip meselelere devletin zaviyesinden bakabilme kapasitesi olduğu kanısındaydı. Bilindiği üzere, genç Marx, Hegel’e itiraz ederek, “evrensel sınıf” payesini proletaryaya uygun görmüştü. Günümüzde kamu emekçilerinin (özellikle de öğretmen, sağlık emekçisi gibi unsurların), dar grup çıkarılarının üzerine yükselme ve meselelere (devletin değil) toplumun bakış açısından yaklaşabilme kapasitesine sahip oldukları rahatlıkla söylenebilir. Zira tam da toplumsal iş bölümü içindeki konumları nedeniyle “toplumsal” bir perspektif geliştirebilme olanakları vardır. *Devrimci dönemlerde* bu grubun bazı unsurları, işçi sınıfının en

93 Silver, a.g.y., s. 158–163.

94 “Refah devleti” ve kamu emekçileri konusunda bkz. Gough, a.g.y., s. 82, 106, 142; Esping-Andersen, a.g.y., s. 149; Standing, a.g.y., s. 95.

mücadeleci bölüklerini sağlayabilir. Fakat “normal” dönemlerde, işçi aristokrasilerine özgü davranış kalıplarıyla, sınıf mücadelesinde olumsuz rol oynamaları beklenmelidir.

Eski ve yeni küçük burjuvazi

Neoliberal dönemde geleneksel küçük burjuvazinin (her türden esnaf, ayrıca kendi hesabına çalışan küçük üreticiler, köylüler) hızla proleterleştiğini gördük. Bakkal, kasap, manav, hatta taksi şoförü gibi küçük burjuva niteliği taşıyan esnaf kesimi, işçi sınıfı saflarında herhangi bir ayrıcalık içermeyen işlerde (ağırlıklı olarak da perakende ve ulaştırma-lojistik gibi hizmet sektörlerinde) istihdam edilmeye başlandı. Ayrıca, 1990’lardan bu yana, yeniden hız kazanan kırdan kente göç dalgalarıyla, küçük üretici köylü sınıfının önemli bir kısmı da kentlere veya sanayi bölgelerine taşınarak işçileşti. Sonuç olarak, son dönemde geleneksel küçük burjuvazi, büyük ölçüde, proletaryanın alt katmanları içinde eridi. Çin, Hindistan gibi ülkelerde sayıları yüz milyonlarla ifade edilen bir kitle bu.

Diğer taraftan, gelir düzeyi daha yüksek gruplardan (yani “yeni küçük burjuvazi”nin içinden) gelerek proleterleşen avukat, mühendis, doktor vb. mesleklerin mensuplarının ise yeni işçi aristokrasisi içinde yer alacağı söylenebilir. Bu kesimin kendi hesabına çalışma olanakları çok daha fazladır; önemli bir kısmı, “kariyerleri” boyunca küçük burjuvazi (hatta burjuvazi) ile işçi sınıfı arasında gidip gelirler. Bu nedenle, kendilerini hiçbir zaman proletaryanın asli üyeleri olarak görmezler, sınıf bilinçleri zayıftır. Daha ziyade kişisel becerilerine yaslanmayı tercih ederler; üstelik başka ülkelere göç etme olanakları da fazladır. Toplumsal mücadeleler içindeki görünürlüğü ve radikalleşme olasılıkları yüksek olan bu kesim, yine de birleşik ve bağımsız işçi hareketi önünde engel oluşturur. Zira örgütsüzlüğü yüceltir, mücadeleyi sadece protesto olarak düşünür, ayrıca eşitliğe değer vermeyip kendisini birçok bakımdan üstünler arasında görür. Son dönemde (bizdeki Gezi isyanı dâhil) dünya genelindeki birçok harekete bu grup damgasını vurmuştur.⁹⁵ Söz konusu hareketlerin saman alevi gibi parlayıp sönmek için en önemli nedenlerinden birinin bu olduğu söylenebilir. Bir isyana hangi toplumsal kesimlerin (ve bu kesimleri temsil eden örgütlerin) öncülük ettiği, hareketin seyri açısından belirleyici önem taşıyor. Önümüzdeki dönemlerde de taşıyacaktır.

Proletaryanın alt katmanları

Neoliberal dönemde işçi sınıfına yönelik saldırı sonucunda, hem merkezde hem de çevre ülkelerde işçi sınıfının alt katmanları muazzam ölçüde büyüdü. Son kırk yılda işçileşme tüm dünyada hızlanmış, işçi sınıfına yeni katılımların çoğu güvencesiz, geçici, düşük ücretli, esnek biçimler altında gerçekleşmiştir. Bir zamanlar büyük önem taşıdığı düşünülen beyaz yakalı – mavi yakalı ayrımının da pratikte anlamını yitirmeye başladığı rahatlıkla söylenebilir. Hiç kuşkusuz ofis ile fabrika arasında, kol emeği ile kafa emeği arasında birçok farklılık var. Gelgelelim be-

95 Bkz. Sungur Savran, “Arap Devriminin Dirilişi: Türkiye İçin Dersler”, *Devrimci Marksizm*, sayı 39–40, Yaz/Sonbahar 2019, s.41–43.

yaz yakalıların kendi içinde de, yüksek ücretli idari konumlarla, çoğunlukla kadın emekçilerin üstlendiği düşük ücretli rutin işler arasında derin bir farklılaşma bulunuyor.⁹⁶ Kapitalist ülkelerde nüfusun ezici çoğunluğu olan emekçiler, kendi içinde birçok eksenle farklılaşan heterojen bir topluluk oluşturuyorlar. Fakat sermayenin “eşitlikçi” bakış açısında bu ayrımlar anlamını yitiriyor. Tıpkı Türkiye’de asgari ücretin artık işçilerin büyük kısmı için “ortalama” ücret haline gelmesi gibi. Çoğunluk alt katta buluşuyor.

Marksistler kimi zaman “işçi sınıfı” ile “proletarya” arasında bir ayrım yaparak, proletarya terimini daha ziyade siyaseten aktif, devrimci unsurlara işaret etmek üzere kullanmışlardır. Bu durumda hangi kesimlerin proletarya yani devrimci özne sayılması gerektiği sorusu ortaya çıkar. Örneğin Nicos Poulantzas’ın proletaryayı üretken emekçilerle (dar anlamda fabrika işçileri) sınırlama çabası böyle bir arayışın ürünüydü. Buna göre, mesela Migros’ta çalışan bir işçi, proletaryanın dışında kabul edilecektir.⁹⁷ Kanımca bunun tam tersi bir yaklaşımla, ücretlilerin **tümünü** proletarya kabul edip bunun içinden yöneticiler, sendika bürokrasisi, işçi aristokrasisi gibi unsurları “ayıklamaya” çalışmak daha doğrudur. Günümüz kapitalizminin işleyişi de “orta” katmanı yok edip işçi sınıfının geniş kesimlerini alt katmanlara sürerek, potansiyel devrimci özneyi aslında kendi elleriyle şekillendirmektedir.

Günümüzde kapitalist ülkelerde ücretliler aktif nüfusun yüzde 80–90’ını oluşturuyor. Son kırk yıldır, hem bu kesimin milli gelir içindeki payı azalıyor, hem de bu azalan pay daha eşitsiz bölüşülüyor. ABD örneğinde, ücretli işçilerin alttaki yüzde 90’lık kesimi 1980’de toplam ücretlerin yüzde 42’sini alırken, bu oranın 2011 yılında yüzde 28’e gerilediği görülüyor. İşçiler tüketim ihtiyaçlarını karşılamak için borçlanmak zorunda kalırken, kişisel borçlar düzenli olarak artıyor.⁹⁸

ABD işçi sınıfının hisse senetleri vb. varlıklar edinerek burjuvalaştığına dair eleştiriler yaygın olmasına rağmen, gerçekte finansal varlıkların yüzde 90’dan fazlası nüfusun sadece yüzde 10’una ait. Her beş haneden birinin net serveti sıfır veya negatif düzeyde. Hanelerin yarıdan fazlasının zaten hisse senedi falan bulunmuyor. “Servet sahibi” her beş haneden üçünün tüm serveti (çoğu zaman borçlanarak aldığı) evinden ve varsa emeklilik fonundan ibaret.⁹⁹

Kabaca son iki yüz yılda merkez ülkelerde gelir ve servet eşitsizliklerinin dina-

96 Bkz. Chris Harman, “Resesyondan Sonra İşçi Sınıfı”, Alex Callinicos, Chris Harman, *Neo-liberalizm ve Sınıf: İşçi Sınıfı Değişti mi?*, çev: Osman Akınhay, İstanbul: Salyangoz Yayınları, 2006 içinde, s. 105–106.

97 Nicos Poulantzas, *Classes in Contemporary Capitalism*, çev: David Fernbach, Londra: NLB, 1976, s. 20, 210–212; ayrıca, Savran, “Sınıfları Haritalamak”, s. 27.

98 Milanovic, a.g.e., s. 24; Smith, a.g.y., s. 148, 155. Reel işçi ücretleri 1970’lerden bu yana hemen hiç değişmiyor: Zweig, a.g.y., s. 88–89.

99 Milanovic, a.g.e., s. 26, 31; Zweig, a.g.y., s. 98. Aslında bu merkez ülkelerin genel tablosu. Nitekim Piketty’nin çalışması da eşitsizliklerin derinliğini ortaya koyuyor. Mesela 2010–2011 yıllarında Fransa’da en zengin yüzde 10’luk kesim toplam servetin yüzde 62’sini, en yoksul yüzde 50’lik kesim ise ancak yüzde 4’ünü alıyor. Aynı yıllarda ABD’de en üst onda birlik kesim toplam servetin yüzde 72’sine, en alt yüzde 50’lik kesim ise sadece yüzde 2’sine sahip. Bkz. Thomas Piketty, *Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital*, çev: Hande Koçak, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 274.

miklerini inceleyen Thomas Piketty, Batı’da 20. yüzyılda toplumsal servetin kayda değer bir kısmını elde eden bir “orta sınıf”ın ortaya çıkışını en önemli gelişmelerden biri olarak gösteriyor. Kuşkusuz Piketty gibi sosyal demokrat perspektifi benimseyen biri için “orta sınıf” siyasal açıdan önem taşıyor. Fakat aynı yazar, bir yandan da, “kayda değer” olduğunu söylediği bu sözde servetin aslında ancak kıvrıntı düzeyinde kaldığını, üstelik son kırk yılda eşitsizliklerin giderek derinleştiğini belirtiyor. Kısacası “orta sınıf”, daha doğrusu küçük burjuvazi ve işçi aristokrasisi eriyor.¹⁰⁰

Orta sınıf erirken, proletaryanın alt katmanları büyüyor. Geçici, güvencesiz, düşük ücretli işlerde çalışan işçi kesimini tanımlamak üzere, 1980’lerden bu yana “prekarya” nosyonunu kullananlar var. (Terimi dünyaya tanıtan Guy Standing, bu grubu –bence hatalı olarak– proletaryanın *dışında* yeni bir katman kabul ediyor.) Örneğin Japonya’da işgücünün üçte biri geçici ve düzensiz işlerde çalışıyor, Güney Kore’de bu oran yarıyı geçiyor. ABD’de 2009 yılında (krizin ardından) otuz milyondan fazla kişinin yarı zamanlı çalıştığı görülüyor. Standing, birçok ülkede yetişkin nüfusun dörtte birinin prekarya içinde yer aldığını tahmin ediyor.¹⁰¹

İngiltere’de, işçi aristokrasisinin bu öz vatanında, artık düşük ücretler kanıksanmış halde. Nüfusun üçte biri, 19 milyon hane, asgari gelir düzeyinin altında yaşıyor. Çalışan yoksulluğu çok yaygın, nitekim yoksul hanelerin yarısından fazlasında ücretli çalışan biri var. Bir milyondan fazla hanede, ebeveynlerden en az biri hem Cumartesi hem Pazar çalışıyor.¹⁰²

Avrupa Birliği ülkelerinde, 2008 krizi öncesinde nüfusun yüzde 17’si yoksulluk sınırı altında yaşıyordu (kuşkusuz bu ülkeler arasında da büyük eşitsizlikler var). ABD’de de oran kabaca bu seviyedeydi, yani altı kişiden biri yoksuldu. Çocuklarda ise yoksulluk oranı biraz daha yüksek olup, AB ve ABD’de yaklaşık beşte bir seviyesindeydi. Daha somut olarak, ABD’de her gece 550 bin kişi (beşte biri çocuk) sokaklarda yatıyor. 40 milyondan fazla insan açlıkla yüz yüze, her dokuz kişiden biri gıda karnesiyle yaşıyor.¹⁰³

Emperyalist ülkelerde nüfusun önemli bir bölümünün aslında insani koşullarda yaşamadığına dair birçok örnek aktarılabilir. Fakat esas fikir verecek olan şey karşılaştırmalı perspektiftir. Zamansal karşılaştırma, kırk yıl öncesine kıyasla bugün hem eşitsizliklerin arttığını, hem de işçilerin reel gelir ve hak kayıplarına uğradığını ortaya koyuyor. Coğrafi karşılaştırma ise, merkez ülkelerdeki işçilerle az gelişmiş ülkelerdeki işçiler arasındaki farkın biraz azalmakla birlikte halen devam ettiğini gösteriyor.

Proletaryanın alt katmanlarında göçmenler ve kadınlar çok daha geniş ölçüde yer alıyorlar. Göçmenler (iç veya dış göç biçiminde), işçi sınıfı hareketleri tarihinde belki en önemli grubu oluşturuyorlar. Örneğin, Türkiye’de 1960’larda ve 70’lerde çok sert mücadele veren işçilerin çoğu aslında kırdan kente göç eden birinci kuşak

100 Piketty, a.g.y., s. 278, 362, 372.

101 Standing, a.g.y., s. 33, 48, 67.

102 Claire Ainsley, *The New Working Class: How to Win Hearts, Minds and Votes*, Bristol: Policy Press, 2018, s. 16, 57, 93, 160.

103 Wahl, a.g.y., s. 99; Gilbert, a.g.y., s. 138, 291, 299; Standing, a.g.y., s. 86.

sanayi işçileriydi. Genel olarak, sınıf mücadelesini ileri taşıyan unsurların çoğu örnekte birinci veya ikinci nesil göçmenler olduğu görülüyor; bunlar eylemlerinde dayanışma ağlarından da güç alıyorlar (hemşehrlik, mahalle dayanışması gibi).¹⁰⁴

Marx, *Kapital*'de, kapitalist gelişmenin artık nüfus yaratma eğiliminden ve bu fazla nüfusun sömürge ülkelere gönderilişinden söz eder.¹⁰⁵ 19. yüzyılın ikinci yarısında, 400 milyonluk Avrupa nüfusunun altıda biri (70 milyon kişi) dışarıya göç ederken, bunların yarısı ABD'ye gitmişti. ABD ise, başta AFL olmak üzere sendikaların itirazları sonucunda, 1920 yılı civarında bu göç akınına durdurdu. Bununla birlikte, 1890'lardan itibaren ABD'ye gelen "yeni göçmenler" (İtalyanlar, Yahudiler ve Slavlar) ve onların çocukları, 1930'ların ve 40'ların radikalizmini taşıyan unsurlar oldular. O dönemde fabrika işçilerinin önemli bir kısmı bu birinci ve ikinci nesil göçmenlerden oluşuyordu.¹⁰⁶

John Smith'in isabetli gözlemiyle, sermaye, bizzat dış ülkelere göç edebildiği gibi, kendi bulunduğu yere yani ülke içine göçmenleri çekerek de kâr oranını arttırmaya çalışıyor.¹⁰⁷ Kısacası üretimi ucuz işgücüyle buluşturmanın farklı yolları bulunuyor.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında kapitalist üretimin genişlemesine yine büyük göç akımları eşlik etti. Bu dönemde Batı Avrupa ülkelerine çevre ülkelerden (İtalya, İspanya, Portekiz, Türkiye, Yugoslavya) milyonlarca işçi taşındı. İtalya ve Japonya gibi ülkelerde kırlardan gelen yeni göçmenler, ABD'de üretim sürecine çekilen kadınlar da sanayinin gerek duyduğu geniş emek rezervlerini sağlayan unsurlardı. Birçok ülkede 1960'ların sonlarındaki yeni işçi eylemleri dalgasında bu iç ve dış göçlerin önemli rolü oldu.¹⁰⁸

ABD, 1970'lerden, özellikle de 1990'lardan itibaren yine kayda değer ölçüde yeni göçmen alımına yöneldi (başta Meksika'dan ve Latin Amerika ülkelerinden). Günümüzde ABD'de işgücünün yaklaşık beşte birinin (28 milyon kişi) yurt dışında doğduğu, bunların sekiz milyon kadarının göçmen, yüzde 30'ununsa kaçak olduğu belirtiliyor. Nüfusun kabaca beşte üçünü oluşturan beyazların oranı düzenli olarak azalıyor. Siyahlar ve Hispanikler, işçi sınıfı içinde genellikle "alt katman" denilebilecek konumlarda yer alıyorlar. Yine merkez ülkelerden Almanya'da nüfusun beşte birinin (16 milyon kişi) göçmen kökenli, İngiltere'de her on kişiden birinin göçmen olduğu, 21. yüzyılın ilk on yılında İngiltere'ye iki milyon göçmenin geldiği görülüyor. Fakat göç sadece merkez ülkelerle sınırlı değil. Nitekim Türkiye gibi geç sanayileşmiş bir ülkede de hem iç göç (1990'lardan itibaren kırdan kente göçün yeni dalgası), hem de son on yılda göçmen emeği önemli boyutlara ulaşmış durumda. Her iki süreç de ucuz işgücünün yaygınlaşmasında kritik bir işlev görüyor. Benzer şekilde, Çin, Endonezya, Hindistan gibi ülkelerdeki imalat sanayilerinde de kırlardan göçe zorlanan yüz milyonlarca insan yer alıyor (Çin'de bir milyarlık sanayi

104 Silver, a.g.y., s. 68.

105 "Büyük sanayinin, kök saldıği ülkelerde işçi nüfusunu durmadan 'fazla' haline getirmesi büyük çapta dış göçlere ve yabancı ülkelerin sömürgeleştirilmesine yol açar", *Kapital* 1. cilt, s. 430.

106 Smith, a.g.y., s. 108; Davis, a.g.y., s. 55, 57; Gilbert, a.g.y., s. 65, 68.

107 Smith, a.g.y., s. 188.

108 Silver, a.g.y., s. 76.

proletaryasının beşte biri).¹⁰⁹

Günümüz dünyasında proletaryanın alt katmanında göçmenlerin yanı sıra kadınlar da önemli bir grup oluşturuyorlar (kadınların üretime çekilmesi de bir tür iç göç sayılabilir). Örneğin Japonya ve Güney Kore’de kadınların yarıdan fazlası, erkeklerinse beşte birden daha azı (Güney Kore’de üçte biri) güvencesiz şekilde istihdam ediliyor. Japonya’da kadın işçilerin yarıya yakını asgari ücretten daha düşük ücretle çalışıyor. Dünya genelinde, kadınların aldığı ücret aynı iş için erkeklerin aldığından üçte ikisi ile beşte dördü arasında değişiyor. Geçici veya yarı zamanlı işlerde bu oranlar daha da azalıyor. Bununla birlikte, kadınların kamu sektöründe daha geniş ölçüde istihdam edildiği de görülüyor. Öğretmenlik, hemşirelik ve sosyal hizmetler, kadın emeğinin en yoğun istihdam edildiği kamu sektörleri olarak öne çıkıyor.¹¹⁰

Sonuçlar

Hiç kuşkusuz merkez ülkelerdeki işçi kitleleri, kendi ülkelerinde görece anlamda ne kadar yoksul olurlarsa olsunlar, ellerinde kalan sosyal refah kısıntılarıyla bile üçüncü dünyadaki işçi kitlelerine kıyasla çok daha müreffeh durumda sayılırlar. Bu anlamda işçi aristokrasisinin içinde yer alırlar. Bununla birlikte, mücadele doğrudan doğruya “dünya işçi sınıfı” ile “dünya burjuvazisi” arasında cereyan etmediği ölçüde, bir başka deyişle ulusal sınırlar içindeki sınıf mücadelesi biçiminde cereyan ettiği ölçüde, her ülkenin kendi iç sınıfsal ilişkilerine ve dinamiklerine bakmak gerekir. Vaktiyle Engels’in vurguladığı, merkez ülkede ayrıcalıksız işçilerin örgütlenmesi bu bağlamda belki en önemli gelişmedir. Bu bakımdan özellikle vasıfsız işlerde çalışan ikinci nesil göçmenler, sosyalist mücadele içinde önemli rol oynamaya adaydır. Böyle bir sürece işçi sınıfının enternasyonal örgütlenmesi eklendiği takdirde, emperyalist ülkelerdeki işçi aristokrasisi bileşenlerinin bir kısmının da sosyalist doğrultuda mobilize edilmesi, en azından nötralize edilmesi olanaklıdır.

Günümüz kapitalizminin en önemli karakteristiklerinden biri, sadece birkaç yılda bir oy kullanma ile sınırlı şekilde tanımlanan demokrasinin dahi artık zayıflamış, gerilemiş olması biçiminde karşımıza çıkıyor. Yüz yetmiş yıl önce Çartist hareketin temel talebi genel oy hakkıydı. İngiliz burjuvazisi buna başta büyük tepki gösterdiyse de, zamanla daha farklı bir strateji benimseyerek işçi sınıfını sistemle bütünleştirmeye yöneldi. 20. yüzyıl dönümünde sosyal politika çerçevesinde sendikaların ve sosyal demokrasinin kapitalist siyasal düzene entegrasyonu başladı; bu süreç İkinci Dünya Savaşı sonrası sözde “refah devleti” bağlamında daha da hız kazandı. Tüm bu gelişmeler işçi sınıfı açısından hem önemli kazanımları, hem de hareketin nihai hedeflerinden giderek uzaklaşmasını temsil ediyordu.

Gelgelelim, neoliberal dönemde bu kazanımların da günden güne eridiğini gördük. Geline nokta, yüz yetmiş yıl önce oy hakkı için canını veren işçi sınıfının kayda değer bir kısmı, artık anlamsız bulunduğu seçimlerde sandığa gitme zahmetine girmiyor. Aslında “seçim” denilen olayın kendisi bile demokrasinin olumsuzlanma mekanizma-

109 Standing, a.g.y., s. 156, 182; Gilbert, a.g.y., s. 270; Zweig, a.g.y., s. 52, 116; Ainsley, a.g.y., s. 119.

110 Standing, a.g.y., s. 110–112; Gilbert, a.g.y., s. 82–83.

sına dönüşmüş durumda. Örneğin ABD’de Trump’ın kazandığı 2016 seçimlerinde tüm kampanya bağışlarının yüzde 40’ı, nüfusun en üst yüzde 1’lik diliminin en üst yüzde 1’lik kesiminden (nüfusun on binde biri) gelmişti.¹¹¹

Günümüzde dünya nüfusunun ezici çoğunluğunu oluşturan işçi sınıfının yeni bir siyasal perspektif geliştirmesi, bunun için de öncelikle sınıf terimleriyle düşünmeye başlaması hayati önem taşıyor. Liberaller, muhafazakârlar, üçüncü dünyacılar hepsi birlikte merkez ülkelerdeki işçi sınıfını ısrarla “orta sınıf” diye adlandırıyorlar. Oysa işçiler kendilerini işçi olarak düşünmekte sıkıntı çekmiyor.¹¹² Bu işlenmesi, güçlendirilmesi gereken bir eğilim.

Sınıf bilincinin kazanılmasında temel rolü olan örgütlerin zayıflığı, günümüz koşullarında açık bir olgu. Fakat durumun tersine dönmeye başladığına dair işaretler özellikle de yeni sanayileşen ülkelerde görülüyor. Genel olarak bakıldığında, emperyalist ülkelerde sendikalaşma oranları çok gerilediği için, sendikalı olmanın kendisi bile bir ayrıcalık gibi düşünülebilir. Nitekim işçi aristokrasisinin en önemli kısmını sendikalı işçiler oluşturuyor. Bunların kendi içinde, kabaca son altmış yılda kamu emekçileri giderek ön plana çıkarken, sanayi proletaryası geriledi. Klasik vasıflı–sendikalı–aristokrat sanayi işçi kesimi neoliberal dönemde bir hayli zayıfladı. Kısacası, son dönemde geleneksel işçi aristokrasisi kesimi güç kaybetti, ama yeni aristokrat unsurlar ortaya çıktı.

Dünya devriminin başlıca meselesi, hâlâ, merkez ülkelerin proletaryasının devrimci mücadeleye kazanılmasıdır. Son yüz yıl içinde işçi aristokrasisinin ve işçi bürokrasilerinin reformizmi elbette gelişmiş, kökleşmiştir. Bununla birlikte, neoliberal dönemde sınıfın yaşadığı dönüşümler (alt katmanların olağanüstü genişlemesi, üst katmanın ayrıcalıklarının bir kısmını yitirmesi vb.) bu alanda birtakım ilerlemeler sağlanabileceğini gösteriyor. Örneğin güvencesiz işçilerin sendika dışı örgütlenme arayışlarına girdikleri görülüyor. Bu yeni biçimlerin siyasal hareketle bağlarının kurulması büyük önem taşıyor. Öte yandan, geçmişte devrimci siyasetin en önemli rakibi olan sosyal demokrasi de son otuz yılda meydanı büyük ölçüde terk etmiş durumda. Önümüzdeki dönemde, işçi sınıfının özellikle yeni proleterleşen alt katmanlarının eskiye kıyasla daha büyük bir kısmı komünizme, ama önemli bir kısmı da ırkçı–faşist hareketlere yönelecektir. Merkez ülkelerde kitlelerin faşizme yönelmesi, özellikle 2008 sonrasındaki ekonomik depresyon bağlamında, gerçek bir tehdittir. Gerek ABD’de gerekse Avrupa’da göçmen karşıtlığı temelinde ırkçı–faşist oluşumların güçlendiği görülmektedir.

İşçi aristokrasisinin tamamıyla devrimci harekete katılmayacağı kesindir. Aslında kitlesel bir sınıf hareketinin en ileri, en örgütlü kesimlerinin bir bölümünün “devrimci” dönemlerde karşı–devrim safına geçmesi çok şaşırtıcı değildir. Dolayısıyla, sınıfın tümünü birleştirmek gibi yanılsamalı bir beklenti içine girmek gerekiyor. Bununla birlikte, devrimci hareketin herhangi bir işçi kesimini (kendisine karşı açıkça harekete geçmediği sürece) dışlama lüksü de bulunmuyor. Örneğin, Küba devriminden sonra

111 Standing, a.g.y., s. 245–246; Milanovic, a.g.y., s. 57.

112 1940’ta *Fortune* dergisinin bir anketinde katılımcıların çoğu, üç seçenek (üst, orta, alt) sunulduğunda kendilerini “orta” sınıf diye tanımlarken, açık uçlu soruya “işçi sınıfı” yanıtını veriyor. Benzer anketler 1996’da (*New York Times*) ve 2016’da yine aynı şekilde sonuçlanıyor. Kısacası ABD gibi sabahtan akşama “orta sınıf” ideolojisi pompalanan bir ülkede bile işçilerin çoğu kendini “işçi sınıfı” içinde görüyor. Zweig, a.g.y., s. 82; Gilbert, a.g.y., s. 260–261.

mühendis, doktor, muhasebeci vb. çalışanların kabaca üçte ikisi yurt dışına gitmiş, ama üçte biri de ülkede kalıp devrime hizmet etmeyi seçmişti. İşçi aristokrasisi kısmen de olsa sosyalizm davasına kazanılabilir yahut en azından etkisiz kılınabilir.

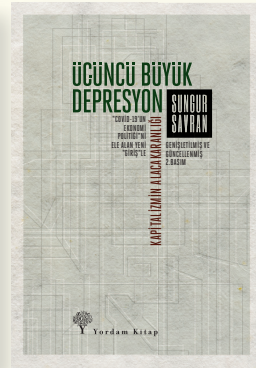
Belirleyici olan yine “alt katman”ın örgütlenmesidir. Bu alt katman geniştir, dağınıktır, bin parçaya bölünmüştür, sınıf bilinci az gelişmiştir. Fakat aynı zamanda, neredeyse “içgüdüsel” olarak devrimin ana unsurudur. Bu kesimin günümüzde nasıl örgütlenebileceği, elbette daha gelişkin, somut tahliller gerektiriyor.

Kırk yıllık neoliberal tahribatın ardından, 2008 sonrasında içine girdiğimiz yeni Büyük Bunalım ortamında, işçi sınıfı yavaş yavaş uyanıyor. Verili konjonktürde sosyalistlere büyük görevler düştüğünü söylemeye bile gerek yok. Aynı zamanda, bir devrimin gerçekleşmesi için kitlelerin muazzam bir ideolojik aydınlanma yaşamasının gerektiğini, tam tersine devrimin kendisinin kitlelerin bilincini ilerlettiğini unutmamakta fayda var. Genelde kitleler, özelde işçiler pratik eylem içinde öğrenirler. İdeolojik önyargılar, bireyci tavırlar, ırkçı-cinsiyetçi-dinsel yanılsamalar eylem içinde aşılabılır. Daha doğrusu ancak kolektif, pratik eylem içinde aşılır. Yüz yıl önce Rusya’da devrimi yapan kitleler arasında ırkçılık da, muhafazakârlık da, cinsiyetçi önyargılar da vardı. Keza Çin devrimini, Küba devrimini yapan kitleler arasında da. Esas önemli olan şey kitlelerin örgütlenmesi, bu örgütlerde öncülük yapan unsurların ırkçı-cinsiyetçi vb. eğilimlere teslim olmaması, gerçekten devrimci bir hat tanımlayarak kitlelerin enerjisini bu hat üzerinde harekete geçirebilmesidir.

SUNGUR SAVRAN

5 KİTABIYLA OKURLARLA!

İki ciltlik kapsamlı yapıtı Marksistler ile önceki yapıtlarının genişletilmiş baskıları Yordam Kitap'tan çıktı.

Yordam Kitap [f YordamKitap](#) [t YordamKitap](#) [i YordamKitap](#) [www.yordamkitap.com](#)

Dijital sektör artık değer üretir mi? Facebook örneği¹

E. Ahmet Tonak

Giriş

2004'te kurulan Facebook, bilindiği üzere, merkezi ABD Kaliforniya Menlo Park'ta olan bir çevrimiçi (**online**) sosyal medya şirketi. Facebook, Twitter ile birlikte, sosyal medya alanının en bilinen markalarından. Ayrıca, Çin'in, WeChat, Sina Weibo gibi sosyal medya platformlarının da Facebook'tan etkilendiği aşikâr. Facebook benzeri bir platform olan WeChat'in bir milyardan fazla kullanıcısının yaklaşık yarısı aynı zamanda Facebook da kullanıyor. Hisselerinin borsada ilk kez satılmaya başladığı Şubat 2012'de Facebook'un 104 milyar dolar olan değeri Ağustos 2020'de yaklaşık 720 milyar dolara, Haziran 2021'de ise 952 milyar dolara yükseldi. Devletlerin gözetim faaliyetleri ile kurduğu işbirlikleri, sahte haberlerin dolaşıma kolayca girdiği bir platform olma özelliği ve kullanıcıların özgüvenlerine yönelik psikolojik saldırılara açık niteliği şirketin imajını zedelemeye devam

1 Bu yazının İngilizce ilk versiyonu *ODTÜ Gelişme Dergisi*'nde Aralık 2020'de yayımlanmıştı (*METU Studies in Development*, 47.2, Aralık 2020, 281-289). İngilizce versiyonu daha sonra *Revolutionary Marxism* dergisinin 2021 sayısında yayımlandı (http://www.devrimcimarksizm.net/sites/default/files/does-the-digital-sector-produce-surplus-value-the-case-of-facebook-ahmet-tonak_0.pdf). Türkçe versiyonu ise daha önce *Gerçek Gazetesi*'nde yayımlanmıştı (<https://gercekgazetesi.net/ekonomi/dijital-sektor-artik-deger-uretir-mi-facebook-ornegi>).

Yazının oluşturulması sırasında Emrah İrzık, Vijay Prashad, Jacob Rigi, Sungur Savran, Oktar Türel ve dergi editörleri görüş ve eleştirilerini esirgemediler, sağ olsunlar. Burada yayımlanan versiyon İngilizce ilk yazının kısmen kısaltılmış ve revize edilmiş biçimidir. (Metin İngilizceden Türkçeye Aylin Aydoğan tarafından çevrilmiş, çeviri E. Ahmet Tonak tarafından gözden geçirilmiştir.)

etmesine rağmen Facebook hala dijital sosyal medya alanındaki hâkimiyetini sürdürüyor.

Facebook gibi dijital sektörde faaliyet gösteren şirketlere ilişkin en büyük soru işareti bu şirketlerin nasıl kâr ettiği. Bilindiği gibi, Facebook kullanıcılarından herhangi bir ücret talep etmiyor. Şirketin iki temel gelir kaynağı platformda yayımladığı reklamlar ve hedef kitlelere dönük reklam üreten şirketlere kullanıcılar hakkında sattığı yığınsal veriler. O zaman, sorulması gereken soru, Facebook'un sadece reklamlarla ayakta duran herhangi bir medya portalı mı, yoksa başka bir şey mi olduğudur.

Bu soruyu Marksist açıdan ele aldığımızda Facebook'un elde ettiği artık değerin kaynağının ne olduğunu belirlemek zorunda kalırız. Bu şirketin işçileri kimdir; artık değeri yaratan canlı üretici emeği kim sağlamaktadır? Marksist perspektif, özel olarak Facebook'un faaliyetlerini, genel olarak da ekonominin dijital sektörünü anlamamıza yardımcı olabilir mi? Dijital ekonomide artık değerin kaynağı belirlenebilir mi?²

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) verilerine göre, 2019'da küresel işçi sınıfının büyüklüğü 3,3 milyardır (çalışma çağındaki nüfus 5,7 milyar).³ Bu sayı işçi sınıfının insanlık tarihinde ulaştığı en yüksek seviyedir. Otomasyonun işgücünü ciddi oranda ve kalıcı bir biçimde daralttığına dair tatmin edici bir kanıt henüz yok. Dijital ekonomi için kilit nitelikte olan madencilik, altyapı inşaatı ve bilgisayar imalatı gibi belirli sektörler otomasyonun en az kullanıldığı alanlar. Örneğin, Zambiya'daki bakır madencileri oldukça basit aletlerle çalışırken, bilgisayarlara basılı devre kartı üreten Malezya'daki işçiler el havyası kullanıyor. Kablo üretimi için bakırın, bilgisayarlar için basılı devre kartlarının dijital ekonominin işlemesi için ne denli gerekli olduğu açık. Maalesef dijital ekonominin ayakta kalmasını sağlayan düşük vasıflı işgücünün büyüklüğüne ilişkin elimizde sağlıklı bilgi bulunmuyor.

Dijital ekonomiye emek gücü sağlayan işçiler üretken olabileceği gibi üretken olmayabilir de.⁴ Aralarındaki önemli farklara rağmen, bu işçilerin tamamı emek güçlerini ücret karşılığında sattıkları ve sermaye tarafından sömürüldükleri için küresel işçi sınıfının üyesidir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi dijital ekonomiye ilişkin en başta gelen sorulardan biri dijital emek sürecinde artık değerin kaynağının belirlenmesidir. Bu soru

2 Facebook üzerine mevcut literatürde bu sorulara verilen cevaplar tatmin edici değildir. Söz konusu literatürü temsilen Fuchs'un makalelerine bakılabilir (Christian Fuchs, "The Digital Labour Theory of Value and Karl Marx in the Age of Facebook, YouTube, Twitter and Weibo", *Reconsidering Value and Labour in the Digital Age*, ed. Eran Fisher ve Christian Fuchs, London: Palgrave, 2015; Christian Fuchs, "The Political Economy of Privacy on Facebook", *Television and New Media*, 15 Şubat 2012). Fuchs'un eleştirisi için Kangal yararlı bir kaynaktır (Kaan Kangal, "The Karl Marx Problem in Contemporary New Media Economy: A Critique of Christian Fuchs' Account", *Television and New Media*, Cilt 15: 5, 2016).

3 Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), *Dünyada İstihdam ve Sosyal Görünüm: Eğilimler 2020*, Cenevre: ILO.

4 Üretken ve üretken olmayan emek arasındaki bu önemli ayrımın bir tartışması için bkz. Sungur Savran ve E. Ahmet Tonak, "Üretken Olan ve Olmayan Emek: Açıklığa Kavuşturma ve Sınıflandırma Denemesi", *Praksis*, Sayı: 16, 2011.

da Marx'ın en temel keşiflerinden “artık değer” kavramının anlamını netleştirmeyi gerektirir. Sol cenahta genellikle kârın kaynağının artık değer olduğu bilinir. Bu görüş doğru olmakla birlikte Marx'ta iki farklı kâr kaynağı olduğunu hatırlatmakta yarar var:

– Transfer Kârı: Bu terim, ticaret kârı ya da “yabancılaşma kârı” (*profit on alienation*)⁵ olarak da bilinir.⁶ Kapitalizm öncesi dönemin hâkim kâr biçimi olan bu tür kâr kapitalist sistemde de var olmaya devam eder. Bu terimi en iyi şekilde açıklayan ifade “ucuza al pahalıya sat” deyimidir –ki, metalleri satış fiyatından daha düşük bir fiyatla alıp, alış fiyatı ile satış fiyatı arasındaki farktan kaynaklanan transfer kârını elde etmek anlamına gelir. Bu ilişki servete el koyma biçimlerinden biri olabilir. Bir başka ifadeyle bir tüccarın kazancı bir başka tüccarın zararı olur. Kapitalizm içinde de bu **eşitsiz mübadele** biçiminin yaşandığı bir başka durum üretken sektörlerde üretilen artık değerın finans veya ticaret gibi üretken olmayan sektörlerle transferidir.

– Artık Değer Kârı: Artık değer üretiminden elde edilen kâr kapitalist sistemin hâkim biçimidir. Artık değer temellük dolaşım veya ticaret alanında değil, üretim alanında gerçekleşir. Kâr elde etmenin bu biçiminin ön koşulu ise kapitalist ile işçi arasında özgür ve eşitler arası bir mübadeledir. İşçi, kapitaliste “emek gücünü” -ya da işgücü girdisine tekabül eden üzerinde uzlaşmış emek zamanını satar. Piyasa fiyatı üzerinden satın alınan emek gücü eşitsiz bir mübadelenin parçası değildir; bu alım-satım ilişkisinde bir **hile** söz konusu değildir. Kapitalist, işçiye toplumsal olarak geçerli karşılığı öder. Ki, bu meblağ hem işçinin emek gücünün hem de işçiye bağımlı olanların yeniden üretimini karşılamak içindir. Öte yandan, işgünü, işçilerin kendi emek güçlerini yeniden üretmesini sağlamak için gereken zamandan daha fazla çalışma saatini içerecek şekilde düzenlenmiştir. Toplam işgününün uzunluğu ile işçilerin emek gücünün yeniden üretimi için gerekli olan işgününün uzunluğu (gerekli emek-zaman) arasındaki fark (artık emek zaman) artık değerın temelidir. İşte, bu artık değer, kapitalist düzende kârın özü, kaynağıdır.

Öte yandan, günümüz kapitalizminin üretken olmayan sektörlerinde, yani üretim sürecinde emeğin artık değer yaratmadığı sektörlerde (örneğin, ticaret ve finans) elde edilen kârın çok yüksek miktarlarda olduğunu biliyoruz. **Üretken olmayan sektörlerde artık değer üretilmediğine** göre söz konusu yüksek miktarlardaki kârın temeli üretken sektörlerdir. Üretken sektörlerde yaratılmış artık değerın bir kısmı, faiz, rant ve diğer mekanizmalar yoluyla bu üretken olmayan sektörlerle aktarılır.

Emeğin sömürü oranı, artık emek zamanının gerekli emek zamanına oranıdır. Bu emek ister üretken isterse de üretken olmayan emek olsun, emeğin sömürü oranı istihdam edilen her tür ücretli emek için hesaplanabilir.⁷ Yukarıda da bahsedildiği

5 Bu kavramın teorik ve ampirik olarak tartışıldığı bir metin şu kitaptır: Anwar Shaikh ve E. Ahmet Tonak, *Milletlerin Zenginliğinin Ölçülmesi: Ulusal Hesapların Ekonomi Politikası*, İstanbul: Yordam Kitap, 2012.

6 Karl Marx, *Theories of Surplus Value Part I*, Moscow: Progress Publishers, 1969 [1863].

7 Üretken olmayan emekçilerin sömürü oranının hesaplanmasına bir örnek olarak şu makaleye bakılabilir: Yiğit Karahanoğulları ve E. Ahmet Tonak, “Türkiye’de Üretken Olmayan Emekçiler Sömürülmüyorlar mı?”, *Toplum ve Hekim*, Cilt: 24, Sayı: 2, Mart/Nisan 2009.

gibi, gerekli emek-zaman işçilerin kendi emek güçlerini yeniden üretmesi (ve de bakmakla yükümlü olduğu kişiler) için gerekli parasal değere eşit metaların üretimi için harcanan zamandır. Artık emek-zaman, gerekli emek-zamanı aşan çalışma süresidir. Üretken işçiler söz konusu olduğunda, bu işçilerin sömürü oranı aynı zamanda artık değer oranıdır; çünkü bu işçilerin artık emek-zamanı, üretim sürecinde el konacak artık değerın yaratıldığı süredir. Üretken olmayan işçilerin sömürülmelerinin temeli üretken işçilerinkinden farklıdır. Artık değer üretmeyen, ama üretken işçiler tarafından üretilen artık değerın üretken olmayan işletmelere transferini sağlayan bu işçilerin artık emek zamanları sömürülmelerinin temelidir.

Facebook gibi sosyal medya ortamı sağlayan veya Google gibi kullanıcılara kimi hizmetler sunan dijital şirketlerdeki emekçilerin çoğu üretkendir ve artık değer üretirler. Bu ortamlar ve hizmetler kullanıcıların kullanımıyla nitelik değiştirdikten (bir bakıma zenginleştikten) sonra yeni metalar olarak reklam verenlere satılır. Dijital şirketler tarafından yapılan bu nihai satış eylemi artık değerın gerçekleşmesi (para biçimine dönüşmesi) demektir.

Dolayısıyla, ekonominin diğer sektörlerindeki şirketlerde olduğu gibi dijital ekonomi şirketlerinde de artık değer üretiminin boyutu bu şirketlerdeki üretken ve üretken olmayan emek faaliyetlerini somut bir biçimde belirleyerek tespit edilebilir.

Facebook'un ekonomi politikği

Facebook bir sosyal medya platformu. Bu platformu kuran şirket yaklaşık 30000 sunucuya sahip, istihdam ettiği programcı, tasarımcı ve medya uzmanı sayısı 59000 civarında. Kapitalist bir şirket olarak Facebook hem bir sosyal etkileşim ortamını hem de bu sosyal etkileşim ortamının -pazarlanabilir- insanlarını üretiyor. Bu ortamın kendisi hem sosyal etkileşim için hem de reklam verenler için somut bir metadır. Bu metanın üretiminde kullanılan birçok Facebook çalışanının emeği hem üretken emektir hem de sömürülmektedir. Facebook'un üretken emekçileri de artık değer üretir ve bu artık değer, nihai ürün -yani pazarlanabilir nitelikte *sosyal etkileşim ortamı*- reklamcılara satıldığında gerçekleşir, para biçimi alır. Haliyle, bazı Facebook çalışanları, tıpkı üretken sektörlerdeki herhangi bir şirket çalışanı gibi, üretim dışında denetim ve yönetim işi yapmakta oldukları için üretken değildir.

Şubat 2021 itibarıyla, Facebook'un aylık aktif kullanıcı sayısı 2,8 milyar. Kullanıcılar birden fazla hesap açabilir ve Facebook'un kabul edilebilir bulduğu her türlü bilgiyi yayımlayabilir. Küçük meta üreticisi konumundaki kullanıcıların ürünü kendi profilleri ve paylaştıkları içeriktir. Ücretli işçi çalıştırmadıkları için kimseyi sömürmedikleri gibi emek güçlerini Facebook'a satmadıkları için kendileri de sömürülmezler. Küçük meta üreticisi olarak değer üretirler ama artık değer üretmezler. Bilindiği gibi bu üretim tarzında kişi üretim araçlarının sahibi olarak piyasa için herhangi bir ücretli emekçi istihdam etmeksizin kendisi meta üretir. Facebook kullanıcısının konumu tam da bu duruma tekabül eder.

Facebook'un gelir kaynağı nedir? Gelirin büyük kısmı Facebook'a verilen reklamlardan bir kısmı da kullanıcılar tarafından paylaşılan içerik ve profil verilerinin satışından geliyor. Reklam vericiler reklam üreten, potansiyel tüketicilere erişmeyi amaçlayan kapitalist şirketlerdir. Bu reklamların üretimi için istihdam edilenler

üretken ücretli emekçilerdir, artık değer üretirler. Reklam şirketleri, hedefledikleri kitleye (*pazarlanabilir ortamda sosyal etkileşimde bulunan insanlara*) erişimi Facebook'tan meta olarak satın alır. Reklamcılar için Facebook tarafından derlenmiş bu metanın -yani *pazarlanabilir ortamın*- potansiyel kullanım değeri, kullanıcının dikkatini çekerek reklamı yapılan metayı satın alma kararını verdirmektir. Satın alma kararı verildiğinde kullanım değeri tüketilmiş, gerçekleşmiş olur.

Buraya kadar söylenenlerden binlerce Facebook çalışanının kendi emek güçlerini Facebook'a satarak bu şirketin artık değerinin bir kısmını ürettikleri çıkıyor. Ya kullanıcılar? İçerik ve profil verisi üretirken emek güçlerini Facebook'a bağlıyor mu? Facebook özelinde kullanıcının rolü -kullanıcıların emeği- nedir?

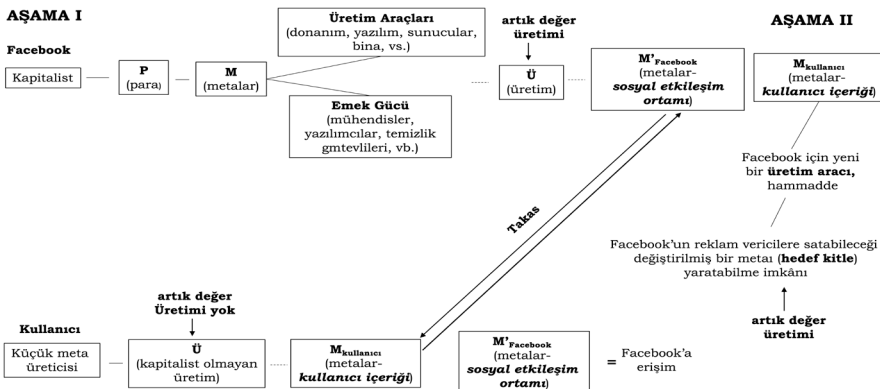
Biraz daha yakından bakalım: Facebook, tıpkı diğer kapitalist şirketler gibi satacağı metaları üretebilmek için piyasadan metalar (donanım, yazılım, altyapı, vd.) satın alır. Bilindiği gibi Facebook bu ihtiyaçlarının bir kısmını (ücretsiz yazılımlar, devletin sunduğu metalaşmamış altyapı imkânları vd.) herhangi bir ödeme yapmaksızın da elde eder. Bir yandan da kendi kapitalist bir biçimde üretilmemiş kullanıcı içeriklerini, verileri de toplar.

Facebook, diğer kapitalist şirketler gibi güne belirli bir miktar parayla, Marx'ın deyimi ile para-sermaye (P) ile başlar. Bu parayla Facebook, bilgisayarlar, tarayıcılar, kablolar, monitörler, yazılımlar, binalar, masalar, sandalyeler, sunucular vb. satın alır. Facebook'un satın aldığı bu metalar üretim araçlarıdır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Facebook da -diğer pek çok özel şirket gibi- kamu mülkiyetindeki kablo ağlarına erişim imkânına sahiptir. Bu mallar, kamuya ait oldukları için meta olmamakla birlikte Facebook'un faaliyetleri için piyasadan satın alınan üretim araçları kadar gereklidir.

Facebook ve Artık Değer Üretimi

Facebook para-sermayesinin (P) bir kısmını sayıları 59000'i bulan çalışanını istihdam etmek için kullanır. İşçilere ödenen para miktarı emek gücünün *mücadele değerine* tekabül eder.

Facebook'taki üretim süreci nedir? Bu soruya verilecek cevabı netleştirmek için aşağıdaki şekilde gösterildiği gibi üretim sürecini aşamalara ayırdık:

Şekil 1: Facebook ve artık değer üretimi

Aşama 1:

Facebook çalışanları emek sürecinde üretim araçlarını kullanarak *sosyal etkileşim* için bir *ortam* üretir. Emek süreci boyunca çalışanların çeşitli becerileri -sunucu mühendisliği, web tasarımı- tüketici/kullanıcı tarafından erişilebilen web sayfaları üretmek için kullanılır. İşçiler, elektromanyetik alanda belirli bir ömrü ve varlığı olduğu için haliyle *maddi* nitelikte olan ve *fiziki* bir arayüz (bilgisayarlar, mobil telefonlar ve internet) ile erişime açık bir nihai ürün, *sosyal etkileşimin* gerçekleştirildiği web sayfaları geliştirir. Bu *üreten faaliyet* otomobil üretimi kadar *maddidir*.

Facebook'un ürettiği *sosyal etkileşim ortamı* bir meta mıdır? Kullanıcı para ödemediği, Facebook hesapları “ücretsiz” olduğu için Facebook'un *sosyal etkileşim ortamı* meta değilmiş gibi görünebilir. Ancak, bu değerlendirme önemli bir noktayı gözden geçirir: Kullanıcının *sosyal etkileşim ortamına* ücret ödemeksizin erişmesine izin verilmesi kullanıcının Facebook'un bu birincil ürününü (*sosyal etkileşim ortamı*) üretim sürecinin nihai ürününe (*reklam vericilere satılabilecek bir meta*) doğru zenginleştiren içerik üretme kapasitesi yüzündendir.

Bu açıdan bakıldığında, kullanıcı ile Facebook arasında bir mübadele ilişkisi olduğu görülecektir. Mübadele para aracılığıyla gerçekleştirilmediği için ilişkinin meta mübadelesi niteliği ilk bakışta sezilmeyebilir. Facebook metainin (*sosyal etkileşim ortamı*) “fiyatı” kullanıcının sağladığı içerik ile *aynı* olarak ödenmektedir, yani mübadele bir *takas* ilişkisidir. Bu bağlamda kullanıcı ikincil ürünü (*reklam vericilere satılabilecek*) sağlayan meta üreticisidir.

Kullanıcının sağladığı içerik yeni bir metadır. Bu meta değiştirilmiş bir Facebook ürününün, yeni içerik ile diğer kullanıcılar ve reklam vericiler için daha değerli hale gelen bir *sosyal etkileşim ortamının* üretilmesine katkıda bulunur. İçerikler ne kadar iyi gruplanırsa Facebook algoritmalarının reklamları hedef kitleye yönlendirmesi o kadar etkili olur.

Aşama 2:

Facebook kullanıcının içeriğinin sahibidir. Bu içerik Facebook için değiştirilmiş ve daha yeni bir ürünün üretiminin temelidir. Kullanıcının ürettiği içerik -bir meta olarak- artık Facebook'un üretim araçlarının bir parçası, adeta altın bir yüzük üzerindeki pırlanta gibi “değerli” bir hammadde olarak işlenecektir. Pırlanta, nasıl yüzüğü tanımlıyor, değer katıyor ise kullanıcı içeriği de Facebook'un *sosyal etkileşim ortamının* modifiye edilmesine hizmet eder. Facebook, bu değiştirilmiş ürünü -kullanıcı içeriği ile modifiye edilmiş sosyal etkileşim ortamını- alır ve gruplandırarak hedeflenebilir bir kullanıcı kümesi olarak tanımlar. Facebook'un *nihai ürünü* de tam olarak bu *hedeflenebilir*, yani *pazarlanabilir bir ortam üreten sosyal etkileşimdeki kullanıcılardır*. İşte bu *hedeflenebilir kullanıcılar* belirli erişim sınırlamaları çerçevesinde Facebook'un reklam vericilere sattığı nihai üründür.

Sonuç

Bu yazının çıkış noktası dijital ekonominin Marx'ın artık değer ve kâr teorisi te-

melinde analiz edilebileceğini göstermek idi. Facebook'un faaliyetlerini ele alarak aşağıdaki sonuçları çıkarıyoruz:

– Diğer üretim faaliyeti yapan kapitalist şirketler gibi Facebook'un da ürettiği ürün bir metadır;

– Bu meta Marx'ın terimleriyle, *değişmez sermaye* ve *değişir sermaye* ile üretilir;

– Marx'ın üretken emek ile üretken olmayan emek arasında yaptığı ayrım Facebook'un istihdam ettiği çalışanlara da uygulanabilir;

– Facebook'un üretken işçilerinin ürettiği artık değer, şirketin kârının ve üretken olmayan işçilerinin ücretlerinin ana kaynağıdır;

– Kullanıcıların sağladığı içerik Facebook'un nihai üretimine adeta bir hammadde olarak girer ve kullanıcılar takas ilişkisi içinde olduğu Facebook tarafından sömürülmez.

Yukarıda sunduğumuz kavramsallaştırma, aynı zamanda emek değer teorisinin dijital ekonomi ve maddi olmayan emek bağlamında yetersiz kaldığını iddia eden görüşün dolaylı bir eleştirisi olarak görülebilir. İddiamız, Facebook emekçilerinin nihai ürününün birçok hizmet sektörü çalışanının ürettiğinden daha maddi olduğudur. Bir konseri artık değer üretimini de içeren bir meta olarak görebiliyor isek, sosyal etkileşim ortamını da artık değer içeren nihai bir ürün, bir meta olarak ele almamız gerekmez mi? Bizce gerekir. Bu yazıda, genelleştirilmiş meta üretimini en yetkin bir biçimde kavramamızı sağlayan emek değer teorisinin Facebook ve *mutatis mutandis* diğer tüm dijital şirketlerin faaliyetlerinin analizinde de başvurulabilecek en verimli teorik çerçeve olduğunu gösterdiğimizi düşünüyoruz.

Kölelerin Roma'ya başkaldırısının önderi, tarihin en tanınmış eşitlik savaşçısı Spartaküs'ün doğduğu topraklar olan Trakya bugün Çorlu, Çerkezköy, Lüleburgaz gibi sanayi havzalarına ev sahipliği yapıyor. Trakya'da metal, gıda, tekstil, petrokimya ve daha birçok işkolundan işçiler sermayeye ve istibdada karşı ekmek ve hürriyet mücadelesi veriyor. Mücadeleci işçiler Spartaküs'ün sesini bugünlere taşıyor ve "patronların kölesi olmayacağız" diye haykırıyor. Trakya İşçisinin Sesi, sektör, işkolu, sendika ayrımı olmaksızın tüm mücadeleci işçilerin bir araya geldiği bir platform olarak sermayeye ve istibdada karşı örgütlenmeyi ve mücadeleyi yükseltmeyi hedefliyor.

trakyaiscisesi

trakyaiscisininnesi

0530 112 91 09

Sınırsız sömürü hayali için sömürülen hayaller

Ege Latifcan

Giriş

Dijital oyun sektörü, kapsadığı muazzam kültürel ve ekonomik alana kıyasla üzerinde derinlikli çalışma ve tartışmaların çok az yapıldığı bir konudur. Şu veriler, oyun sektörünün günümüzde bulunduğu durumu anlamak için yardımcı olacaktır: Dünya genelinde en az 2.5 milyar oyuncu var, ABD nüfusunun % 60'ı, Çin nüfusunun yaklaşık % 50'si haftada en az bir saat oyun oynuyor¹ ve Avrupa Birliği'nde 11-14 yaş aralığındaki gençlerde bu oran %84²; son olarak 2016 yılından beri dijital oyun endüstrisinin yıllık hasılatı sinema ve müzik sektörlerinin toplamını geçmiş durumdadır.³

Sektörün çok hızlı büyümesine, vahşi bir emek sömürüsü de eşlik ediyor. Esnek çalışma, görece düşük ücretler, mutlak örgütsüzlük gibi uygulamalar son derece yaygın. Diğer yandan, üretilen ürünlerin niteliği de zaman içinde büyük değişime uğramıştır. Harry Braverman meşhur çalışmasında⁴ kapitalist ilişkilerin üretim süreçleri üzerindeki etkilerini Marx'ın analizine yaslanarak iki farklı aşamada inceler: İlk aşama sermayenin biçimsel boyunduruğudur, burada üretim aşağı yukarı eskiden olduğu gibi devam eder, eski tarz üretime göre değişen şey sermaye birikim sü-

1 <https://tinyurl.com/2hwxy8vj>.

2 <https://www.isfe.eu/wp-content/uploads/2020/08/ISFE-final-1.pdf>, s. 10.

3 <https://tinyurl.com/45f2jy85>; <https://tinyurl.com/dchts2x8>, s. 4; <https://tinyurl.com/ryphy95m>.

4 Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, New York: Monthly Review Press, 1974.

recinin işin içine girmiş olmasıdır. Ancak ikinci aşamada sermaye üretim üzerinde gerçek boyunduruğunu kurar, böylece hem üretilen ürün hem de üretim sürecinin kendisi sermayenin doğrudan kontrolü altına girer, emekçilerin buradaki kontrolü tamamen yok edilir. İşte görece genç olan oyun endüstrisi de bu aşamaları sanki hızlandırılmış biçimde yaşamıştır. Buna örnek olarak, eskiden büyük dağıtım/yayın firmalarının, örneğin Electronic Arts, satın aldığı oyun stüdyolarının iç yapısına büyük oranda karışmaması; ancak son yirmi senedir bu durumun keskin biçimde değişmesi ve satın alınan oyun stüdyolarının dağıtılarak (bazen stüdyo ismen hayatta kalsa dahi) eski çalışanların herhangi bir inisiyatiften yoksun olarak diğer projelerde görevlendirilmesi gösterilebilir.⁵ Adeta bir sosyal deney gibi gözümüzün önünde cereyan eden bu değişimler üzerinde Marksistlerin söyleyecek çok sözü vardır. Yoğun emek sömürsünü, bu genç endüstrinin gelişmemişliğine bağlayan sol-liberal anlatının ve üretilen ürünleri maddi bir dayanaktan yoksun post-modern kavramlar ile incelemeye çalışan ana akım kültür araştırmalarının aksine Marksizm sermayeye için özellikleri ve tarihsel olarak da defalarca doğrulanmış argümanları kullanarak bu alana derinlikli bir katkı yapabilir; daha da önemlisi bu alanda çalışan emekçilere içinde bulundukları koşulların gerçek doğasını anlama şansı sunabilir. Bu nedenlerden ötürü biz, Marksist çalışmalarda bugüne kadar büyük oranda ihmal edilmiş bu alanın üzerinde düşünmeye ve tartışmaya değer olduğunu savunuyoruz.

Bu makalede, dijital oyun sektörünün bazı genel özelliklerini ele alarak, bu tartışmaya bir giriş yapmayı hedefliyoruz. Bu nedenle dijital oyun sektörünün kapitalist süreçler içindeki en ileri örnekleri üzerinde yoğunlaşacağız. Az önce bahsedilen kavramlarla ifade edersek, sömürü süreçlerinin ve sermayenin üretime organik hâkimiyetinin en üst düzeyde yaşandığı alana odaklanacağız. Dijital oyun sektörü içinde bu alan mobil oyunlardır. Bu iddia, oyunlarla belirli bir ilgisi olan okuyucu için şaşırtıcı olabilir; çünkü oyuncular arasındaki yaygın retorikte mobil oyunlar geri, değersiz ve en fazla “çerez” olarak görülür. Halbuki sermayedarlar için durum tam tersidir, mobil oyunlar son on yılda oldukça tutarlı biçimde bilgisayar ve konsol oyunlarından hızlı büyümüştür ve ilk defa 2021 yılında kazançların toplam büyüklüğünün bilgisayar ve konsol oyunlarının toplamını geçmesi beklenmektedir.⁶ Buna karşılık, hem bilgisayar hem de konsol oyunlarında belirli bir doygunluk vardır ve burada kâr oranları mobil oyunlara benzer bir artış sergilememektedir.⁷ Hâlâ ikna olmamış okuyucular için şunu söyleyelim: Bilgisayar ve konsol oyunlarında şöretli olan büyük oyun firmalarının istisnasız hepsi, örneğin Microsoft, Activision, Paradox Interactive, Ubisoft, Electronic Arts mobil oyun sektörüne girmiştir veya girmeye çalışmaktadır. Ancak mobil oyun sektörünün devlerinin benzer biçimde bilgisayar/konsol sektörlerine girmesi son derece ender rastlanan bir durumdur. Sermayedarlar için oyun sektörünün geleceğinin mobil oyunlar olduğu açıktır. Bu-

5 <https://www.pcgamer.com/what-happened-to-12-of-gamings-biggest-studios-after-they-were-sold/>.

6 <https://techjury.net/blog/video-game-demographics/#gref>.

7 Bu doygunluğa karşı yapılan hamle ise mobil oyunlarla yaygınlaşan belirli tasarım kalıplarını, örneğin mikro-işlemler, ithal etmektir. Bu nedenle de bu kalıpların en gelişkin örneklerinin görüldüğü mobil oyunlara odaklanmak anlamlı olacaktır.

nun son derece nesnel sebepleri olduğunu bu yazının ilerleyen kısımlarında göstereceğiz.

Eğlenmek değersiz midir?

Buraya kadar dijital oyun sektörünün sermaye için olan öneminden bahsettik. Sermayedarlar için faydalı olan bu sektör, genel anlamda insanlık için faydalı olmayabilir. Bugün yaygın olan oyun tasarım teknikleri düşünüldüğünde, dijital oyunların zararlarını örneklendirmek hiç de zor değildir. Böyle bir bakış açısıyla dijital oyunları, tıpkı sigara ve alkol gibi, düzenin özendirdiği zararlı alışkanlıklar kategorisinde değerlendirebiliriz. Bu durumda, nasıl ki sigaranın içsel özellikleri ve zaman içinde yaşadığı değişim bizim için önemsiz ise, dijital oyunların da böyle incelenmesi bizim için değersiz olur. Tersine, biz dijital oyunların tiyatro ve sinema gibi yaratıcı faaliyetlere benzer olarak, içsel olarak da incelenmeye ve anlaşılmaya değer olduğunu düşünüyoruz. Bu bölümde bu iddiamızı açıklamaya çalışacağız.

Bunun için eğlence kavramı ve öğrenim arasındaki ilişkiyi inceleyen kuramlardan faydalanacağız. Eğlence (burada İngilizce “Fun” karşılığında) denince akla kısa süreli mutluluk için yapılan etkinlikler gelir. Böyle bir tanım bizi eğlenmenin bir zaman kaybı, kalıcı ve değerli bir sonucu olmayan bir şey olarak görülmesine götürür. Eğlence kuramı⁸ ise farklı bir iddia ortaya koyuyor: Eğlence, öğrenme ile doğrudan ilişkilidir. Öğrenme kişinin becerisinin biraz ötesindeki etkinlikleri yapmaya çalışması ile olur, bu süreç stres yaratır ve aksi yönde bir kuvvet olmaması durumunda insan bu stresten kaçmaya çalışır. İşte eğlence dürtüsü, bu strese karşı yönde bir kuvvet oluşturarak insanı öğrenme eylemine devam etmeye iter. Nasıl ki cinsellikten alınan keyif, türün çoğalmasını özendiren bir mekanizmaysa, eğlence de öğrenmeyi özendiren bir mekanizmadır.⁹ Küçük çocukların, bebeklerin kendileri için zor olan bazı hareketleri sıkılmaksızın sürekli tekrarlamaları buna bir örnektir. Çocukların becerileri geliştikçe, becerilerinin biraz ötesinde olan da sürekli değişir ve buna yönelirler. Ama becerilerinin çok ötesindeki bir işe kalkıştıklarında çabucak sıkılıp bırakırlar.

Okuyuculara tanıdık gelebilecek bir başka örnek ise Marksizmin öğrenilmesi olabilir. Bu alanda belirli bir mesafe kat edenlerin muhakkak tecrübe ettiği bir şey, öğrendikleri kavramları yaratıcı bir şekilde kendi tecrübelerine uygulamaya başlamaları ve bundan keyif almalarıdır. Kişi kavramlarla kafasında oynamaya ve onları yaratıcı (çoğu zaman hatalı da olsa) bir şekilde kullanmaya başladığında hızlı bir öğrenme sürecine girer. Bu süreç içinde Marksizmin yeni kavramlarını öğrenmek çok daha kolay ve “eğlenceli” olur.

Burada kısaca tanıttığımız bu kuramdan yola çıkarak şunu söyleyebiliriz: İn-

8 Raph Koster, *A Theory of Fun for Game Design*, O'Reilly Media, 2013; Raph Koster, “Playing with ‘Game’”, 2013, <https://tinyurl.com/ma8e2c7f>.

9 Duyguların toplumsal işlevleriyle ilgili bkz. Dacher Keltner ve Jonathan Haidt, “Social Functions of Emotions at Four Levels of Analysis”, *Cognition and Emotion*, cilt 13, no. 5, s. 505-521, 1999, <https://tinyurl.com/zp4jhn7t>.

sanlığın üretici güçlerinin gelişmesi sürecinde yeni bireylerin bu süreçte yerini alabilmesi için öğrenmesi gerekenler giderek daha fazla ve daha karmaşık olacaktır, tam da bu nedenle eğlence kuramının bir uygulaması olarak oyunlar, veya bugünkü kullanımıyla “ciddi oyunlar”,¹⁰ bu öğrenim sürecinde giderek daha fazla rol alacaktır. Bu kısa tartışmayı sonlandırmadan önce şunu vurgulayalım: Eğlence kuramının (ve yazarın) iddiası öğrenme sürecinin tamamının eğlenmeye eşlik edeceği/ettiği değildir. Söylenen, sadece öğrenme sürecinin bir eşiğinde bu süreci kolaylaştıracak ve motive edecek şekilde eğlenmenin işin içine girdiği ve öğrenimde bundan faydalanılabileceğidir.

Dijital oyunların sadece kapitalizm koşullarında kârlı bir sektör olmadığı, genel anlamda da insanlığa faydalı olabileceği yönündeki argümanın temelini yukarıdaki yaklaşım oluşturuyor. Bunun dışında, daha ikincil görülebilecek ancak yine de oldukça önemli başka faydalardan da bahsetmek mümkün. Bunlardan ilki akıl sağlığına olan olumlu etkiler. Bu konu uzun süredir oldukça spekülâtif biçimde ele alınıyor,¹¹ ancak yakın zamanda gerçek veriler üzerinde yapılan araştırmalar, *bazı* oyunların olumlu etkilerini bilimsel yöntemlerle gösteriyor.¹² Bu olumlu etkiler arasında, makul bir süre oyun oynayanların kendini daha huzurlu, güvenli ve daha az endişeli hissetmeleri sayılıyor.¹³ Bunun nedenleri olarak sayılan etmenler: Zihnin uyarılması, başarı duygusu, sosyal etkileşim ve duygusal dayanıklılığın gelişmesi.¹⁴ Özellikle içinden geçtiğimiz salgın ve ekonomik kriz döneminde, depresyon, endişe bozuklukları gibi sorunların ne kadar yaygınlaştığı düşünüldüğünde, bir bilgisayar yazılımı gibi birim maliyeti neredeyse sıfır olan bir ürünün ne kadar önemli olabileceği ortadadır. Bugünün toplumunda dijital oyunlar oldukça pahalı, tam da böyle bir desteğe ihtiyacı olan kişilerin erişiminin ötesinde bulunabilir; ancak akılcı sosyalist bir toplumda oyunların insancıl amaçlarla tasarlanıp, en çok sayıda insanın eline en düşük maliyetle ulaştırılması mümkün ve kolay olacaktır.

Oyunların faydalarının bilimsel olarak gösterilebileceği diğer iki alan ise çocukların zihinsel gelişimi¹⁵ ve yaşlılarda zihinsel gerilemenin yavaşlatılması. Uzmanlar okul öncesi çocukların zihinsel gelişimi için ebeveynlerin çocuklarla oyun oynaması (burada kastedilen dijital oyunlar değil), arkadaş edinmelerinin özendirilmesi, soru sormalarının özendirilmesi, bulmaca ve hafıza oyunlarının teşvik edilmesi gibi

10 Richard E. Clark, “Learning from Serious Games? Arguments, Evidence, and Research Suggestions” *Educational Technology*, cilt 47, sayı 3, 2007, s. 56–59.

11 Örneğin şiddet içerikli oyunların etkileri üzerinde bitmek bilmeyen bir tartışma var, bkz. Gaël Fournis ve Nidal Nabhan Abou, “Violence, Crime, and Violent Video Games: Is There a Correlation?”, *Psychiatric Times*, cilt 31, no. 9, 2014, <https://tinyurl.com/ksf8s588>.

12 Niklas Johannes, Matti Vuorre ve Andrew K. Przybylski, “Video Game Play is Positively Correlated With Well-Being”, *Royal Society open science*, cilt 8, no. 2, 2021.

13 Isabela Granic, Adam Lobel ve Rutger CME Engels, “The Benefits of Playing Video Games”, *American Psychologist*, cilt 69(1), 2014, s. 66–78.

14 Dan Brennan, “Are There Mental Health Benefits of Video Games?”, 2021, <https://tinyurl.com/ua5pndw5>.

15 Paul J. C. Adachi, Teena Willoughby, “Do Video Games Promote Positive Youth Development?”, *Journal of Adolescent Research*, cilt 28(2), 2013, s. 155-165.

önerilerde bulunuyorlar. Uygun bir şekilde tasarlanan bir dijital oyun, bu etkinliklerin birçoğunu yapmayı kolaylaştırır. Sadece bu değil, aynı zamanda etkinliklerin sonuçlarının ölçülmesini kolaylaştırarak çocuklar için hangi tasarımın daha faydalı olduğunun bilimsel olarak tespit edilmesini kolaylaştırır.¹⁶ Yaşlılıktaki zihinsel gerilemenin yavaşlatılması, Alzheimer gibi hastalıkların engellenmesi için, kitap okuma, bulmaca çözme ve genel anlamda zihinsel olarak aktif olmanın faydaları bilimsel olarak ortaya konmuş durumda.¹⁷ Yakın zamanda, dijital oyunların (ve kutu oyunlarının)¹⁸ da aynı etkiye sahip olduğu çeşitli çalışmalarda gösterilmiştir.¹⁹

Buraya kadar dijital oyun sektörünün hem kapitalist bağlamda hem de genel anlamda önemli olduğunu anlatmaya çalıştık. Bunun için olumlu özelliklere odaklandık, ancak oyunların gerçekliği bunlardan ibaret değil, tersine bunlar sadece küçük bir azınlığı oluşturuyor. Bir sonraki bölümde “sınırsız sömürü hayali” peşinde oyun sektörünün ne yönde geliştiğini tartışacağız. Bunu bir yandan, kapitalizmin başka sektörlerde de denediği ama en saf ve başarılı uygulamasının dijital oyun sektöründe görüldüğü fiyat farklılaşması yoluyla kârı artırması üzerinden, diğer yandan ise doğal keyif verici ve stres düzenleyici süreçlerin metalaşması olan eğlence sektörünün “serbest zamanı” giderek tamamen işgal etmesi sürecinin dijital oyunlar tarafından nasıl mükemmelleştirildiği üzerinden yapacağız.

Sınırsız sömürü hayali

İlk dijital oyunun yapıldığı 1958’den²⁰ bugüne oyun tasarımı alanı büyük değişimler yaşadı, oyunlar birkaç öğrencinin amatör ürünleri olmaktan çıkıp, eğlence²¹ sektörünün en büyük parçası haline aldılar. Oyun tasarımı bu süre içinde gelişti, ama bu gelişme insanlığa daha faydalı olma açısından değil, kârlılık açısından oldu. Dijital oyunlar başlangıçta bir yandan diğer oyunları diğer yandan da filmleri taklit etmeye çalışarak gelişti. Bunların üretimi çoğunlukla küçük burjuva biçimde, az sayıda insanın (bunlar çoğu zaman akraba veya okul arkadaşlarıydılar) bir araya gelip küçük bir şirket içinde kendi kendilerini yönetmeleri yoluyla oldu.²² Oyun piyasa-

16 Tabii içinde bulunduğumuz kapitalist gerçeklikte, veriler bu yönde değil, tersine çocukları istismar ederek ailelerin kredi kartına en hızlı ulaşacak tasarımı bulmak için kullanılıyor.

17 Robert S. Wilson, Tianhao Wang, Lei Yu, Francine Grodstein, David A. Bennett ve Patricia A. Boyle, “Cognitive Activity and Onset Age of Incident Alzheimer Disease Dementia”, *Neurology*, cilt 97, sayı 9, 2021.

18 Jean François Dartigues, Alexandra Foubert-Samier, Mélanie Le Goff vd., “Playing Board Games, Cognitive Decline and Dementia: A French Population-Based Cohort Study”, *BMJ Open*, cilt 3, no. 8, 2013.

19 Ning H, Li R, Ye X, Zhang Y, Liu L., “A Review on Serious Games for Dementia Care in Ageing Societies”, *IEEE Journal of Translational Engineering in Health and Medicine*, cilt 8, 2020, s. 1-11.

20 “October 1958: Physicist Invents First Video Game”, *APS News*, <https://tinyurl.com/4bbk8efu>.

21 Burada “entertainment” anlamında.

22 Bunun en tipik örneği, MIT’de (Massachusetts Institute of Technology, ABD’nin önde gelen üniversitelerinden birisi) bir grup arkadaşın tasarlayıp geliştirdiği Spacewar! oyunu. Burada bahsedilen erken dönemin en popüler oyunlarından birisi, etkisini bugün dahi korumaktadır. Bkz. <https://>

sının büyük kapitalist şirketleri kendine çekmesi sürecinde dahi, büyük şirketler oyunların dağıtım alanına el atmış ve üretim sürecine çok az müdahale etmişlerdir. Bu döneme kapitalizmin oyun gelişimi üstünde biçimsel boyunduruğunu kurduğu dönem diyebiliriz.²³ İlginç olan bir husus ise bu dönemin (diyelim 1970-2000 arası) oldukça kaba, çoğunlukla taklitçi ve bütünlükten uzak oyun tasarımlarına rağmen yine de o zaman üretilen oyunların günümüzdekilere kıyasla oyuncular tarafından daha yaratıcı bulunmasıdır. Daha sonra gelen dönemde ise kapitalizm, oyun üretimi üstünde gerçek boyunduruğunu kurmaya başlamıştır. Bunun hem üretilen ürünlere hem de üretim sürecine büyük dönüştürücü etkileri olmuştur. Bu bölümde oyunların kendisi üzerindeki etkiler incelenecektir.

Günümüzde bu sürecin sonucu olarak şu iki tasarım prensibi öne çıkmıştır: oyunların küçük ve tekrar tekrar satılabilir parçalara bölünmesi (“micro-transactions”) ve bilimsel yöntemlerle belirlenmiş çeşitli uyaranlar kullanılarak bağımlılığın teşviki. Bu yazının bir iddiası, adı geçen tasarım tekniklerinin tüketim kalıpları ve etik bakış açısından değil tersine kapitalist mantığın oyun tasarımı sürecini kuşatması ve dönüştürmesinin bir sonucu olarak anlaşılabilirdir. Böylece tüketicilerin istismarı ile bu oyunları üreten işçilerin sömürsünü birbirinden bağımsız olarak gelişen ayrı alanlar olarak değil, ortak etmenlerin farklı sonuçları olarak anlamak mümkün hale gelir.

Oyun tasarımında mikro-işlemler, oyunların bir bütün olarak alınıp satılması yerine ya ücretsiz ya da nispeten ucuz bir giriş ücreti sonrasında çoğunlukla tekrar tekrar satılabilir küçük parçalar halinde satılması pratiğine verilen isimdir. Bunun için iki temel yaklaşım vardır: 1) oyunun oynanışını doğrudan etkilemeyen, ama tecrübeyi daha keyifli hale getiren, görsel veya işitsel öğelerin satışı, ve 2) oyunun oynanışını doğrudan etkileyen, ya oyunun belirli kısımlarına erişim için ya da başka oyuncularla rekabet edebilmek için gerekli öğelerin küçük parçalar halinde satışı. İkinci yaklaşımın bir oyuna eklenmesine genellikle, aynı öğelerin bol zaman harcanarak (oyunu çokça oynayarak veya gösterilen reklamları izleyerek) ücretsiz bir şekilde elde edilebilmesi de eşlik eder. Böylece zamanına değer veren, muhtemelen parasal olarak daha rahat olan oyuncular para vererek angaryadan (!) kurtulmuş olurken, parasına daha fazla değer verenler zamanlarını (boşa) harcayarak aynı oyunu ücretsiz veya daha ucuza oynayabilir.

Yukarıda kısaca anlatılan fiyatlandırma tekniği, daha genel olarak fiyat farklılaştırması uygulamasının gelişmiş bir versiyonudur. Basitçe fiyat farklılaştırma, aynı ürünün farklı tüketici gruplarına farklı fiyatlarla satılması uygulamasıdır. Bunun en yaygın hali, farklı ülkeler için farklı fiyatların uygulanmasıdır. Bir başka örnek ise, farklı satış noktalarında fiyatların farklılaşmasıdır, yani aynı ürünün (bazen çok ufak farklarla birlikte ismi değiştirilerek) üst seviye pazarlarda ayrı, daha yaygın pazarlarda ayrı fiyata satılmasıdır. Oyunların satışında bunu doğrudan yapmak şim-

www.wheels.org/spacewar/creative/SpacewarOrigin.html.

23 Alexander Smith, *They Create Worlds: The Story of the People and Companies That Shaped the Video Game Industry*, Vol. 1: 1971-1982, CRC Press, 2019.

dilik mümkün değil, örneğin insanlara önce gelirlerini sorup daha sonra buna göre bir ürün fiyatı veremezsiniz. İşte bu nedenle yukarıda anlatılan alternatif yöntem ile birlikte kullanıcılar kendi zamanlarına verdikleri değere göre sınıflandırılıyor ve oynayacakları oyun için buna göre fiyatlandırılıyorlar. “Zamana verilen değer”, gelir için bir temsili değişken olarak kullanılıyor. Peki bu ne anlama gelir?

Bunu anlayabilmek için, mikro-işlemler ve fiyat farklılaştırma uygulamalarının nasıl bir işletme stratejisine dayandığını anlamak gerekli. Bu şekilde çalışan firmalar, ürün olarak belirli bir yazılım anlamında oyunu düşünmezler; onlar için ürün oyunun etrafında bilinçli ve planlı olarak örülen ilişkiler ağının toplamıdır. Örneğin, bu stratejiye uygun geliştirilen bir bulmaca oyunu aldığınızda, size satılan şey sadece bulmacaların kendisi değil, oyunun içinde veya dışında gerçekleşen sosyal etkileşimler, oyuncu gruplaşmaları ve bunların birbirleri ile rekabeti, grup içi yardımlaşmalar gibi unsurların tamamından oluşan sistemdir. Dolayısıyla oyuncu bir yandan müşteri iken, diğer yandan da satılan sistemin yürütücü unsurlarından birisi olarak bir nevi üretim girdisidir.²⁴ Mikro-işlemler ise, para ödeyen oyuncuların her birinden ayrı ayrı en fazla geliri elde edebilmenin yolunu oluşturur. Fiyat farklılaşması ve mikro-işlemlere dayalı oyunlarda, oyuncuların sadece % 2.2’sinin para harcaması, kalanların para vermeden oynaması ve para verenlerin onda birinin toplam gelirin yarısını oluşturması gerçeğini²⁵ bu şekilde anlamak mümkün olur.

Hiç durmayan eğlence

Dijital oyunlar birçok özelliği bakımından, eğlence sektörünün uç bir örneği, mantıksal sonucudur. Kapitalist süreçler içinde sosyal ve aile hayatı çözüldükçe, giderek daha fazla insani ilişkinin yerini meta ilişkisi alır, bu da sosyal yaşamın çözümlüşünü hızlandırır. Bu süreç bir yandan ekonomik, diğer yandan da sosyal ve psikolojik değişimler getirir. Bu psikolojik değişimler arasında, bir yandan sınıf savaşımı sonucu çalışma zamanı sınırlanmış, diğer yandan geleneksel aile ve toplum ilişkilerinin bir kısmından kurtulmuş bireyin “serbest zaman” algısı ve bunu doldurma ihtiyacı vardır. Tarihsel olarak, bahsedilen toplumsal ilişkiler, diğer işlevlerinin yanında doğal bir stres yönetimi işlevi de görmüştür. Bu olanaktan da “kurtulan” ve yalnızlaşan birey, modern gerçekliğin getirdiği bin bir stres kaynağı ile baş edebilmek için yüzünü eğlence sektörüne döner.²⁶ Diğer bir deyişle metalaşmanın getirdiği ihtiyaçlar daha fazla metalaşma ile karşılanmaya çalışılır ve bu sırada insan etkinliğinin giderek daha büyük bir kısmı kapitalizmin kontrolüne girer. Bu sürecin doğal sonucu eğlence sektörünün giderek bir yandan çok kısa sürede, diğer yandan ise tekrar tekrar ve sınırsızca tüketilebilecek eğlence ürünlerine yönelmesidir. Bu

24 Örneğin meyhaneler de buna benzer biçimde işler, uzun süre kalacak ve para harcayacak müşterilerin sohbet edecek birisine veya okeye dördüncüye ihtiyaçları vardır. Onlar olmadığında meyhanenin de anlamı kalmaz. Bu iki durum arasındaki fark, dijital oyunlarda bunun çok daha farklı bir ölçekte çalışıyor olmasıdır.

25 “Only 2.2% of Free-to-Play Users Ever Pay – Report”, <https://tinyurl.com/jvjssy33>.

26 Doug Enaa Greene, “The Raw Material of Exploitation: Harry Braverman’s ‘Labor and Monopoly Capital’”, *Links International Journal of Socialist Renewal*, 2015, <http://links.org.au/node/4566>.

ürünler, tıpkı kum tanelerinin boşlukları doldurması gibi, serbest zamandaki tüm boşlukları büyük bir esneklikle doldurmayı hedefler. Örneğin bir film izlemek için 2 saatinizi bir kenara ayırmanız gerekir; ama bir dizi bölümü için bu süre 1 saattir, eğer iki saatiniz varsa üst üste iki dizi bölümü izleyebilirsiniz. Sosyal medyanın tasarımı bunun bir uygulamasıdır. Sosyal medyanın gelişimi içinde üretilen içeriklere sınır getirmeyen tasarımlardan, içeriklerin daha kolay ve hızlıca “tüketilebileceği” yapıları/kısıtları tanımlayan tasarımlara geçiş bu ilkenin kılavuzluğunda olmuştur; yani Facebook’u Twitter’a, Instagram’ı TikTok’a dönüştüren ilke budur.

İşte dijital oyun sektörünün ve bu sektörün içinde özellikle mobil oyunların büyük bir patlama yapmasına, görece çok kısa bir sürede sinema, film ve müzik sektörlerinin eğlence sektörü içindeki yerlerini alaşağı edebilmesine neden olan da budur. Burada sorun bu değişimin özü değil, sorun kapitalizmin genlerinde olan bir özelliğin bu süreçte kendini yeniden göstermesi; yani kapitalizm bir yandan mümkün olanı muazzam ölçüde geliştirirken, diğer yandan ise yaşadığımız hayatı bir kabaşa çeviriyor. Giriş bölümünde değindiğimiz konular üzerinden örnekleyelim: Yaşlı bir kişi örneğin ailesini beklediği bir saatte cep telefonu üzerinden oynadığı bir oyunla Alzheimer riskini azaltabilir, bir işçi serviste geçirdiği yarım saatte oynadığı oyunla işte yaşadığı stresin olumsuz etkilerini azaltabilir, bir çocuk arkadaşları ile oynamayı beklerken veya çalışmalarına verdiği arada zihinsel gelişimine faydalı olabilecek bir oyun oynayabilir. Bu oyunlar, yazılım üretimine içsel olan muazzam ölçeklenme olanakları sayesinde ücretsiz veya çok ucuz olabilir. İşte bu sürecin potansiyel olarak getirebilecekleri budur.

Bağımlılığın mükemmelleştirilmesi

Bu potansiyelin gerçekleştirilmesi çok büyük bir zorluk içermiyor. Dijital oyunların, oyuncuların çeşitli hareketlerini dinamik bir süreçte onlara farklı problemler sunarak veya farklı uyaranlar kullanarak kayıt altına alması ve bu verilerin bir zaman dizisi halinde istatistiksel yöntemlerle incelenmesi ve buradan çeşitli oyun tasarımı örüntüleri ile ilgili sonuçlar çıkarılması mevcut teknik ve bilimsel yöntemlerle kolaylıkla yapılabilecek bir iştir. “Ciddi oyunlar” başlığı altındaki çalışmalar bunun ilk adımlarıdır.

Günümüzde geliştirilen oyunlar ise bunun taban tabana zıddıdır. Önce aşikâr olandan başlayalım: Kâr güdümünde üretilen herhangi bir ürün gibi, oyunların da toplumsal fayda ile ilişkisi ancak kâr dolayımıyla olabileceği kadardır. Bu, diğer yaratıcı faaliyetlerde de görülen bir etmen, sonuçları da benzer. Ancak oyunları ayıran bir özellik var ve bunlar bir önceki bölümde anlatılanlarda gizli: Oyuncular sadece pasif birer tüketici değiller, aynı zamanda ürünün birer parçası durumundalar. Bir sinema filmi üreticisi için bireysel tüketicinin rolü bilet satın almak ve daha sonra film ile ilgili yaptığı yorum ve önerilerden ibarettir. Oyuncu için ise bu durum artık değişmiştir, o sadece yaptığı harcamalar ile değil, oynama eyleminin kendisi ile de “değerlidir”; çünkü oynama süreci aynı zamanda başka kullanıcılara satılacak oyun

ekosisteminin üretiminin bir parçasıdır.²⁷ Tam da bu nedenle artık oyunlar tatmin etmek için değil, tersine daha fazla açlık yaratmak için tasarlanır. Bu bir kötü niyet sorunu değil, bunu okullarda/işyerlerinde etik eğitimi vererek çözemeyiz;²⁸ bu kapitalist ekonomik saiklerin mantıksal sonucudur. Tatmin etmeyen ama geçici olarak rahatlatan şey bağımlılık yaratır.²⁹ Genel olarak eğlence sektöründe, özel olarak dijital oyunlarda bağımlılık kârlıdır. Ve tam da oyunların yapısı gereği, yani etkileşimli olmaları ve kısa sürelerde “tüketilebilecek” küçük parçalara daha kolaylıkla bölünebilmeleri sayesinde dijital oyunlar bağımlılık mekanizmalarını mükemmelleştirir.

Oyunların bir yandan beş dakikalık bir serbest zamanı dahi doldurabilecek esneklikte ve özellikle bağımlılık yaratacak şekilde tasarlanması ve diğer yandan mikro-işlemlerle donatılması ve her saniye kullanıcıya bunun hatırlatılması (“% 50 indirim sadece önümüzdeki saat için geçerli!”)³⁰ birbirlerini destekleyen uygulamalar. Bu bağı güçlendirmek için yapılanlardan birisi de, tıpkı kumarda olduğu gibi mikro-işlemlerle satılan şeylerin rastgeleleştirilmesi. Bu uygulamada oyuncu ne satın aldığını bilmeden oyuna para verir ve ihtiyaç duyduğu şeye ulaşmayı umar. İlk para verildiği andan itibaren, istediğine ulaşamayan oyuncu o ana kadar yatırdığı para boşa gitmesin diye daha fazla alım yapmaya devam eder. Aslında buna ahmak kumarı demek daha doğru, çünkü size bir şey kazanmayı dahi vadetmiyor. Gerçek kumarda olasılıksal olarak zarardasınız, ahmak kumarında ise her halükârda; çünkü size satılan şeylerin oyun dışında bir karşılığı yok, bunları satın para kazanamazsınız. Ancak bu o kadar başarılı bir uygulama ki, kısa sürede mantar gibi tüm oyunlara yayıldı. Bu süreçte oyun tasarımcıları şunu fark etti: Bu tarz kumar uygulamaları ile oyunculara mutlu olma olasılığını satabilirsiniz ve kullanıcılar mutlu olma olasılığına, kesin ama küçük bir mutluluktan daha fazla para harcayacaktır. Mutluluğun kontrolü üzerinden para kazanmayı hedefleyen oyun tasarımcıları, süreç içinde giderek mutsuzluğun kontrolünün daha fazla para getirdiğini böylece keşfetti.

Bağımlılığın mükemmelleştirilmesi süreci artan teknoloji kullanımını da doğal olarak içerir. En masum olandan başlayalım: belirli oyuncu gruplarının harcama davranışları kullanılarak yapılan istatistiksel “müşteri yaşam boyu değeri” (Life Time Value - LTV) tahminleri. Bu tahminler yoluyla uygun oyuncu önceden hedeflenir ve kişiselleştirilmiş reklam ve “bilgilendirme” çalışmalarıyla oyunu oynama-

27 Bir oyun firmasının, bu tarz oyunların başarısını hangi ölçütlere göre değerlendirdiğini anlamak için bkz. <https://tinyurl.com/j6aaan98>.

28 Böyle oyunları tasarlayan büyük şirketlerde, özellikle son dönemde göz boyamak için çalışanlara etik eğitimi vermek moda oldu.

29 Tanım Gabor Maté’ye ait. Bkz. Gabor Maté, *In the Realm of Hungry Ghosts*, North Atlantic Books, 2010, s. 110-124, 239, 248.

30 Oyunlardaki indirimler giderek karmaşılaşan istatistiksel yöntemlerle, bunlara basit yapay zekâ uygulamaları da denebilir, belirleniyor. İlk reklamın cazibesine dayanamayan kullanıcıya giderek daha kötü, diğerlerine ise daha cazip öneriler sunulmaya başlanıyor. Bunun yanında, bu “indirim”lerin ne zaman yapılacağı da giderek yapay zekâ tarafından belirleniyor. Bu uygulama, fiyat farklılaşmasının bir başka metodudur.

ya ikna edilmeye çalışılır. Böyle teknik olarak ifade edilince masum gibi görülen bu sürecin gerçek hayatta denk düştüğü şey, yaptığı harcamalara sınır getiremeyen ve muhtemelen hastalık seviyesinde bağımlılıktan muzdarip kişilerin sürekli uyarılmasıdır. Hatırlatalım, fiyat farklılaştırması modeline dayanan oyunlarda, toplam harcamaların yarısı oyuncu kitlesinin binde ikisi tarafından yapılıyor, bu tutar çoğunlukla on binlerce dolar olabiliyor.³¹ Bu nispeten masum, çünkü burada oyuncunun manipülasyonu reklam kampanyaları düzeyindedir. Daha ileri uygulamalar, doğrudan oyunun içinde hayat buluyor. Oyun içindeki rassal öğeler, sosyal ilişkiler, zorluklar ve başarı anlarının hepsi, harcama dürtüsünü tetiklemek ve bunu bir alışkanlık haline getirmek üzerine kurulabilir.³² Yapay zeka da bu süreçte yerini alıyor, örneğin belirli bir oyuncunun ona özel teklif edilecek bir “indirim” ne zaman olumlu tepki vereceği, veya hangi oyun öğelerinin oyuncu için kolay veya zor olacağı yapay zeka yoluyla tespit edilerek bu oyuncuya istenen uyarıları vermek için kullanılabilir.^{33,34} Bu o kadar yaygın bir uygulama ki, bazı yapay zeka şirketleri bu konuda oyun firmalarına danışmanlık yapıyor ve özel yazılımlar geliştiriyor.³⁵

Son 10 senedir bir Büyük Depresyon halini alan ve en az 40 senedir süren bir ekonomik kriz ortamında, hızla gelişen teknoloji sonucu birçok işkolunun yok olmasının konuşulduğu bir ortamda, sosyal hayatı durduran, gizli ve açık işsizliği sıçratan bir salgın ortamında; bu bölümde anlatılan tekniklerin eşliğinde, 2020 yılı oyun sektörünün rekor bir büyüme oranı yakaladığı bir yıl oldu. Bunu insanların en zayıf anlarını yapay zekâ uygulamaları ile yakalayarak yaptı,³⁶ bu olanların nede-nini sorgulayabilecekleri sürede insanları mutsuzluğa bağımlı yaparak kazanıldı bu başarı. Böyle büyük bir sektörün, bu felaket sırasında böyle bir başarı kazanmasının sosyal ve yaygın psikolojik sonuçlarını hayal etmek zor değil. Sınırsız bir kâr hırsı uğruna, bazen on yaşında, bazen daha da genç insanlarda en iyi ihtimalle dikkat ve öğrenme bozuklukları,³⁷ daha kötüsü kumar bağımlılığı yaratılıyor³⁸ ve herkesin gözü önünde olan bu gelişmelere çağdaş Batı kurumları hiç sesini çıkarmıyor.³⁹ Geçen yüzyılda sigara üzerinden oynanan oyun (“emin değiliz, belki de zararlı değildir!”), şimdi yaş sınırı olmayan kumar üzerinden oynanıyor.⁴⁰

31 Bir işletmeci gözünden bunu izlemek isterseniz: <https://www.blog.udonis.co/mobile-marketing/mobile-games/mobile-games-whales>.

32 <https://www.youtube.com/watch?v=xNjI03CGkb4>.

33 <https://tinyurl.com/cp8w5nmr>.

34 <https://bigdataanalyticsnews.com/machine-learning-enhance-gaming/>.

35 <https://www.gameofwhales.com/>.

36 Daniel L. King vd., “Unfair Play? Video Games as Exploitative Monetized Services: An Examination of Game Patents from a Consumer Protection Perspective”, *Computers in Human Behavior*, cilt 101, 2019, s. 131-143.

37 ADD (Attention Deficit Disorder – Dikkat Eksikliği Bozukluğu) son zamanlarda çocuklarda giderek daha sık görülen bir durum, birçok uzman bunun tablet ve telefon bağımlılığı ile ilişkili olduğunu iddia ediyor.

38 <https://www.bbc.com/news/technology-56614281>.

39 Bu uygulamaları denetlemeyi ilk defa Çin denedi, çok yetersiz bir şekilde olsa bile.

40 Daniel L. King, *Online Gaming and Gambling in Children and Adolescents – Normalising*

Sömürülen hayaller

“Kod yazın, para kazanın, dünyayı değiştirin” diyor Polonya hükümetinin başlattığı bir girişimin tanıtım videosu. Polonya Avrupa Birliği içinde oyun sektörünün en gelişkin olduğu ülkelerden birisi ve toplam hasılatla dünya yirmincisi.⁴¹ Yazılımcı işgücü ülkedeki ekonomik faaliyetin başını çekiyor, oyun sektörü içindekiler de bunun en büyük parçası. Şimdi bu büyük başarının arkasındaki işgücünün durumunu inceleyelim.

Polonya kökenli büyük oyun şirketi CD Projekt Red, çalışanlarının kötü koşullarda ve büyük bir baskı ortamında çalıştırılması ile meşhurdur. Bu konudaki tartışmalar sosyal medya aracılığıyla yaygınlaşınca, şirket 2019 yılında şöyle bir açıklama yaptı: Artık zorunlu fazla mesai uygulamasını bırakacağız ve fazla mesai ücreti ödeyeceğiz. Bahsedilen iki uygulama da Polonya yasalarına yasak, yani şirket bu yasaları uzun süre çiğnediğini itiraf ediyor. Ancak yasalar uygulansın demek de yetmiyor, çünkü Polonya’da sivil iş sözleşmesi denen ve aslında temel işlerin taşeronlara verilmesini sağlayan bir uygulama yasal olarak var. Bu sözleşmelerde temel birçok işçi hakkı geçersiz, tüm haklar patron ve işçinin karşılıklı anlaşması ile belirleniyor, emeklilik ve diğer sigorta ödemeleri yapılmıyor. Bu sözleşmelerin sık görülen bir versiyonunda çalışanlar kendilerini “tek kişilik şirket” olarak kaydediyorlar ve iş sözleşmeleri şirketler arası sözleşmelere dönüşüyor (bireysel girişimcilik!), böylece asli işi yaptıran şirketler sigorta gibi yükümlülüklerinden kurtuluyor. Birçok araştırma, Polonya’daki oyun sektöründe asli işleri yapan işçilerin % 75’inin böyle sözleşmelerle çalıştığını ortaya koyuyor.⁴² Dolayısıyla bu durum, yani geçici sözleşmelerin amacı dışında asli işler için kullanılması, herkesin bildiği bir sır.⁴³

Sivil iş sözleşmelerinin patronlar için bir faydası da, sözleşmelerin kişilere özgü olması, böylece bir çalışan uzun süreli bir geçici sözleşme ile nispeten daha güvenli biçimde çalışabilirken, bir başka çalışanın sözleşmesi aylık olarak yenilenebilir. Yıllık izinler, ebeveynlik izinleri gibi konular da kişiden kişiye değişiyor. Çalışanlar, bu sözleşmelerin zorlu bir pazarlık süreci sonucu son halini aldığını söylüyor. Tabii, sendikalaşma ortalamasının çok düşük olduğu Polonya’da, toplu sözleşmeleri patronlara dayatacak bir güç de yok. Bireysel sözleşmelerin bir sonucu da, kötü sözleşmelerin bireysel bir kusurun sonucu olarak görülmesidir. Böylece hak eden işçiler daha güvenceli çalışırken, kendini kanıtlaması gerekenler her ay yenilenen bir sözleşme altında çalışıyor gibi bir algı oluşturuluyor.

Buraya kadar anlattıklarımız bizim coğrafyamızdaki birçok işçi için hiç de ya-

Gambling in Cyber Places, School of Psychology, The University of Adelaide, 2018, <https://tinyurl.com/a7ukjr42>.

41 <https://tinyurl.com/74p8zyf4>.

42 Anna M. Ozimek, “The ‘Grey Area’ of Employment Relations in the Polish Videogame Industry”, *International Journal of Cultural Studies*, cilt 22, no. 2, 2019, s. 298-314.

43 Benzer uygulamalar Avrupa’nın çeşitli yerlerinde, farklı sektörlerde de görülüyor. Ken Loach’un İngiltere’deki taşımıcılık işçilerinin benzer çalışma koşullarını anlatan filmi için bakınız: *Üzgünüz, Size Ulaşamadık (Sorry We Missed You)*.

bancı gelmemiştir, ancak bunların ortaya konması önemli çünkü burada özel bir sektörden bahsediyoruz; oyun endüstrisi salgın döneminden kârlı çıkan sektörlerin başında geliyor, bu sektörde istihdam edilen mühendis, yazılım uzmanı ve matematikçiler bugüne kadar geçici sözleşmeli çalışma rejimine nispeten daha az maruz kalmış bir işçi kesimi ve burada verdiğimiz örnek, liberal solcuların işçi hakları konusunda örnek vermeye pek meraklı olduğu, Avrupa Birliği içinde bir ülke. Tabii Polonya ve diğer ülkelerde işçileri daha fazla sömürmek, maaşları daha fazla baskı altında tutmak için yapılanlar bundan ibaret değil. Bir yandan artan sayıda eğitilmiş işgücünün varlığı, diğer yandan göçmen işçilerin artan istihdamı ve firmaların belirli üretim süreçlerini yurt dışından sağlaması (outsourcing) uygulamaları işsizliği artırmak yoluyla sermaye baskısının diğer ayaklarını oluşturuyor. Bu baskı emperyalist merkezlerde maaş düşüşlerine, kapitalist işgücü disiplininin artmasına ve işçilerin “çöpten sözleşmelere” razı olmalarına neden oluyor; ancak dışarıdan alınan hizmetin dışarıdaki işçiye etkilerinin yanında bunlar hafif kalıyor.

Yukarıda Polonya merkezli büyük oyun firması CD Projekt Red’in “zorunlu fazla mesaiye son, gönüllü fazla mesaiye ek ücret” sözünü aktarmıştık, bu söz tutulmadı, ama daha da önemlisi bu söz hiçbir zaman yurtdışından alınan hizmetlerde çalışan işçileri kapsamadı bile.⁴⁴ Malezya, Endonezya, Vietnam ve Çin gibi ülkelerde, her biri yüzlerce bazen binlerce işçi çalıştıran taşeron oyun firmaları bugün en büyük oyun şirketlerinin, yüksek bütçeli ve çok satan oyunları için taşeron iş yapıyor. Bu taşeron firmalarının büyük çoğunluğunda fazla mesai ödemesi olmuyor (burada ek ödemeyi kastetmiyoruz!), işçiler çoğu zaman hafta sonları (pazar da dâhil) çalıştırılıyor ve çoğu işyerinde yatakhane var. Malezya kökenli bir şirkette ortalama maaş 600 dolar ve üç yüzden fazla kişi çalışıyor, benzer bir şirket Endonezya’da asgari ücretin çok az üstünde ortalama 300 dolar maaş veriyor. Bu şirketlerin tipik bir özelliği genç işçi oranının çok yüksek olması ve bunun nedeni olarak hızlı bir işçi rotasyonunun varlığıdır. Ağır koşullarda çalışmaktan bıkip iş değiştirenlerin yerine taze ve “kariyerine” başlamak için hevesli genç işçilerin alınması bu şirketlerin temel iş stratejisidir. Başka bir deyişle birkaç yıl çalıştıktan sonra limon gibi sıkılan işçiler, tazeleriyle değiştiriliyor.

Tüm bunların baştan bilinmesine rağmen genç işçileri buraya çeken şey ise, kariyerlerinin başında büyük bir işin parçası olma ve bu sayede daha iyi koşullarda bir işe geçebilme umududur. Umut emeği denen bu durum özellikle proje bazlı çalışan eğlence sektörü emekçileri için geçerlidir. Ancak dijital oyun sektöründe bu süreç, yeni ve büyük bir grubu içine alıyor: Yazılımcılar ve genel olarak bilgisayar mühendisleri. Bu durum bizi şu sonuca götürüyor: Zaten uzun süredir iş bulma imkânları azalan ve maaşları düşen yazılım ve bilgisayar mühendisleri için, hızla büyüyen, artan sayıda işçi çalıştıran ve sermayenin “maksimal programı”na çok daha yakın bir düzende çalışan oyun sektörünün varlığı proleterleşme sürecinde yeni bir evreye girildiği anlamına gelir.

44 “How Game Publishers Buy Crunch Overseas”, <https://www.youtube.com/watch?v=bm7KUE1Kwts>.

Ekrana görüntü yansıtan ilk bilgisayardan başlayarak bilgisayar bilimcileri ve mühendisleri hep oyun yazmışlardır.⁴⁵ Bu sadece Batı dünyasında değil, Tetris’in geliştirildiği Sovyetler Birliği’nde de böyledir.⁴⁶ Oyun yazma, programlama konusunda gelişme ve bu konudaki becerileri iş arkadaşlarına göstermenin keyifli bir yolu olmuştur. Aynı zamanda bu oyunlardan etkilenen kişilerin kendini geliştirmeleri için de bir motivasyondur. Bugün de bilgisayar oyunlarının bilgisayar ve yazılım mühendisi yetiştirmedeki rolü aynıdır, hatta birçok üniversite oyun geliştirme konusunda ders veya ödev vermektedir.⁴⁷ Bu ilginin en temel sebebi, teknik eğitim alan bu mühendislerin oyun geliştirme yoluyla hem kendi becerilerinin sınırını zorlayabilmesi hem de kendi hayatlarının bir parçası olan bir alanda yaratıcı bir üretim yapabilmeleridir. İşte tam da bu yüzden bu bölümün başında aktardığımız slogan “Kod yazın, para kazanın, dünyayı değiştirin” diyor. Oyun geliştiren (daha doğrusu buna heveslenen) kişi bir özne olduğunu ve (yaratıcılığı yoluyla) dünyayı değiştirebileceğini sanıyor. Gerçekte olan ise dijital süreç yönetimi programları yoluyla işleri çok küçük parçalara bölünen ve böyle yönetilen yazılımcının yaratıcı katkıda bulunabileceği en ufak alanın kalmamasıdır. Dolayısıyla bu bölümde gördük ki, Polonya hükümetinin sloganındaki en doğru öge, ücretsiz fazla mesailerin de katkısı ile bolca kod yazıldığıdır. Para kazanıldığı doğru olmakla birlikte, zamanla bu paranın daha fazlası patronların, daha azı kodu yazanların cebine girmektedir. Dünyada değişen tek şey ise, giderek daha fazla sömürülen yazılım ve bilgisayar mühendislerinin kendilerini patronların zoruyla çocukları dahi hedef alan kumar oyunları yaparken bulmasıdır.

Ölü doğan bu yaratıcı faaliyet yeniden doğabilir

Kendisinden önce gelen yaratıcı faaliyetlerden farklı olarak dijital oyunlar, kapitalizmin kısılcasına çok çabuk yakalandı ve buna direnecek kültürü geliştirmeye fırsat bulamadı. Kapitalizmin kültüre müdahale araçlarını mükemmelleştirdiği,⁴⁸

⁴⁵ <https://tinyurl.com/c77b8vmx>.

⁴⁶ Tetris 1984 yılında, o sırada Sovyet Bilimler Akademisi Dorodnitsin Bilgisayar Merkezi’nde çalışan Aleksey Pajitnov tarafından kendi programlama becerisini sınamak amacıyla sevdiği bir kutu oyununa benzer bir bilgisayar oyunu yapmaya çalışmasıyla hayat buldu. Bkz. Mindy Weisberger, “The Bizarre History of ‘Tetris’”, 2016, <https://tinyurl.com/47xyy4zf>.

⁴⁷ Alf Inge Wang ve Bian Wu, “The Use of Game Development in Computer Science and Software Engineering Education”, *Computer Games and Software Engineering*, 2015, s. 31-58.

⁴⁸ ABD film endüstrisi ile Pentagon’un ilişkisi uzun süredir biliniyor (<https://tinyurl.com/5a4zmfr6>), ABD’nin eski BM elçisi Susan Rice da Netflix yönetim kurulunda ve Netflix ABD propaganda cephesinin ön askerlerinden birisi durumundadır (<https://tinyurl.com/4utfdakn>). Oyun endüstrisinde de buna benzer ilişkilerin örneği çok. Activision’ın dağıttığı “Call of Duty” oyunu açıkça bir propaganda aygıtıdır. Activision’ın baş uyum görevlisinin (CCO) Bush’un eski bir danışmanı olması ve kısa süre önce Trump hükümetinde görev alan birinin mali işler müdürü (CFO) olarak atanması tesadüf değil (<https://tinyurl.com/ycenhduw>). Oyun yapımında yaygın olarak kullanılan Unity adlı bir platformun müşterileri arasında ABD ordusu olduğu kısa süre önce ortaya çıktı (<https://tinyurl.com/4ed4cmaw>). Benzer bir şekilde İngiltere kökenli bir savaş oyunu firması olan Slitherine de, İngiliz ordusuna savaş simülasyonu yazılımları geliştirdiğini açıklamıştı.

toplumsal mücadelelerin zayıflayıp, var olana karşı olan tepkinin bireyselci bakışla belirlenip, bireysel olarak ortaya konduğu, Sovyetler Birliği'nin çözülüşüne giden süreçte devrime olan inancın zedelendiği bir dönemde doğan dijital oyunlar, bu doğum lekesinden hiç kurtulamadı. Ekim devriminin ortaya çıkardığı coşkuyla farklı biçimlerle gelişip yaratıcı potansiyelini keşfetme şansı bulan sinemanın aksine, dijital oyunlar alaycılığın, şüphecilüğün ve nihilizmin hâkim olduğu bir ortamda, kaba kalıplara bağlı kalarak, kendi potansiyelini yansıtacak farklı biçimleri keşfedip derinleştirme şansını bulamadı. Bunun bir sonucu, oyun eleştirmenliğinin son derece güdük kalmış olması ve kendini görkemli bir reklam faaliyetinden ayırt etmeyi başaramamasıdır.

Biz tüm bu zaaflarına rağmen dijital oyun alanının canlanabileceği kanaatindeyiz. Bu alan, yöntemsel olarak edebiyat ve sinema alanlarından eklektik biçimde etkilenenin ve içerik olarak yüzeysel bir bireycilik ile yoğrulmuş emperyalist propaganda çalışmalarının ötesine mutlaka geçecektir. Sınıf mücadelelerinin dolaylı ve doğrudan biçimleriyle canlandığı bu dönemde, bunun emareleri görülmeye başlamıştır bile.⁴⁹ Sınıf mücadelelerinin devrimci Marksist bir programla bütünleşmesi ise, tıpkı geçmişte olduğu gibi, nihilizmin, inançsızlığın sisini dağıtıp, insan aklına ve yaratıcılığına olan inancı geri getirecek ve tarihsel bir olay olarak tüm yaratıcı faaliyetlerde olacağı gibi oyunlarda da bütün dikkati üzerine toplayacaktır. İşte o zaman insanlık olarak dijital oyunların nasıl bir potansiyeli olduğunu anlama fırsatı bulacağız.

49 Bu yazıda, oyun literatürünün kendisine uzun uzadıya girmek istemedik; ancak bu iddiayı destekleyecek birkaç oyunu burada örnek vereceğiz: İçerik olarak bakıldığında, savaş karşıtı bir temayı başarılı bir şekilde işleyen Spec Ops, akıl sağlığını standart oyun kalıplarıyla birleştirerek işleyen Hellblade: Senua's Sacrifice, transhümanizm konusundaki oldukça ilginç bir felsefi tartışmayı bir bulmaca oyunu kalıbında işleyen The Talos Principle gibi oyunlar sıralanabilir. Bilgimiz dâhilinde bu oyunlardan en azından birisi (The Talos Principle), sınıf mücadelelerinden etkilenen bir oyun yazarının da katkısıyla yapılmıştır. Oyunların yaratıcı potansiyelinin araştırılmasında merkez konumunda olacağını tahmin ettiğimiz "oynanış-hikâye ahengi" (Ludonarrative Congruence) başlığında da deneysel bazı çalışmalar yapılmaktadır. Buna örnek olarak The Shrouded Isle ve Into the Breach oyunları verilebilir. Bunlardan ikincisinin yapımcıları, oyun sektöründeki ABD egemenliğinin Çin'in varlığı ile dengelenmesinden etkilenen ve bir süre Çin'de oyun sektöründe çalışan iki gençtir.

İslam iktisadı teorisi eleştirisi

Ulaş Töre Sivrioğlu

“Müslüman iş adamları işe Bismillah’la başlar ve işlerini Allah’a hamd’la bitirirler. Aradaki her şey Adam Smith’e aittir.”
Raja Ray Jureidini¹

Giriş

Tarihsel serüveni boyunca İslam, inananlarına yalnızca öteki dünyada sonsuz saadet veya ruhsal arınma değil; aynı zamanda yeryüzünde mükemmel bir toplumsal düzen de vadeden bir inanç sistemi oldu. Bu “mükemmel toplumsal düzen” vaadinin önemli bir bileşkesini de İslam’ın ekonomik ilişkileri belirleyen kuralları oluşturmaktaydı. Öyle ki Müslümanlar, İslam tarihi boyunca, Asya’da maddi yaşamı düzenlemekten ziyade ondan kaçınma ilkeleri üzerine inşa edilmiş Budist veya Hint inanç sistemlerinin aksine, ticareti, alım-satımı, miras haklarını, kâr paylarını, iş sözleşmelerini vb düzenleyen klasikleşmiş bir iktisadi tavır inşa etmeye çalıştılar. Kuran ayetleriyle ve Medine kent devleti zamanında günlük hayatı düzenleyen pratiklerle başlayan bu iktisadi söylem, hadis ve sünnet geleneği ile dört halifenin buyrukları ve fıkıh imamlarının da eklemeleriyle tarihsel süreç içerisinde büyük bir külliyata dönüştü. Erken modern çağlara kadar kendi içinde az-çok tutarlı bir bütünlük teşkil eden klasik İslam iktisadı tavrı, Batıdan gelen etkilerle ciddi bir kriz

¹ Ray Jureidini, “Katar’da İslam Etiği ve Göçmen İşçiler”, *İslam iktisadı ve Emek* içinde, hazırlayan Y. Enes Sezgin, çev. Gülnihal Kalfa, İstanbul: İktisat Yayınları, 2017, s. 280.

yaşayarak 18-19. yüzyıllarda etkisizleşmişse de Müslüman iktisatçıların 20. yüzyılın ikinci yarısında otantik İslam iktisadı tavrını liberal-kapitalizm geleneği içinde yeniden üretmenin yollarını aramaya başlamalarıyla bir canlanma evresine girdi. Bu yeni düşünce biçimi, otantik İslam iktisadı kuramlarından feyiz almakla birlikte çoğu durumda geçmişin değil bugünün ihtiyaçlarından beslenen post-modern bir iktisat teorisi gibi durmaktadır. Öte yandan, Körfez ülkeleri ve Malezya gibi zengin ülkelerce desteklenmekte olan ve İslam İktisadı Teorisi adı verilen bu yeni akım, yoksulluğun giderileceği, sosyal adaletin sağlanacağı, toplumun hem “ahlaki hem de maddi ihtiyaçlarının birlikte karşılanacağı”, liberal-kapitalizme ve sosyalizme alternatif üçüncü bir ekonomik model olarak sunulmaktadır. Bu çalışmada İslam İktisadı Teorisi’nin, içeriği ve gelişiminin yanı sıra, emekçi sınıflar için ne vadettiği, emekçi sınıfların toplumsal kurtuluşu yolunda sosyalizme alternatif olup olamayacağı sorularına bir cevap aranmaktadır.

İslam İktisadı Teorisi nedir?

Müslüman ülkelerdeki akademik dünya tarafından yarım yüzyıldır tartışılmasına rağmen “İslam iktisadı”ndan ne anlaşıldığı üzerine gerçek bir uzlaşma bulunmamaktadır.² 1976’da Cidde’de toplanan ilk Uluslararası İslam İktisadı Konferansı’nda dinleyicilere “İslamî bir ekonomiden söz edilebilir mi?” sorusunu yönelten A. Zarqa, ekonominin pozitif bir bilim olarak görüldüğünü ve “bir İslam atom fiziği olmayacağı” gibi İslam iktisadının da bir bilim olarak kabullenilmesinde zorluklar yaşanacağını öngörmüştü.³ Gelişmeler tam olarak Zarqa’nın beklediği gibi olmuştur. 1976 Cidde toplantısının üzerinden yaklaşık yarım asır geçmesine rağmen İslam iktisadı teorisyenleri, ayakları sağlam şekilde yere basan bir iktisat teorisi kurmak bir yana “dünyadaki kaynakların kıt mı yoksa herkese yeterli mi olduğu konusu” gibi iktisadın temel tartışma başlıklarında dahi uzlaşabilmiş değillerdir.⁴ Kimi İslam iktisatçıları (tıpkı klasik burjuva iktisatçıları gibi) kaynakların kıt olduğunu savunurken; kimileri ise kaynakların sınırlı olduğunu iddia etmenin “Tanrı’nın şefaatine karşı bir şüpheli bir yaklaşım olduğunu” söylemektedirler.⁵

M.A. Khan’ın altını çizdiği üzere İslam iktisadı teorisyenleri, halen İslam iktisadını teolojiden koparıp bir sosyal bilim disiplini haline getirip getirmemenin kararsızlığı içindedir. Khan’a göre İslam iktisadı bir tür sosyal bilim disiplini olarak kabul edilecekse yeryüzündeki her inançtan insan tarafından alt bilimsel bir disiplin olarak kabul görebilir; yok eğer bu terimle öncelikle teolojik bir ekonomik

2 Muhammad Akram Khan, *İslam İktisadının Meseleleri, Güncel Durum ve Geleceğin Analizi*, çev. Sercan Karadoğan, İstanbul: İktisat Yayınları, 2018, s. 44. M. A. Khan’ın oldukça objektif bir tutumla kaleme aldığı bu çalışma İslam iktisadına “içeriden” yapılan önemli bir eleştiridir. Kitabın orijinal adı *What is Wrong with Islamic Economics?* olmasına rağmen Türkçe çeviride ne hikmetse başlık değiştirilerek daha nötr hale getirilmiştir.

3 Anas Zarqa, “İslam İktisadı: İnsan Refahına Yönelik Bir Yaklaşım”, *İslam İktisadı Çalışmaları* içinde, der. Khurshid Ahmad, çev. Fazıl Yozgat, İstanbul: İktisat Yayınları, 2019, s.18.

4 Khan, a.g.y., s. 46.

5 Muhammad Akram Khan, “İslam İktisadı’nın İkilemleri”, *İslam İktisadı Metodolojisi Sorunlar ve Çözüm Önerileri* içinde, der. Necmettin Kızılkaya, Ankara: İktisat Yayınları, 2019, s. 277.

modelden söz ediliyorsa o halde evrensel anlamda bilimsel bir disiplinden söz edilemez. Bu durumda İslam İktisadı Teorisi, sadece şeriatı kabullenen Müslümanların ilgileneceği, inancı önceleyen dinsel bir tavrı betimlemiş ve doğal olarak etki alanı tamamıyla kısıtlanmış olacaktır.⁶

Başlangıç aşamasında İslam iktisadı kuramcılarının kurdukları bu yeni disiplinle ilgili olarak cesaret veren öncü çalışma Max Weber'in meşhur eseri Protestan Ahlakı ve Kapitalizm olmuştur.⁷ Weber'in klasik iktisat teorilerine karşı geliştirdiği eleştiri, iktisadi ilişkilerin din, kültür, ahlak gibi üst yapısal unsurlardan bağımsız anlaşılamayacağı üzerineydi. Bu yaklaşım İslam iktisatçılarına Weber'in Protestan ahlakı ile kapitalizm arasında kurduğu bağı İslam ekonomisi teorisine uyarlamak için bir kapı aralamıştır. Teorinin öncülerinden M. Kahf'a göre hem liberal hem de Marksist iktisat, rasyonel insanı temel alma hatasına düşmüş, oysa Weber'in açtığı yol iktisadın faydanın maksimize edilmesinden ibaret olmadığını göstermişti.⁸ Böylece İslam iktisatçıları kapitalizm ile sosyalizm arasında üçüncü bir yol olarak gördükleri ve insani refah toplumu olarak tasavvur ettikleri bu yeni teoriyi geliştirmeye odaklanmışlardır. Kuramın öncülerinden Pakistan kökenli Suudi iktisat bilimcisi ve Cidde'deki İslam Kalkınma Bankası danışmanı Ömer Çapra 1976'da "İslami refah devleti ne kapitalisttir ne sosyalisttir. O, kendi değerlerine dayanır ve kendi hedefleri doğrultusunda sevk olunur. Kendi kimliğine sahiptir ve herhangi bir devlet biçimine benzemez"⁹ diyerek "üçüncü yol" kavramını ortaya atmıştır. Çapra bir başka yazısında İslam İktisadını "bireysel özgürlükler teminat altına alınırken, makroekonomik ve ekolojik dengesizliklerin giderilmesi, İslami öğretiler doğrultusunda toplumsal refahın sağlanması" olarak tarif etmiştir.¹⁰ İslam iktisadının elbette başka tanımları da vardır: Hasanuz-Zaman'a göre İslam İktisadı "İnsan ihtiyaçlarının tatmin edilirken, insanların Tanrı'ya ve topluma karşı yükümlülüklerinin de yerine getirilmesi, adaletsizliğin engellenmesi ve şeriatın tatbik edilmesidir". Sabahattin Zaim'e göre "İnsan ihtiyaçlarını tatmin ederken insanın hayatta daha yüksek ideallere hizmet edebilmesini sağlayacak üretim, dağıtım ve tüketim süreçlerine uygun politikalar tasarlama çabasıdır". A.R.Y. Ahmad'a göre ise "toplumun ihtiyaç duyduğu helal ürünlerin, mümkün olduğu en üst düzeyde üretimi ve şeriatın emirlerine uygun olarak adil dağıtımı için Allah'ın sağladığı tüm ekonomik kaynaklardan mümkün olduğu kadar istifade edilmesidir".¹¹

Bu tanımlamalar düşünsel bir zenginliği yansıttığı kadar kendi içinde çelişkileri de barındırmaktadır. Örneğin Khan'a göre İslam İktisadını bilimsel bir disiplin olarak geliştirmeye çalışan Sabahattin Zaim dışındaki kuramcılarının tanımlarının pek bir kıymetiharbiyesi yoktur. Zira sonuçta bu tanımlamalar klasik burjuva iktisadı

6 Khan, a.g.y., s. 47.

7 Monzer Kahf, "İslam Toplumunda Tüketici Davranışları Teorisine Bir Katkı", *İslam İktisadı Çalışmaları* içinde, s. 43.

8 Kahf, a.g.y., s. 46-47.

9 Umer Chapra, "İslamî Refah Devleti ve Ekonomideki Rolü", *İslam İktisadı Çalışmaları* içinde, s. 18.

10 Khan, *İslam İktisadının Meseleleri*, s. 46-48.

11 A.g.y., s. 46-48.

tanımlarına “Allah”, “helal” gibi dinsel lafızların eklenmesinden ibarettir. Khan’a göre A.R.Y. Ahmad’ın “Allah’ın bahsettiği kaynaklardan mümkün olduğunca istifade etmek” önermesi dünya kaynaklarını gelecek kuşaklara bir şey bırakılmayacak derecede tüketilmesi çağrısını da içeren muğlâk bir tanımdır. Burada kaynakların adil dağıtımından ne kastedildiği de belli değildir.¹²

İslam ekonomisinin riba (faiz) yasağı, müdarebe (işçi-işveren kâr ortaklığı), zekât gibi kendine has başlıkları olan bir ekonomik sisteme sahip olduğu düşünülmeekteyse de bu kavramların ayrıntılarına girildiğinde tartışmalar azalacağına derinleşmektedir ve daha da ötesi zamanın akışına göre tanımlamalar da evrimleşmektedir. Örneğin İslam iktisadı teorisinin doğuş aşamasında İslam’ın kapitalizm veya sosyalizmle uyumlu olduğuna dair farklı görüşler öne sürülebilmisti. Günümüzde ise İslam iktisadının başlangıçta etkin sayılabilecek olan “sol” yorumları özellikle sosyalist bloğun dağılmasının ardından görünmez olmuş, merkez yorumlar da giderek sağa kaymıştır. Günümüzde İslam iktisadı teorisyenleri arasında en güçlü damarı devletçiliği reddeden, serbest piyasadan yana, ancak faiz, bankacılık, borsa gibi alanlarda belirli çekincesi olan, bir tür “ahlaklı kapitalizmi” savunanlar temsil etmektedir. Nitekim M.A. Khan İslam iktisadı denilen teorisinin “özünde ahlaki, manevi bir kapitalizm” olduğunu vurgulamıştır. Khan şöyle demektedir:

Müslüman ilim adamları tarafından savunulan İslami ekonomi sistemi kapitalizmin bütün özelliklerine sahiptir. Özel mülkiyet, kâr güdüsü, faydanın maksimize edilmesi zıtlığı... İslam, özel mülkiyeti kabul eder ve kârın maksimize edilmesine izin verir. Kâra dair belirlenmiş bir üst sınır İslam’da yoktur. İslami zekât yasası kapitalizmin sosyal güvenlik sistemiyle oldukça benzerdir. Yoksulların sömürülmemesini içeren riba yasağı kapitalizmin tefecilik karşıtı kanunlarında da görülür.¹³

Khan’a göre İslam iktisadı sürekli iddia edildiğinin aksine konvansiyonel ekonomiye (küresel kapitalizme) meydan okuyabilecek veya onun yerini alabilecek bir potansiyele de sahip değildir. Ancak ona bazı katkılar sunabilir ve onda “yanlış giden kimi unsurları” düzeltebilir.¹⁴ Öte yandan Khan’a göre “burjuva kapitalizmi” özünde maddeci bir görüştür ve insanın “manevi anlamda yücelmesini” gaye edinmez. “İslami (manevi) kapitalizm” ise, inanç, ağır şartlar karşısında sabır, pişmanlık, fedakârlık, minnettarlık, Tanrı’ya hesap verme gibi erdemlerle donatılmıştır.¹⁵ Bu nitelikleriyle de “maddeci” kapitalizmden üstündür. Her ne kadar İslam iktisadı savunucuları sosyalizm kadar kapitalizme de mesafeli olduklarını savunmaktaysalar da sosyalizme olan mesafelerinin daha fazla olduğunu saklamamaktadırlar. Ömer Çapra’nın deyimiyle, “Kapitalizm kötüdür; ama sosyalizm daha kötüdür”.¹⁶ Gerçekten de İslam iktisadı çalışmaları günümüzde Khan’ın açık biçimde altını çizdiği üzere sosyalist etkilerden arınmış bir nevi “ahlaki kapitalizm” anlayışı ile

¹² A.g.y., s. 46-47.

¹³ A.g.y., s. 108.

¹⁴ A.g.y., s. 52.

¹⁵ A.g.y., s. 110-115.

¹⁶ Umer Chapra, *İktisadi Tehditler ve İslam*, çev. Gülnihal Kafa, İstanbul: İktisat Yayınları, s. 234.

eşitlenmiş gibidir.

Günümüzde İslam iktisadıyla ilgili araştırmalara öncülük eden kurumlar, teorisinin pratiğe yansımaları olarak görülen finans kuruluşları, bankalar, vakıflar, sivil toplum örgütleri dünya kapitalizminin önemli merkezlerinden desteklenmektedirler. Burada üç ana bölge öne çıkmaktadır: Malezya/Güneydoğu Asya bölgesi, Körfez emirlikleri bölgesi ve başta İngiltere olmak üzere Anglo-Sakson ülkeleri. İslami Bankacılığın en önemli merkezleri Malezya, Körfez Emirlikleri ve Londra'dır. İslam iktisadının teorisinin geliştirilmesinde ise ön plana çıkan üç ana merkez, Malezya, Pakistan ve ABD başta olmak üzere Anglo-Sakson ülkeleridir.¹⁷ Kapitalizmin sürdürülebilirliği konusunda en uyumlu ikili olarak Anglo/Sakson ülkeler ile Müslüman dünya¹⁸ arasındaki iş birliği dikkat çekicidir.

İslam İktisadının teorisini şekillendiren uluslararası kuruluşlar arasında ilk akla gelenler, İslam iktisadı çalışmalarını destekleyen kurumların öncüsü olan İslam Kalkınma Bankası (IsDB), İslami Mikro Finans Kurumları (IMFIs), İslami Bankalar ve Finansal Kurumlar Genel Konseyi (CIBAFI), Malezya İslami Bankalararası Para Piyasası (IIMM), İslami Ticareti Geliştirme Merkezi (ICDT), Uluslararası İslam Ekonomisi Enstitüsü (IIIE), Bahreyn Uluslararası İslami Finansal Market (IIFM), Cidde İslam Ekonomisi Enstitüsü (IEI) (eski adı İslam Ekonomisi Araştırma Merkezi), Malezya Citibank Uluslararası İslami Finans Şeriat Araştırma Akademisi (ISRA) vb.dir. Bu kurum ve kuruluşların yanı sıra besin, kozmetik vb. ürünleri denetleyen World Halal Authority, İslami Bankacılık kıstaslarını belirleyen Katılım Sertifikaları (PTC) gibi denetleme kuruluşları haricinde birçok Müslüman ülkenin merkez ve kamu bankalarında da “Şeriat İstişare Kurulu” (Malezya), “Şeriat Yönetişimi İslami Finansal Hizmet Kurulu” (Katar) gibi daha alt birimler de vardır. Bu kuruluşlar her yıl İslam İktisadının Nobelleri olarak görülen ödüller ve teşvik fonları dağıtmaktadırlar.

İslam İktisadı Teorisi otantik midir?

İslam iktisadı kuramcılarının tarihsel İslam mirasına bağlı oldukları iddialarına rağmen İslam İktisadı teorisi aslında otantik değil modern bir disiplindir. Klasik İslami ilimler içinde iktisat veya “İslam iktisadı” adında bir başlık yoktur. Bu yüzden İslam iktisadının İslami ilimlere sonradan girmiş bir disiplin olduğu söylenebilir.¹⁹

17 Teorik yayınlar kabaca incelendiğinde bu eğilimler açıkça görülmektedir. Editörlüğü M. Kabir Hassan ve M. K. Lewis tarafından yapılan *İslam ve İktisadi Hayat Ana Konular ve Metinler* (İktisat Yayınları, Ankara, 2019) adlı uluslararası çalışmaya bakıldığında katkıda bulunan 40 kadar akademisyenden 9'unun Amerikalı (Amerikalı Müslüman veya gayrimüslim), 9'unun Malezyalı, 5'nin ise Pakistanlı olduğu görülmektedir. Katılımcıların doktora yaptıkları ve yüksek eğitim aldıkları ülkelere bakıldığında ise 19'nun ABD'de, 6'sının Malezya'da, 3'nün İngiltere'de, 2'sinin Avustralya'da, birer katılımcının da Kanada ve Pakistan'da eğitim aldığı görülmektedir. Suudi Arabistan, BAE, Katar, Tunus gibi ülkeler tek temsilciyle diğerlerinden geride kalmaktadırlar.

18 Bu çalışmada “Müslüman ülkeler”, “İslam dünyası” veya “Müslüman dünya” gibi terimlerle inançlı müminlerin yaşadığı homojen bir coğrafya değil; İslam dini ve kültürünün tarihsel olarak etkin olduğu coğrafya kastedilmektedir.

19 Ahmet Tabakoğlu, *İslam İktisadına Giriş*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018 (ilk baskı 1979), s.

İslam iktisadı teorisinin temelleri 1920’lerde Müslüman ülkelerin kolonyalist idareler altında olduğu senelerde özellikle de Anglo-Sakson etkisi altındaki Hindistan ve Mısır’da, Hasan el-Benna, Muhammed Hamidullah gibi tanınmış düşünürler tarafından atılmış; ancak teorik olarak olgunlaşması 1970’lerin ortalarını bulmuştur.²⁰ Öte yandan elbette İslam iktisat teorisinin yandaşları İslam iktisadının “modern” (hatta aslında post-modern) bir teori olduğunu kabul etmemekte ve bu disiplinin 1400 senelik bir geçmişe dayandığını iddia etmektedirler. Bu iddiaya rağmen İslam iktisadının “otantik olduğu” savı bu alandaki en temelsiz söylemlerden biridir. Günümüzdeki İslam iktisadı teorilerinin ve pratiklerinin tarihsel İslam ekonomisi ile çok az bağı vardır. Bu gerçek “Müslüman ülkeler için şeriat sınırları dâhilinde yeni politikalar geliştirilirken bu politikaların hepsinin erken dönem İslam tarihinde örneklerini bulmak ne mümkündür ne de gereklidir”²¹ demek olan Ömer Çapra tarafından da kabul edilmektedir. M. N. Siddiqi de benzer şekilde iktisadi hayatın düzenlenmesinde “Tüm zamanlar ve mekânlar için geçerli bir formül yoktur”²² diyerek aslında İslam iktisadı teorilerinin diğer dünyevi ekonomi teorilerinden bir farkı olmadığını da kabullenmiş olmaktadır.

İslam uygarlığının klasik çağlarında bilindiği üzere dünya Müslümanların egemen olduğu darü’l İslam (teorik olarak barış içindeki topraklar) ve “kâfirlerin” egemenliğindeki darü’l harb (teorik olarak savaş halinde olunan topraklar) olarak ikiye ayrılmaktaydı. Elbette klasik çağın Müslümanları da “kâfirlerle” sürekli savaş halinde değildiler ve sınırlı olsa da onlarla ticaret de yapmaktaydılar. Öte yandan klasik çağlarda bir Müslüman’ın darü’l harb ülkeleriyle günümüzdeki gibi iş ortaklığı kurması, uluslararası şirketlerin şemsiyesi altında bir araya gelmesi de mümkün değildi. Müslümanların gayr-i Müslim ülkelere ihracat yapmaları, gayr-i Müslimlerle ortaklık kurmaları, gayr-i Müslim işverenin yanında Müslüman işçilerin çalışması vb. fıkıhta derin bir tartışma konusu ve hoş görülmepratikler olarak görülmekteydi.²³ Günümüzde ise bu başlıklar artık bir tartışma konusu olmaktan çıkmıştır. İslam iktisadı teorisyenlerimden M. N. Siddiqi “insanlığın tamamının aynı gemide yer aldığı ve temel sorunların ortak olduğunu”²⁴ söyleyebilmektedir. Böylesi bir “global” tavrın klasik İslam uygarlığı açısından oldukça marjinal bir görüş olduğunu söyleyebiliriz.

Elbette iktisadi tavırlardaki “esneme” başka dinlerden insanlarla kurulan ticari ilişkilerin ötesine uzanmaktadır. Örneğin İslam iktisatçıları, tarihsel (klasik) İslam ekonomisinde oldukça önemli bir yer teşkil eden esir ticareti konusunda “günümüz-

26.

20 Tabakoğlu 1979’da ilk baskısı yapılan çalışmasında “hâlen İslam İktisadı diye bir disiplinin olup olmadığı tartışmalıdır” diyerek bu durumu özetler. Tabakoğlu, a.g.y., s. 25.

21 Chapra, *İktisadi Tehditler ve İslam*, s. 260.

22 Muhammad Nejatullah Siddiqi, “İslam İktisadının Metodolojisi”, *İslam ve İktisadi Hayat Ana konular ve Metinler* içinde, ed. M. Kabir Hassan-M. K. Lewis, çev. İsmail Eriş, Ankara: İktisat Yayınları, 2019, s. 72.

23 İbn Teymiyye, *Müslümanların Kâfirlerle İlişkileri*, çev. İsa Canpolat, İstanbul: Dergah Yayınları, s. 44-62.

24 A.g.y., s. 72

de artık kölelik kalmadığı için bu bahsi işlemeye gerek olmadığını” söylemekte ve kölelik mevzusunun “tarihi hukuk” olarak ele alınabileceğini belirtmektedirler.²⁵ Benzer şekilde klasik İslam ekonomisinin temel gelir kaynakları olarak gördüğü gayrimüslimlerden alınan cizye, haraç ve fey vergileri, düşman ülkelerden sağlanan ganimetler hakkında da İslam iktisadı kuramcıları genellikle sessizdir. İslam hukuku gereği Müslüman olmayan tebaadan cizye ve haraç vergisi alınması gerektiği halde günümüzde -şer’î anayasayla yönetilenler de dâhil- hiçbir Müslüman ülkede gayrimüslim vatandaşlardan bu vergiler tahsil edilmemektedir. Yine İslam hukukuna göre bir gayrimüslim ancak bir Müslüman’ın kefil olması (aman vermesi) ile Müslüman bir ülkede çalışabilir/seyahat edebilir. Oysa günümüzde “eman uygulaması” rafa kalkmış gibidir. Yasalarını bir şekilde şeriata uydurmaya çalışan Suudi Arabistan’da bugün de her yabancı işçi için bir Müslüman vatandaşın kefil olmasının istenmesiyle yaşatılmak istenen bu gelenek Körfez Arap ülkelerinde yabancı işçi sayısının milyonlara ulaşmasıyla²⁶ artık sürdürülemez hale gelmiştir. Milyonlarca gayrimüslim işçinin her biri için eman belgesi çıkarılıp durması ve kefil aranması hem büyük bir zaman kaybına hem de ekonomik açıdan büyük bir “külfete” dönüşmüş durumdadır. Emancı şahıslar da zaten bu işi kendi çıkarları için kullanan komisyonculara dönüşmüşlerdir. Nitekim S. Arabistan 2021 yılı içinde bu kefalet yasasını artık kaldırmayı planlamaktadır. Öte yandan bu kadar çok sayıda yabancı işçinin Arap yarımadasında olmasının bile klasiğin reddi anlamına geldiğini de söylemeliyiz. Klasik çağlarda “Arap yarımadasında iki din bir arada olamaz” hadisine dayanılarak Necran Hristiyanları, Yemen Yahudileri gibi Müslüman olmayan topluluklar Müslümanlar tarafından çeşitli tarihlerde Arabistan’dan sürülmüştü. Bugün ise Arap yarımadası bazıları yerel nüfusu aşan ölçüde Batılı mühendis, Uzak Asyalı işçiyle –ki biz bu yazıda onların işçi değil helot olduklarını savunacağız- dolmuş durumdadır.

Klasik İslam iktisadı ile modern İslam iktisadı arasındaki farklar elbette bunlardan ibaret değildir. Klasik İslam iktisadında karşımıza çıkan, katı üretim kurallarına bağlı olarak çalışan loncalar da artık hiçbir İslam iktisatçısı tarafından savunulmamaktadır. Klasik çağlarda çarşı-pazarı kontrol eden hisbe kurumu, tüccarların ve zanaatkarların mesleki dürüstlükleri kadar “kişisel ahlâklarını” ve “faziletlerini” denetleyen eli sopalı muhtesibler de “demode” olmuş konular arasındadır. Klasik dönemde fiyatlara devletçe yapılan müdahaleler (narh) ve müsadereler yoluyla servete, gayrimenkule el koyma uygulamaları, bazı sosyalist-İslamcılar tarafından ara sıra hatırlatılsa da modern iktisatçıların büyük bölümü liberal görüşleri benimsemiş olduklarından bu tarihi uygulamaları “ürkütücü bir geçmişi hatırlatan kötü hatıralar” olarak görmektedirler. Yine kişilerin işlediği suçlar sebebiyle bütün ak-

25 Tabakoğlu, a.g.y., s. 310-311. Öte yandan sonuçta İslam köleliği yasaklamadığı için bu fiili (de facto) bir durumdur. Başka bir zaman diliminde kölelik tekrar ortaya çıkarsa -ki zaman zaman Ortadoğu’da ve Müslüman Afrika’da köleliği canlandırma çabalarına denk gelinmektedir- elbette İslam iktisatçıları yeniden bu konu üzerinde düşünmek zorunda kalacaklardır.

26 Bugün 33 milyon nüfusa ulaşmış olan Suudi Arabistan’da 10 milyonun üzerinde yabancı işçi çalışmaktadır. Bu işçilerin yaklaşık yarısı (3 milyon kadar Hindu, 1 milyon Filipinli, 600.000 Sri Lankalı, 100 bin Avrupalı vb.) gayrimüslimdir.

rabalarının ekonomik yükümlülük altına girmesi gibi toplu mali cezalandırmalar günümüzün liberal İslam iktisatçıları tarafından ya geçersiz ilan edilmekte ya da tartışma konusu yapılmamaktadır. Klasik hukukta cinayet gibi suçların hapis veya ölüm yerine “kan parası” yoluyla cezalandırılması gibi uygulamalar modern iktisatçıların ilgi alanında değildir. Eski hukukta cinayet suçu işleyen kişi eğer karşı taraf kısıstan vazgeçerse yüklü bir kan parası ödeyerek suçunu affettirebiliyordu. Oldukça yüksek miktarlara ulaşan kan parası ise suçlu kişinin tüm akrabalarına (aşiretine, kabilesine) pay edilerek ödeniyor böylece mali yük dağıtılarak hafifletilmiş oluyordu. Bu tür fikirler az sayıda “gelenekçi” tarafından savunulmaya devam edilse de²⁷ modern İslam iktisatçılarının iki önemli nedenle “kan bedeli” gibi konu başlıklarını artık gündeme taşımadıklarını söyleyebiliriz. İlk neden modern İslami iktisatta suçun şahsiliği ilkesinin giderek kabullenilir oluşudur. Modern dünyada iktisadi bir sorumluluğa (iflas, tazminat borcu vb) bağlı olmadıkça kişinin cinayet, hırsızlık, tecavüz vb suçlarından dolayı yakın akrabalarının da ekonomik külfet altına girmesi gerektiği görüşü büyük ölçüde terk edilmiştir. Bu geleneğin terk edilmesinin ikinci nedeni de her ne kadar Ortadoğu’nun kimi bölgelerinde binlerce kişiden oluşan aşiretler halen varlıklarını sürdürmekteyse de günümüzde Müslüman ailelerin giderek küçülmesi ve çekirdek aileye dönüşmesidir. Ailelerin giderek küçülmesi sonucunda, şeriata göre 4-5 kilo altına denk gelebilen kan bedeli uygulamasının yeni küçük aile tipinde artık ödenemeyecek bir miktara ulaşması bu geleneğin terkine yol açmıştır.

Klasik İslam iktisadında anonim şirket, tüzel kişilik, banka, borsa, gibi kurum ve kavramların hiçbirinin olmadığını, modern İslam iktisadının ise bütün bu konu başlıklarına kendince bir karşılık bulmaya çalıştığını da belirtelim. Timur Kuran’ın kapsamlı çalışmasında belirttiği üzere klasik İslam uygarlığında kurulan tüm ortaklıklar gerçek kişilerden oluşmaktaydı ve bunların da büyük çoğunluğu en fazla iki veya üç ortaklıydı. Mesela 17. yüzyıl İstanbul’undaki “şirketlerin %77’si sadece iki ortaklıydı. İslam hukuku yalnızca gerçek kişileri tanıdığı için tüzel şirketleşme mümkün değildi ve ortaklardan biri öldüğünde, ya da ortaklıktan çekildiğinde sözleşme otomatik olarak son buluyordu”.²⁸ Günümüzde ise İslam dünyası sayısız

27 İslam iktisadı uzmanlarından biri olan Fahri Demir, cinayet suçunun karşılığında yüksek miktarlarda kan bedeli istenmesini ve bu bedelin katilin tüm akrabaları tarafından ödenmesine dair uygulamayı “kişileri cinayet işlemekten vazgeçiren mükemmel bir önlem” olarak öven az sayıdaki isimden biridir. Demir’e göre, cinayetlerde yüksek miktarlarda kan bedeli alınması ve bunun suçlunun tüm akrabalarına dağıtılması, kişileri suç işlemekten alıkoyan yerinde bir uygulamadır. Demir’e göre “eğer günümüzde İslam yasaları tatbik edilseydi, trafik kazalarında ölen her insan için suçlu şoförler 4-5 kilo altın değerinde bedel ödemek zorunda kalacaklar ve bu sayede de günümüzde mezbahaya dönen yollarımız emniyetli güzergâhlara dönüşecekti”. Fahri Demir, *İslam Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012, s.215. (ilk baskı 1984). F. Demir, bu hayranlık verici (!) çözüm yolunun büyük servetlere sahip kişilerin cinayet işlemlerini kolaylaştıracağını hiç düşünmüyor gibidir (belki de düşünüyor ve haklı buluyordur). Nitekim tarih boyunca varlıklı aileler suçlu üyelerini “kan parası” ile temize çıkarmayı gelenek haline getirmişlerdi.

28 Timur Kuran, *Yollar Ayrılırken, Ortadoğu’da Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: YKY, İstanbul, s. 85-96.

anonim şirket, tüzel kuruluş, banka vb ile donanmış durumdadır ve İslam iktisatçıları da bu durumdan rahatsız olmadıkları gibi tam aksine tüzel kişiliğe sahip kuruluşların artışını teşvik edici bir tutum takınmaktadırlar.

Bilindiği ve kamuoyunca çokça tartışıldığı üzere İslami bankacılık da modern ve klasik İslam iktisadı pratiğinin arasındaki en büyük farklılıklardan biridir. İslami bankacılık girişimcileri “paradan para kazandırmak (riba) amacı taşımadıkları ve asla faiz uygulamadıkları” gibi söylemlerle kendilerini savunmaya çalışmakta ve birikimlerini, İslami görünümde de olsa, bir bankaya yatırmaktan çekinen dindar kitlelere güvence vermek için uğraşmaktadırlar.²⁹ Bu söyleme karşın İslami iktisadı uzmanları arasında dahi İslami bankacılığın bilindik kapitalist bankacılık sisteminin bir tür revizyonu olduğu ve bu bankaların “İslami kapitalizmi” temsil ettiklerini savunanlar vardır.³⁰ Konumuz bu bankaların İslami kaidelere uygunluğunu tartışmak olmadığından, bizi şu anda ilgilendiren konu, eğer İslami bankacılık iddia edildiği gibi klasik İslam hukukunda asırlardır uygulanagelen pratiklerle bir uyum arz ediyorsa³¹ “Müslümanların bu tür bankalar kurmak için neden 1970’lere kadar bekledikleri sorusunu” sormaktır. Ayrıca faizsiz bankacılık uygulamasının neden İngiltere’de ve İngiliz etkisindeki Müslüman ülkelerde başladığı da ayrıca bir inceleme alanıdır.³² Bazı iktisatçılar İslami bankacılığı Osmanlı’daki para vakıflarına benzeterek –ki Osmanlı’da ulema bunlara da karşıydı- İslami bankaları klasik geleneğe bağlamak istemişlerse de A. Tabakoğlu Osmanlı’daki para vakıfları sosyal amaçlı kurumlarken, katılım bankalarının ise sonuç olarak ticari müesseseler olduğunu belirtmekte³³ ve İslami bankacılığa vakıflar üzerinden tarihsel zemin arayan görüşlere karşı çıkmaktadır.

Bu konuyu okuyucuyu sıkma pahasına uzatabiliriz. Örneğin klasik çağlarda ka-

29 Tüm çabalarına karşın İslami bankacılık sektörü müşterilerinin güvenini kazanmada somut bir başarı elde etmiş değildir. Örneğin Türkiye’de bu konudaki bütün kamu desteği ve teşvikine rağmen “katılım” bankalarının sermaye oranı hiçbir dönemde banka mevduatları toplamının %5’ini aşmamıştır. Hatta 2016 Temmuz darbesinden sonra yaşanan gelişmeler sonucu bu pay daha da küçülmüştür. İslami bankaların ilkesel olarak kazanç garantisi vermemeleri ve bankanın iflası durumunda müşterilerin yatırdıkları paranın da yanması toplumun bu bankalara olan güvensizliğinin sebepleri arasında yer almaktadır.

30 Tabakoğlu, a.g.y., s. 433. Tabakoğlu’nun İslami bankacılığın “tek üstün yanının çalışan kadınlara başörtüsü yasağı uygulamamaları” olduğunu belirtmesi İslami bankacılık denilen olgunun kapitalist bankacılıkla arasında hiçbir önemli farklılık olmadığını itirafıdır.

31 Mustafa Yurttadur ve Hayati Demirbaş, “Türkiye’de Bulunan Katılım Bankaları ve Özel Sermayeli Mevduat Bankalarının Finansal Performanslarının Karşılaştırılması”, *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal. Bilimler. Dergisi.*, 4 (2), 2017, s. 89-117.

32 Bu yazıda zaman zaman Anglo-Sakson burjuvazisi ile Müslüman dünya burjuvazisinin dünyada birbirlerini en iyi anlayan iki grup olduklarını savunmaktayız. Bu tespit “faizsiz”, katılım bankacılığı için de geçerlidir. İngiltere faizsiz bankacılığın İslam ülkelerinde belli bir karşılığı olduğunu fark eden ilk ülkelerden biridir. Dünyanın ilk “faizsiz bankası” Londra’da 1982’de faaliyete geçen *Al Baraka International*’dır. Finansın her türlüşünü ve her dinden olanını kendi bünyesinde toplamak isteyen İngiltere dünyada faizsiz bankacılık konusunda bugün de lider ülke olma yolunda ilerlemektedir.

33 Tabakoğlu, a.g.y., s. 433.

dınların makyaj yapması, saçlarını boyaması, koku sürmesi vb hoş görülüyordu. Şimdi ise Halal Cosmetic sektörü büyük bir piyasaya sahiptir. Özetlersek Spartalılar antik komünizmi ile Marksizm ne kadar özdeşse, tarihsel İslami ekonomik miras ile modern İslam iktisat teorilerinin de o kadar özdeş olduğunu söyleyerek bu bahsi kapatabiliriz.

Ayrım bir: İslam İktisadının “Sağ” yorumu

Modern bir teori de olsa İslam iktisadının kendisini bir şekilde geleneksel İslam hukuku ve teamüllerine dayandırmaya gayret ettiğini ve geçmiş pratiklerden beslenmeye çalıştığını gördük. Geçmişe dönük referanslar teorisinin hem “sol” hem de “sağ” yorumları için geçerlidir. “Sol” yorumlarda İslam ekonomisinin “yoksulları gözetin”, “sosyal adaletçi” söylemleri, “sağ” yorumlarda ise İslam’ın özel mülkiyeti kutsayan, “kalkınmacı” söylemleri ön plana çıkarılmıştır. Zaten tarihsel İslam’ın kültürel ve tarihi mirası öylesine zengin, kompleks ve çoğu durumda öylesine zıtlıklarla doludur ki dileyen herkes tarihsel İslam’dan istediği referansları çekip alabilir. Böylece Peygamberin, Halife Ömer’in ve İmam Ali’nin mütevazı yaşam biçiminden yola çıkarak İslam’ın “sosyal adaletçi” bir sistemi benimsediğini iddia edebiliriz. Tam aksine Halife Ebubekir, Halife Osman ve meslekten tüccar olan diğer birçok saygın sahabenin inanılmaz boyutlara ulaşan servetlerine³⁴ bakarak da İslam’ın zenginleşmeyle ve zenginlerle teorik olarak bir sorunu olmadığı sonucuna da varabiliriz. Bu tutum Halife Ömer’in “malı olan malını arttırsın” sözüyle de desteklenebilir.³⁵ Burada her metin seçici kendi istediği İslam imajını yaratma şansına sahiptir ve genelde de böyle yapılmaktadır.

İslam iktisadının “sağ” yorumlarına baktığımızda şunları görürüz: İslam, özel mülkiyeti zenginleşmeyi, ticareti kutsayan, sınıf ayrımlarını doğal ve gerekli kabul eden bir iktisat teorisine sahiptir. Tanınmış İslam iktisatçılarından S.M. Hasanuz-Zaman’ın belirttiği üzere “Kuran üretim araçlarının ve tüketim mallarının özel mülkiyetiyle ilgili atıflarla doludur ve bireysel mülkiyete de bir üst sınır koymamıştır.”³⁶ Bazı Şii alimler günlük kazancın 15-27 dinar ile sınırlandırılmasını bundan ötesinin “servet” sayılarak yasaklanması gerektiğini savunmuşlarsa da³⁷ bu tavır marjinal bir tepki olarak kalmış, Şii dünyada bile destek görmemiştir. Hasanuz-Zaman’a göre

34 Erken İslam toplumunda askeri fetihler sayesinde Müslümanlar elinde inanılmaz ölçülerde servet birikmişti. Halife Osman öldürüldüğünde (655) 150 bin dinarlık (yaklaşık 600 kilo altın) ve 1 milyon dirhemlik (yaklaşık 3 ton gümüş) nakit serveti ile çok sayıda deve ve atı vardı. En ileri gelen Müslümanlardan Zübeyr’in serveti 400 bin dinar (1,6 ton altın) ile bin kadın köleydi. Talha’nın ise günlük geliri 1000 dinardı. Abdurrahman b. Avf’ın 1000 atı, bin deve, on bin koyunu, toplam 84.000 dinarlık bir serveti vardı. Peygamberin evlatlığı Zeyd’in serveti 100 bin dinardı. Bıraktığı (külçe) altınlar mirasçılarına dağıtılırken keserle kırılmak zorunda kalmıştı. (Tabakoğlu, a.g.y., s. 130) Bu örnekler genellikle İslam’ın servet biriktirmeye karşı olmadığını kanıtlamak için verilmektedir.

35 Chapra, a.g.y., s. 325.

36 Syed Muhammad Hasanuz-Zaman, *Kuran-ı Kerim’de İktisadi İlkeler*, çev. Zeynep Özbek, İstanbul: Mahya-İgıad, Yayıncılık, 2018, s. 207.

37 Ali Şeriatî, *İslam ve Sınıfsal Yapı*, çev. Doğan Özlük, Ankara 2019, s. 47.

Kur'an genel anlamda servet sahibi olmaya değil serveti elde etme, sergileme ve kullanma biçimlerine sınırlılık getirir. Bazı kazanç tipleri (kumar, faiz/riba, fuhuş vb) ve bazı harcama biçimleri, örneğin erkeklerin ipekli elbise giymesi, altınla süslenmesi vb “şımarıkça” para harcanması, haram kılınmıştır.³⁸ Kur'an servet sahibi olunmasından ziyade bu sahiplikten duyulan mağrurluk duygusuna ve bireye servet nedeniyle saygı gösterilmesine karşıdır. Yoksa servetler arası uçurum olması Kur'an'a göre doğal bir durumdur zira “Allah dilediğine hesapsız rızık verir”, “Şüphesiz Rabbin dilediğine rızkı bol bol verir ve dilediğine kısar”.³⁹ Hadis geleneği de sağ tandanslı iktisatçılar için zengin bir malzeme alanıdır ve bu alanda servet sahiplerini yücelten çok sayıda hadis bulunabilir. “Veren (üstteki) el alttakinden üstündür”⁴⁰ hadisi en bilinenlerdendir. Yine “dürüst” tüccarları öven “Dürüst güvenilir tacir kıyamette şehitlerle birlikte olacaktır”⁴¹ benzeri çok sayıda hadis vardır.

Sınıfları onaylayan ve derecelendiren başka bir hadise göre de insanlar dört sınıfa ayrılmaktadır: “servet ve ilim sahibi olan ve Allah korkusu taşıyan zenginler” en iyi insanlardır. İkinci sırada “ilim sahibi olan ama malı mülkü olmayanlar” gelir. “Allah'ın mal verip de ilim vermediği zenginler” kötü insanlardır. Ama “insanların en kötüsü Allah'ın ne mal ne de ilim verdiği alt tabakadır”. Bunlar kötü niyetlidirler, diğerlerinin mallarını kıskanırlar ve daima fitne yayarlar.⁴² Bu hadis bize makbul ve ideal Müslüman'ın iman ve servet sahibi bir insan olduğunu gösterir. Serveti olmayan ama buna sabır gösterenler de olumlanmıştır. Servetini paylaşmak istemeyen zenginler kötülenmiştir. Ancak en kötü insanlar uygun deyişle zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyi olmayanlar ve bundan da rahatsız olan kişilerdir. Böyle sabırsız yoksullara nasihat eden bir hadiste “sizden üstünlere değil kendinizden kötü durumdakilere bakın” denilmektedir.⁴³ Hadis geleneği özel mülkiyet haklarını koruyan ve kutsayan göndermelerle de doludur. “Mülkünü korumak için savaşırken ölen kimse şehit olur, bir mülke saldırırken ölen ise cehennemliktir” gibi.⁴⁴ Devletin piyasalara ve fiyatlara müdahalesine kesinlikle karşı olan sağ yorumcular İslam tarihinde tartışmalı ama büyük bir isim olan İbn Teymiyye'nin “Fiyatlar malların bolluğuna ve kıtlığına bağlı olarak azalıp artıyorsa o zaman bu Allah'tandır”⁴⁵ sözünü alıntılarlar. Bu söz ilginç biçimde A. Smith kuşağının “piyasanın gizli elini” anımsatmaktadır. Yine klasik kaynaklara dayanarak insanın yaşamadaki amacının zenginleşmek olduğunu savunurlar ve Gazzali'nin “kâr şeriatın emridir” sözünü alıntılamaı severler.⁴⁶

Sağ tandanslı iktisatçıların verdiği örnekler arasında en ilginç erken İslam toplumunda sikke dolaşımına olan teşviktir. Bu anlatıya göre Peygamber o güne kadar

38 Hasanuz-Zaman, a.g.y., s. 207-245. Ayetler için bkz: Kuran XXVIII:76; II:275-278.

39 A.g.y., s. 237; Kuran II:212; Kuran XVII:30.

40 Khan, a.g.y., s. 137.

41 A.g.y., s. 297.

42 A.g.y., s. 148.

43 A.g.y., s. 301.

44 A.g.y., s. 27.

45 Tosef Azid, “İslamî Bir Düzende İş Gücü Piyasası”, *İslam iktisadı ve Emek* içinde, s. 43.

46 Azid, a.g.y., s. 56.

takas usulüyle yapılan ticareti veya ürün üzerinden aynî olarak yapılan bölüşümleri (müzâraa) yasaklamış ve İslam toplumunu sikke kullanmaya özendirmişti. Mesela İslam'dan önce bir toprak sahibi bahçesinde çalışan yarıcılara ürünün yarısını vermeyi vaat edebilmekteydi. Bu uygulama İslam'la birlikte yasaklanmıştır ve bugün de İslam iktisatçıları ve hukukçuları kişinin toprağını bir bedel karşılığında başkasına işletip işletemeyeceğini tartışmaktadırlar. Kimileri “arazilerin hiçbir şekilde kiralanamayacağı ve her Müslüman'ın toprağını kendisi ekmesi gerektiği, eğer ekmeyecekse bir Müslüman kardeşinin ekmesine izin vermesi gerektiği”ne dair hadisleri kanıt olarak gösteriler.⁴⁷ Buna karşın arazi kiralamalarında sadece ürünün bölüşülmesinin yasaklandığını söyleyen; ama arazinin dirhem/dinar yani nakit para karşılığı kiraya verilebileceğini belirten hadisler de vardır.⁴⁸ Birinci tip hadisler “sol” yorumcuların; ikinciler ise “sağ” yorumcuların referans kaynakları arasındadır. “Sol” yorumlamalarda Halife Ömer'in arazilerini ekmeden, kimseye de ektirmeden bekletenlerin topraklarını kamulaştırmasına dikkat çekilmektedir. Öte yandan genel kabul gören eğilim arazilerin nakit karşılığında kiraya verilebileceğidir. Erken İslam toplumunda halkın nakit para kullanmaya özendirilmesini ticari hakların da güvence altına alınması çabasının bir sonucu olarak görebiliriz. Zira arazi sahibi ile yarıcıların aynî ürün üzerinden yaptıkları anlaşmalar daima hileye açıktı; öte yandan nakit para üzerinden yapılan anlaşmalar her koşulda daha objektifti. Erken İslam toplumunun sikke dolaşımına verdiği önem bu şekilde açıklanabilir. O dönemde Arapların kendi bastırdıkları sikkeler yoktu, bu nedenle Roma dinarları ile İran dirhemlerini kullanmaktaydılar. Tasvirlerle genellikle karşı olmalarına rağmen Peygamber ve halifeleri sikkeler üzerindeki tanrı, imparator, haç, ateş tapınağı vb simgelerden rahatsız olmamışlardı.⁴⁹ Tam aksine bazı tutucu Müslümanların bu simgelerden şikâyetçi olmalarına rağmen tedavülde olan sikkelere zarar vermeyi yasaklayan hadisler vardır.⁵⁰ Tüm bunlar bize İslam'ın takas ekonomisinden sikke ekonomisine geçişi teşvik için attığı adımları yansıtmaktadır.

Netice olarak İslam iktisadının sağ yorumları bize günümüz serbest piyasa sistemiyle büyük ölçüde uyumlu bir İslam geleneği imajı çizer. İslam'ın ticarete verdiği öneme dikkat çeken M.N. Siddiqi'nin deyiimiyle “İslam'ın pratikte tüccar dostu olması teoride ve felsefede fakir dostu olmasından daha az mühim değildir.”⁵¹

Ayrım iki: İslam İktisadının “Sol” yorumu

İslam iktisadı teorileri başlangıçta sağ ve “sol” yorumlarla birlikte doğmuştu. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın başında Fransız sosyalizminin etkisi altında kalmış Müslüman aydınlar sosyalizm ile İslam arasında ortak noktalar olduğuna dair yazılar kaleme almaya başlamışlardır. Ekim Devrimi sonrası Rusya Müslümanları ara-

47 Khan, a.g.y., s. 71.

48 A.g.y., s. 76-77.

49 Ulaş Töre Sivrioğlu, “Ortaçağ İslam Sikkelerinde Hellen, Roma-Bizans Etkisi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2014, Cilt:1, Sayı:2, s. 1-21.

50 Khan, a.g.y., s. 269.

51 M.N. Siddiqi, a.g.e., s. 78.

sında da bir dönem benzer fikirler savunulmuşsa da bunlar uzun soluklu olmamıştı. İslam iktisadının sol yorumları özellikle sömürgeciliğin baskısı altında kalmış Kuzey Afrika ve Hindistan Müslümanları arasında bir ilgi odağı olmuşlardı. Mısır'da Müslüman Kardeşler'in simge isimlerinden ve bir dönem Mısır komünistleri ile politik ittifakı savunan Seyyid Kutub (1906-1966) İslam'ın gerçek mesajının "ırkçılığı ve sosyal eşitsizliği ortadan kaldırmak olduğunu" savunmaktaydı.⁵² Nasır A. Şeyh Muhammed Bâkır es-Sadr ve Pakistan Cemaat-i İslami ideologlarından Kureyşi gibi düşünürler de İslam'ın temel önceliğinin sosyal adalet ve fırsat eşitliği olduğunu ileri sürmüşlerdi.⁵³ Cemaat-i İslami önderlerinden Hurşid Ahmad ve Naim Sıddiqi Cemaat-i İslami'nin 1967-1970 yılları arasındaki çeşitli yayınlarında serbest piyasa ekonomisini eleştirmişler, devletin fiyatlara müdahil olması gerektiğini, ekonominin planlanmasını, sosyal adaletin sağlanması için gerekirse kamulaştırma, zenginlerin vergilendirilmesi gibi tedbirlere başvurulması gerektiğini savunmuşlardı.⁵⁴ Hurşid Ahmad ayrıca 1967 yılında sosyalizmin planlamacılığın olumlu bir dille bahseden ilk İslam iktisatçılarından biri olmuştu.⁵⁵ Çapra dahi erken dönem yazılarında İslam ekonomisinin planlamaya dayalı olması gerektiğini savunmaktaydı.⁵⁶ 1960'larda Fransa'da Katolik-Marksist diyalogunun etkisinde kalan⁵⁷ Ceza-yirli, İranlı öğrenciler de İslami sosyalizm olarak adlandırılan görüşlerin etkisinde kalmışlardı. Her ikisi de Fransa'da eğitim alan ve Fransız soluyla iyi ilişkiler içinde olan Beni Sadr ve Ali Şeriatî gibi İranlı düşünürler bu kuramın en önemli savunucuları arasında yer almışlardır. Kamuoyu daha ziyade Ali Şeriatî'yi tanısa da iktisadi kuramlarıyla asıl dikkat çeken isim, şahlık polisince "İslami Marksist" olmakla suçlanan ve fabrika kârlarının işçiler arasında dağıtılması gerektiğini savunan Beni Sadr'dı.⁵⁸ İran devriminden sonra bir dönem Cumhurbaşkanlığı da yapan Beni Sadr bu görevden alınana kadar İran İslam Cumhuriyeti Partisi'nin "sol kanadının" en önemli temsilcilerinde de biriydi.

İslam iktisadının "sol" yorumu yukarıda da zaman zaman değinildiği üzere "İslam'ın insanlar arasında eşitliği ve kardeşliği vaat ettiğini, sosyal adaleti savunduğunu, servet biriktirmeye karşı olduğunu, yoksulluğu, köleliği ortadan kaldırmak için önlemler aldığını" vb savunmaktaydı. "Sol" yorumculara göre tarihte ilk sosyalizm denemesi erken İslam toplumunda yaşanılmıştı. Günümüzde de İslam'ın zenginlerin servetinin kırkta birini yoksullara dağıtmalarını emretmesi, servet ve mal biriktirmenin hadislerde lanetlenmesi, "komşusu açken tok yatan bizden değil-

⁵² Seyyid Kutub, *İslam'da Sosyal Adalet*, çev. Beşir Eryasor, İstanbul: Arslan Yayınları, 1982.

⁵³ Sıddiqi, a.g.y., s. 305.

⁵⁴ A.g.y., s. 318.

⁵⁵ A.g.y., s. 369.

⁵⁶ Umer Chapra, "İslam Refah Devleti ve Ekonomideki Rolü", *İslam İktisadı Çalışmaları* içinde, s. 232.

⁵⁷ Bu dönemde Fransız Komünist Partisi teorisyenlerinden, Katolik-Marksist uzlaşması için çaba sarf eden Roger Garaudy'nin İslam ile sosyalizmin hedef birliği içinde olduğuna dair iddiaları Müslüman aydınlar arasında etki uyandırmıştı.

⁵⁸ E.H. Beni Sadr, *Devrim Muhafızlarına Konferanslar* içinde, çev. Atilla Özdür, İstanbul Piyan Yayıncılık, 1981, s. 7.

dir” gibi hadislerin varlığı, Halife Ömer’e, İmam Ali’ye veya Ebu Zer Giffari’ye dayandırılan bazı tarihsel anlatılarla da bu düşünce kendisini besleyebilmektedir. Özellikle Ortaçağ İslam tarihçileri ve fıkıhçıların özel olarak dikkatini çekmemiş bir karakter olarak Ebu Zer İslami-eşitlikçi düşüncenin bir simgesi haline gelmişti.

Öte yandan Müslüman dünyada bu düşünce hiçbir zaman hâkim bir unsur olmamıştır.⁵⁹ Batı sermayesini çekmekte istekli körfez Arap-İslam dünyasında veya Türkiye’de, gelişmiş ekonomileri olan Malezya, Endonezya gibi ülkelerde İslam dininin sosyalist fikirleri de içerdiği düşüncesi asla ciddi bir taraftar kitlesi toplayamamıştır. Bu düşünceler daha ziyade İslam dünyasının periferisinde yer alan, ekonomik olarak geri, sömürgecilere karşı kurtuluş savaşı veren, burjuva sınıfının gelişmediği, yabancı sermaye çekme ümidi ve isteği olmayan, kalkınmada devlete özel bir rol atfeden ülkelerde ve Şiîliğin muhalif İslam olarak yorumlandığı İran’da ilgi görmüşlerdir. İslami sosyalizm olarak da bilinen bu akım Cezayir Kurtuluş Hareketinde, Nâsır’ın Mısır’ında (1955-1970) veya Kaddafi’nin “Sosyalist Halk Cemahiriyesi’nde” resmi olarak sahiplenilmiş, 1979-1983 arasında İran’da kendine oldukça güçlü bir yandaş kitle bulmuştur. Öte yandan sosyalist bloğun çözülüşüne paralel olarak İslam sosyalizmi adı verilen modellerin de zayıfladığı ve İslam iktisadının “sol” yorumlarının giderek gündemden düştüğü görülmektedir.

“İslam sosyalizmi” denilen bu sistemin pratik karşılığı Kuzey Afrika ülkelerinde görüldüğü üzere piyasaya devlet müdahalesinin “sosyalizm” olarak kabullenildiği bir tür kalkınma modeliydi. “İslam sosyalizminin, Marksizm’le hiçbir bağının olmadığı, özel mülkiyet ve Tanrı inancına, aile değerlerine saygı duyan, kaynaklarını Batıdan değil İslam’dan alan bir sosyalizm olduğu” bizzat kuramın öncüleri tarafından vurgulanmaktaydı.⁶⁰ Öte yandan “liberal İslamcılarının” gözünde bu düşünce “İslam kılıfı altına gizlenmiş bir tür Marksizm’di”.⁶¹ M. Axworthy’ye göre de İran İslam devrimi aslında bir Müslüman-sol devrim olarak doğmuş, Marksist solun söylem ve programını benimsemiş, başlangıçta emekçi kitleler de, devrimin dinsellikten ziyade eşitlikçi söylemlerine, yoksulluğun ortadan kaldırılacağı, servet farklılıklarının giderileceği vaatlerine kapılarak İslamcıları desteklemişlerdir.⁶² E. Abrahamian da İran devrimi üzerine incelemelerinde İran’da İslamcılarının devrimin başında Marksist sloganları, programları, afişleri, marşları vb. açık biçimde kopyaladığını, politik başarısının da bundan kaynaklandığını belirtmektedir.⁶³ Öte yandan devrimden birkaç yıl sonra –özellikle de 1981-83 arasında Marksist muhalefetin

59 Siddiqi, a.g.y., s. 296.

60 Muammer Kaddafi, *Görüşlerim*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Hareket Yayınları, 1974, s. 166-186

61 Daryush Shayegan, *Yaralı Bilinç, Geleneksel Toplumlarda Kültürel Şizofreni*, çev. Haydun Bayrı, İstanbul: Metis, 2018, s. 110,134.

62 Michael Axworthy, *Devrimci İran, İslam Cumhuriyeti’nin Tarihi*, çev. Ali Karatay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 181-191.

63 Ervand Abrahamian, *Humeynizm, İslam Cumhuriyeti Üzerine Denemeler*, çev. Mehmet Toprak, Metis, İstanbul, 2002, s. 21-88. Gerçekten de devrimin ilk yıllarında İslam Cumhuriyetinin bastırdığı yumrukları sıkılmış işçileri tasvir eden 1 Mayıs afişlerini İranlı Marksist örgütlerin afişlerinden ilk bakışta ayırmak mümkün değildir.

bütünüyle ezilmesiyle- İslam Cumhuriyeti Partisinin “sol” kanadı, rejimin yoksullar lehine hiçbir ciddi adım atmadığını, kapitalist ekonomik gelişimin kaldığı yerden devam ettiğini görerek hayal kırıklığına uğramıştır. Axworthy’ye göre özellikle Humeyni sonrası iktidarı el geçiren Rafsancani-Hamaneş kliği devrimin arda kalan son sosyal kırıntılarını da tırpanlayarak İran’ın rotasını körfez emirliklerinde olduğu gibi liberal ekonomiye doğru kırmışlar ve İslamcı-sol kanadın İran’da barınma, ısınma, elektrik, su gibi temel ihtiyaçların devletçe karşılanmasına dönük talepleri görmezlikten gelinmiştir.⁶⁴ Sonuç olarak İslam dünyasında İslami sosyalizm pratikleri büyük ölçüde terk edilmiştir.

İslam iktisadının sol yorumlarının da en az sağ yorumlar kadar seçmeci metinlere dayanan, anakronik ve sübjektif görüşlere dayandığını söyleyebiliriz. Sonuçta her iki akım da tarihsel bir mirası bugünün şartlarına uyarlamak gibi bir yükümlülük altına girmeleri nedeniyle “yeniden yorumlamacı” (reinterpretation) görüşler olarak kabul edilebilirler. İslam iktisadının sağ yorumcularının tarihsel İslam toplumundaki dayanışmacı, eşitlikçi tavrı, halifelerin piyasaya müdahaleci ve kamulaştırmacı bazı uygulamalarını görmezden geldikleri gibi; sol yorumcular da aynı tarihsel miras içinde yer alan özel mülkiyeti, ticareti, serbest rekabeti, fiyatların piyasa tarafından belirlenmesi, kölelik vb. uygulamaları görmezden gelmişlerdir. Bu bağlamda İslam’ın sol yorumcuları, 1400 yıllık pratikte eşitlik⁶⁵ ve adaletin neden bir türlü sağlanamadığı konusuna kapsamlı bir açıklama getirememişlerdir. Her iki kesimin de “gerçek İslami geleneği kendilerinin temsil ettiği” iddiası sonu gelmez kısır bir tartışmaya dönüşmektedir. Elbette her ülkenin kendine has bir İslam algısı ve mirası olduğundan –daha doğrusu gerçek yaşamda homojen bir İslam dünyası olmadığından- bu ayrımlar kendilerine farklı coğrafyalarda istedikleri gelişim ortamını da bulabilmektedirler. Örneğin binlerce yıllık bir devlet deneyimi olan, İslam öncesinde de tarımsal arazilerin büyük bölümünün kamusal mülkiyette olduğu, siyasetin adaletle eşitlendiği, Şiilik ile eşitlikçi görüşler arasında paralelliklerin kurulduğu İran’da İslam’ın kolektif mülkiyeti gözetken bir inanç olarak görülebilmesi olağandır. Tersinden de devlet geleneğinin zayıf olduğu, tarih boyunca ticaretle geçinmiş Arabistan yarımadasında veya İslam’ın deniz aşırı tüccarlarca yayıldığı ve her dönemde bir “ticaret dini” olarak algılandığı Malezya, Singapur gibi ülkelerde de İslam’ın liberal yorumlarının baskın olmasının doğal olması gibi. İki akım arasında merkezi bir yerde durmaya gayret gösteren Ö. Çapra’nın deyişiyle “Müslüman bir işverenin işçisini sömürmesi haramdır ve kesinlikle kıyamete bunun hesabı sorulacaktır. (Öte yandan) İslam işçilere de sorumluluk yükler. Saygı ve itaatle çalışan işçilere Allah katında çift mükâfat vardır.”⁶⁶

Öte yandan İslam iktisadının sol yorumcularının söylemlerinin sağ yorumculara

64 Axworthy, a.g.e., s. 383-385. Öte yandan İran yine de bütünüyle liberal iktisada uyum sağlamış bir ülke olarak tasvir edilemez. Bizim konumuz açısından İslam iktisadının “sol” yorumuna pratik örnekler verilebilecek bir ülke olma özelliğini kısmen korumaktadır.

65 Eşitlik (müsavat) kelimesi dahi Müslüman ülkelerin lügatine Fransız Devriminden sonra girmiştir.

66 Umer Chapra, “İslam Refah Devleti ve Ekonomideki Rolü”, *İslam İktisadı Çalışmaları* içinde, s. 239-240.

nazaran daha romantik ve ampirik bulgulardan daha uzak olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. İslam fıkı-Şiîlerinki de dahil olmak üzere- tarihinin hiçbir döneminde eşitlikçi bir toplum inşa etmek gibi bir amaç taşımadığı gibi Müslüman toplumlar da –ne ölçüde Müslüman oldukları tartışılan heterodoks isyancı gruplar hariç tutulduğunda- her çağda bir dizi yatay ve dikey eşitsizlik üzerine bina edilmişti. Klasik hukukta hür ile köle, kadın ile erkek, mümin ile kafir bu eşitsizlik piramidinin doğal bazı basamaklarını temsil ediyordu. Bu piramidin en altında kâfir (gayr-i Müslim) kadın ve erkek köleler yer alıyordu. Bilindiği üzere onlar zaten eşya hukukunun parçasıydılar. “Kâfir” kölelerin bir basamak üstünde durumları ehven-i şer olan Müslüman kadın ve erkek köleler yer almaktaydı. Ama Müslüman bir köle, yerine göre hür bir gayr-i Müslimden bir basamak önde de olabilirdi. Mesela köle de olsa bir Müslüman’ın şahitliğinin iki hür gayr-i Müslime denk olması gibi... Piramidin tepesine doğru Müslüman hür kadın, Arap olmayan Müslüman erkek (Mevali) ve en tepede ise hür Müslüman-Arap erkek yer alıyordu.

Şekil 1: Erken İslam toplumunda sosyal tabakalaşma. Aşağı ve yukarı oklar farklı durumlarda basamağın yer değiştirebildiğini ifade etmektedir.

Şeriatı ve İslam sosyalistlerinin çalışmalarında üstüne basılarak vurgulanan eşitlik meselesi erken İslam toplumunda sadece en üst tabaka (Arap Müslüman erkek savaşılar kliği) arasındaki geçerli bir olguydu. Tıpkı eski Sparta komünizminde eşitliğin sadece kentin asıl yurttaşları olan Spartaiter’ler için geçerli olması, helotlar, yabancılar ve kölelerin Spartan eşitlikten yararlanamaması gibi. Örneğin önceden söylendiği üzere Halife Ömer’in Mezopotamya topraklarını özel mülkleri yapmak isteyen sahabeye karşı çıkararak bu toprakları kamulaştırması ve gelirlerini Müslümanlar arasında pay etmesi İslam sosyalistlerinin sürekli hatırlattıkları uygulamalardan biridir.⁶⁷ Hâlbuki tarihçi Belâzûrî bize bu kamulaştırmanın arka planında yaşananları ve kamulaştırılan topraklarda 550.000 “Arap olmayan Mezopotamyalı kafirin boyunlarını damgaladıklarını” anlatır.⁶⁸ Bu anlatımdan gayr-i Müslim serfle-

⁶⁷ Demir, a.g.y., s. 233-234.

⁶⁸ Ahmed b. Yahya El-Belazuri, *Fütuhu’l Buldan/Ülkelerin Fethi*, çev. Mustafa Fayda, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, fragman 683.

rin Amerika'daki siyahî köleler gibi dağıldıkları mı kastediliyor bilemiyoruz. Her hâlükârda Belâzûrî'ninki erken İslam toplumunda nasıl bir "eşitlik-adalet" sistemi kurulduğuna dair aydınlatıcı bir anlatımdır. Bu eşitlik söylemlerinin ancak toplumun en yüksek mertebesindeki "eşitler" arasında cereyan eden bir akım olduğunu gösteren çok sayıdaki örnekten sadece biridir. Şeriati ve muadilleri, Müslüman Arap erkeklerin ganimet gelirlerini eşit olarak dağıtmasından yola çıkarak⁶⁹ İmam Ali'den eşitlikçi bir lider yaratırken, bu yeniden dağıtımın arka planındaki sömürü toplumunu ve ganimetin asıl kaynaklarını görmek istememişlerdir. Hâlbuki bu durum özünde savaşçı bir kliğin fetih yoluyla elde ettiği artı-değeri Spartan eşitlik anlayışıyla bölüşümünden ibarettir ve bu sistem, zenginliği yaratan toprak kölesi konumuna indirgenmiş milyonlarca Arap olmayan köylünün sömürüsü üzerine bina edilmiştir. İslam'la sosyalizm arasında bağın simgelerinden biri olarak yorumlanan Ebu Zer'in üzerinde çokça durulan şikâyetleri de Spartaite arasında eşitliğin korunmasını talep etmekten ibarettir. Gerçi ganimet dağıtımı dışında erken İslam toplumunun en üst basamağındaki savaşçılar arasında Spartaite tipi eşitliğin bile olmadığını söyleyebiliriz. İmam Ali'nin sözlerinden derlenen Şîî klasiği Nehcû'l Belâğa'da şöyle denilmektedir: "Allah'ın buyruğuyla rızık her nefis için kendisine ayrılan kadarıyla eksik ya da fazla olarak gökyüzünden yeryüzüne yağmur damlaları gibi iner. Sizlerden biri ailede malda ya da nefiste kardeşinin bir fazlalığını görürse bu kendisi için fitne olmasın".⁷⁰

İslam İktisadının Yoksullar ve Emekçiler için Çözüm Önerileri

Buraya kadar İslam iktisadının genel tanıtımını yaptık. Şimdi teorisinin merkez ve sağ yorumlarının emekçiler ve yoksulların mevcut problemlerine dönük çözüm önerilerine geçelim. Teorinin "maddî" ve "maneî" yönleri bulunduğundan İslam iktisadının kurtuluş önerileri de hem dünyevi hem de ruhanidir. Öneriler arasında yoksulluğun giderilmesine dönük pratik önlemler kadar yoksulların "yoksulluklarını doğal karşılımları gerektiğine" dair vurgulara da rastlamak mümkündür. Örneğin yoksulluğun giderilmesi üzerine çeşitli çözüm önerileri sunulduktan sonra, "yoksulluğun aslında göreceli bir durum olduğu" iddia edilerek yoksullara sabır, sebat, olanla yetinme, daha kötüsünden sakınıp şükretme gibi tavsiyelerde bulunabilmektedir. Ardından da "Sizden daha şanslı olanları gözlemlemeyin daha şanssız olanları gözlemleyin" hadisini örnek vermektedir.⁷¹ Hasanuz-Zaman'a göre "yoksulluk bazı hallerde insan eylemlerinin ve haksız davranışlarının doğal sonu-

69 Eş-Şerîfî el-Radî, *Nehcû'l Belâğa Hz. Ali'nin Konuşmaları, Mektupları ve Hikmetli Sözleri*, çev. Adnan Demircan, İstanbul: Beyan Yayınları, 2019, s. 137-138.

70 A.g.y., s. 62-63.

71 Zarqa, a.g.y., s. 22. Din görevlileri ile birlikte yer aldığım bir sertifika programında bu yaklaşıma kendim de şahit olmuştum. Bir din görevlisi, insanların -o dönemde 850 lira olan- asgari ücretle de pekâlâ yaşamını sürdürebileceğini ileri sürmüş, diğerleri de ona katıldıklarını belirtmişlerdi. Elbette amaç sadece insanların "hayatta kalmalarıysa" Amerikalı *homeless*'ların yaptığı gibi bu, çöplerden beslenerek de başarılabilir. Bu açıdan yaşamak için asgari ücretin de gereksiz olduğu ileri sürülebilir.

cu olarak gerçekleşir ve yoksulluk sabır ve tahammül açısından bir imtihan olarak görülmelidir.”⁷² Kur’an’da bu durumla ilgili olarak “Andolsun ki sizi biraz korku ve açlık; mallardan canlardan ve ürünlerden biraz azaltmak (fakirlik) ile deneriz” denilmektedir.⁷³ Elbette İslam, yoksullara yardımı (zekât, sadaka vb) teşvik eder ve önemser. Ancak yoksulluğun ortadan kaldırılması gibi bir hedefe sahip değildir.

Öte yandan modern İslam iktisatçıları yoksullara sadece sabır ve sebat tavsiye etmezler. 1976 Konferansından bu yana yoksulluğun ortadan kaldırılması için dünyevi çözüm yolları geliştirilmesi üzerine hayli çaba harcanmıştır. Burada ilk aklı gelen çözümün klasik İslam hukukundan ödünç alınan zekât uygulaması olduğunu görmekteyiz. Bilindiği gibi klasik kaynaklar varlıklı Müslümanların gelirlerinin 40’ta birini (%2,5) yoksullara vermeleri gerektiğini belirtir. Ancak gerçek yaşamda bu kuralın uygulanmasında kompleks sorunlar yaşanmaktadır. Zekât vermesi gereken “varlıklı Müslüman” kimdir? Zekât kimlere verilebilir? Müslümanların zekât vermesi gönüllülük esasına dayalı bir ibadet midir; yoksa kamunun takip etmesi gereken, yasal tatbikata açık bir zorunluluk mudur? Buna bağlı olarak zekât şahıslar isterse verilen bir sevap kaynağı mıdır yoksa devlet (kamu) yoksullar adına zekâtı toplamakla yetkili midir? İslam iktisatçıları için bu sorular önemli tartışma başlıkları arasındadır.

50 senelik tartışmalar sonucunda İslam iktisatçıları zekâtın kimlerden, nasıl ve hangi yolla toplanacağı ve kimlere hangi araçlarla nasıl dağıtılacağı konusunda hiçbir nihai karar ve somut pratik ortaya koyamamışlardır. Bazı fakihler 5 gram altına denk varlığı olan kişiyi zekâtla sorumlu tutmuşlardır. Bu durumda Khan haklı olarak toplumda zekât verilecek kimse bulunamayacağını belirtmektedir.⁷⁴ Bazı Müslüman ülkeler (İran gibi) “gelir vergisi” uygulaması adı altında zekât toplamaktadır ama “zekâtın gönüllü olması gerektiğini, zorla toplanması durumunda bunun sevap kazandırıcı bir ibadet olmaktan çıktığını” düşünenler de vardır.⁷⁵ Burada İslam iktisadı açısından bir ikilem yaşanmaktadır. Zekât eğer zorla toplanırsa bu bir gönüllü iyilik olmaktan çıkacak ve zekât veren kişi için amaçlanan nefsin terbiyesi fiili ortadan kalkacaktır. Öte yandan zekât gönüllülük esasıyla toplandığında ise servet sahipleri 1400 yıldır olduğu gibi yine bu görevi yerine getirmekten kaçınacaklardır.

İslam iktisatçıları “insan doğasının kötülüğünü” ön koşul olarak kabul ettiklerinden zekât vazifesinden kaçınmanın ancak gerçek bir iman ile Tanrı ve mahşer korkusuyla dengelenebileceğine inanmaktadırlar.⁷⁶ Khan’a göre “Tanrı ve mahşer korkusu, yolsuzluk, dolandırıcılık ve vergi kaçakçılığının en büyük engelidir. Tanrı ve mahşer inancının olmadığı yerde ‘materyalizmin ayartıcılığına’ karşı koymanın imkânı yoktur. “Bu nedenle yoksulluğun azaltılmasını, aç olanların doyurulmasını, herkesin eğitim almasını”⁷⁷ adaletin ve yardımseverliğin teşvik edilmesi ancak

72 A.g.y., s. 248. Kuran II:158; Kuran LXXVI :8-9.

73 A.g.y., s. 248. Kuran II:158; Kuran LXXVI :8-9.

74 Khan, “İslam İktisadı’nın İkilemleri”, s. 301.

75 A.g.y., s. 319.

76 A.g.y., s. 249.

77 Herkesin eğitim alma hakkının savunulması İslam geleneğinde yeri olmayan yeni bir hedeftir. Klasik çağlar boyunca herkesin eğitim hakkı olduğu gibi bir düşünce fakihlerce hiç savunulmamıştı.

inanç temelinde gerçekleşebilecek adımlardır”.⁷⁸ Zafar Iqbal de benzer görüşleri tekrar eder. Ona göre de “Allah korkusu yolsuzluğu engellemektedir”.⁷⁹

Burada bir kez daha ideolojik kalıpların gerçek yaşamdaki ampirik deneyimleri kabullenmeyi nasıl engellediğini görmekteyiz. Khan’ın iddia ettiğinin aksine günümüzde “yolsuzluk, yoksulluk, dolandırıcılık” gibi “materyalist ayartmalara” en yüksek oranda kapılan ülkelerin “Tanrı ve mahşer korkusunun” en yüksek olduğu ülkeler olduğu açık biçimde görülmektedir. Her yıl çeşitli kriterlere göre düzenlenen Dünya Yoksulluk Endeksine göre Müslüman ülkeler ile Latin Amerika ülkeleri yolsuzluk şampiyonluğunda yarışmaktadırlar. Tersinden de dünyada yolsuzluğun en düşük olduğu 10 ülkenin tamamına yakınının “Tanrı ve mahşer korkusu” ile bağını büyük ölçüde koparmış Protestan İskandinav ve Anglo-Sakson ülkeleri olduğu görülmektedir.⁸⁰ Bu somut verilere rağmen ideolojik önyargıları nedeniyle İslam iktisatçıları, ateistlerin ve dinsizlerin de erdemli, hukuka ve diğer insanların haklarına saygılı insanlar olabileceğini kabule bir türlü yanaşamadıkları gibi sosyo-ekonomik çöküntü içinde olan toplumlarda erdeme dönük nutukların da bir fayda sağlayamayacağını görmek istememektedirler. Oysa bugün dünya üzerinde yoksulluk ve suç arasında gözlemlenebilir bir korelasyon vardır. Aynı korelasyon yoksulluk ve dindarlık göstergeleri ile de kurulabilmektedir. Böylece suç eylemleri ve dinsel göstergeler yoksulluk ön koşuluna bağlı bir örneklemede benzer yükseliş eğilimi sergilemektedir.⁸¹

Peki, reel durum buysa İslam iktisatçıları Müslüman ülkelerdeki mevcut sorunları nasıl açıklamaktadırlar? Bu konudaki çözümlerde bir zamanlar sosyalist ülkelerdeki sorunları açıklamaktakine benzer tanıdık bir yöntem izlenmektedir. Yolsuzluk, rüşvet, kayırmacılık gibi yozlaşmalarda Müslüman ülkelerin ön sıralarda yer almasının sebebi bu ülkelerin “gerçek İslam” ülkeleri olmamasıdır.⁸² Aslında günümüz İslam iktisatçılarının büyük çoğunluğu, tarihsel İslam hukuku gibi modern İslami ekonomi teorilerinin de Müslüman ülkelerde yoksulluğun ve sınıflar arası uçurumların engellenmesi adına hiçbir başarı kaydedemediklerini kabullenmektedirler.⁸³ Suudi Arabistan, İran Malezya, Pakistan ve Yemen gibi ülkelerde zekât kanunu yürürlüğe konmuş olmasına rağmen adı geçen ülkelerde zekât için toplanan paralar GSYİH’nın ancak %4

Kadınlar eğitim almadıkları gibi, erkeklerin de oldukça küçük bir kısmı eğitim alabilmekteydi. Daha doğrusu eğitim devletin görevi olarak görülmemekte, vakıfların ve ailelerin inisiyatifine bırakılmaktaydı.

78 Khan, “İslam İktisadı’nın İkilemleri”, s. 249.

79 Zafar Iqbal ve M. K. Lewis, “İslam’ın Yolsuzluğa Dair Duruşu”, *İslam ve İktisadi Hayat Ana Konular ve Metinler* içinde, s. 272.

80 Yolsuzluğun en düşük seviyede olduğu ülkeler arasında yer alan Norveç’te halkın sadece %22’si Tanrıya inandığını söylemiştir. Bu oran İsveç’te %18’dir.

81 En yoksul Müslüman ülkeler Somali, Moritanya, Afganistan vb. ile en yoksul Katolik ülkeler Kolombiya, Meksika vb. İslam iktisatçılarının düşündüğünün aksine “dindarlık” ölçütlerinde de “suç” ölçütlerinde de (korsanlık, uyuşturucu ticareti, insan kaçakçılığı vb) ön sıralardadırlar. Bu ampirik durum yoksulluk ve ekonomik çöküntü içinde olan insanların “dindar iklim sayesinde suçtan uzak duracakları/durdıkları” varsayımını geçersiz kılmaktadır.

82 Iqbal ve Lewis, a.g.y., s. 280.

83 Siddiqi, a.g.y., s. 68-69.

ila %6'sını teşkil etmektedir.⁸⁴ Daha da ilginç olarak Müslüman ülkelerde zekât olarak toplanan paraların oranının sürekli olarak gerilemesidir (Tablo 1). Birbirinden çok uzak coğrafyalarda yaşanan bu ortak eğilim Müslüman ülkeler arasında en azından zekât toplama faaliyetleri konusunda benzer görüşlerin olduğunu kanıtlamaktadır. Nitekim uluslararası çapta yapılan bir ankete katılanların %57'si zekât toplama kurumlarına güvenmediklerini belirtmişlerdir.⁸⁵ Khan'a göre güvensizliğin sebebi zekât toplama organizasyonlarında yaşanan yolsuzluklar ve yozlaşmış görevliler yüzünden insanların zekât toplamakla mükellef olan kamu veya özel kuruluşlara güven duymamalarıdır. Bu konu bir kez daha bize dindarlık göstergelerinin tek başına yozlaşmanın önüne geçecek olanaklar sağlayamayacağını göstermektedir. Öte yandan Khan geleneksel zekât toplama yöntemleriyle yoksulluğun asla engellenemeyeceğini de belirtmektedir. Ona göre Müslümanlar salt hayırseverliğe dayalı yönetmelerle yoksulluğu engelleyemezler, çağın ihtiyaçlarına göre yepyeni bir zekât sistemi tesis edilmek zorundadırlar.⁸⁶

Ülke	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Azerbaycan	7,5	5,9	6,1	5,8	5,4	5,8
Bangladeş	3,4	3,0	3,0	2,9	2,8	2,7
Endonezya	4,6	4,0	3,8	3,9	3,5	3,5
Fas	5,6	4,9	5,0	5,1	5,1	5,0
Kazakistan	3,6	3,0	2,9	2,9	2,7	2,6
Kırgızistan	2,9	3,0	3,2	3,1	3,2	3,1
Malezya	6,5	5,9	5,2	4,8	4,6	4,5
Mısır	5,3	4,0	3,8	3,9	3,7	3,6
Pakistan	3,0	2,6	2,6	2,6	2,5	2,5
S.Arabistan	10,5	8,8	8,5	8,8	8,4	8,4
Tunus	4,2	3,5	3,6	3,7	3,7	3,7
Türkiye	3,4	3,8	3,5	3,5	3,4	3,4
Ürdün	5,8	5,0	4,7	4,6	4,5	4,3

Tablo 1: Bazı Müslüman ülkelerde zekâtın GSYİH'ye oranı. Kaynak: Shaikh ve Ahmad, 2017, s. 242.

Zekât sisteminde olduğu gibi, Müslüman ülkelerde halk, “yoksul ve orta tabakaları destekleyeceği, tekellere karşı küçük/orta esnafı koruyarak gelir dağılımında adaletin sağlanmasına destek olacağı ve spekülasyonlar yerine gerçek yatırımları

⁸⁴ Khan, “İslam İktisadı'nın İkilemleri”, s. 309

⁸⁵ Salman Ahmed Shaikh ve Qazi Masood Ahmad, “Yoksulluk Açığını Finanse Etmek İçin İİT Ülkelerinde Toplanan Zekât Potansiyelinin Tahmini”, *İslam İktisadında Sosyal Adalet* içinde, ed. Lütfi Sunar, İstanbul: İktisat yayınları, 2017, s. 242.

⁸⁶ Khan, “İslam İktisadı'nın İkilemleri”, s. 318-320.

teşvik ederek iş alanları açacağı” varsayılan İslami bankacılığa da güven duymamaktadır. Müslüman ülkelerde bütün kamu teşviklerine ve zorlamalarına rağmen “faizsiz”, “İslami” veya “katılım” adıyla tanınan bankalara yönelen müşteri oranı %5-6 arasında kalmıştır ve halkın %90’ından fazlası bir seçeneği olduğu durumda konvansiyonel (faizli) bankaları tercih etmektedir. Nitekim “İslami” kabul edilen bankalardaki işlemlerin de ancak %6-7’sinin İslami açıdan tamamen sorunsuz kabul edilen mudarebe/müşareke kurallarına uyum gösterdiği; geri kalan işlemlerin ise gizli faiz içeren hilelerle dolu olduğu bizzat İslam iktisatçılarınca da kabul edilmektedir.⁸⁷ Böylece kuruluş aşamalarında toplumsal adalet adına büyük faydalar sağlayacağı düşünülen İslami bankacılık pratiği de bu yönde pozitif bir sonuç vermemiştir. Aynı başarısızlık İslami bankacılık adı verilen organizasyonlar gibi küçük üreticileri destekleyeceği var sayılan “Mikro Finans Kuruluşları” için de söylenebilir. Örneğin Endonezya’da 600.000 mikro finans kuruluşunun sadece 5500’ü “İslami”dir.⁸⁸ Irak’ta müşterilerin sadece %0,5’i destek için İslami mikro finans kuruluşları tercih etmektedir.⁸⁹ Bu oranlar Müslüman halkların kendi ülkelerindeki “İslami” kabul edilen finans kuruluşlarına güvenmediğini göstermektedir.

İslam ümmetinin bir bütün ve kardeş olduğu, Müslüman ülkeler arasındaki dayanışmanın gelir uçurumlarını azaltılacağı söylemlerine rağmen Müslüman ülkeler arasında da derin uçurumlar eskisi gibi devam etmektedir. Muhammed Arif ve Meysam Safari dünya üzerindeki 57 Müslüman ülkeden 42’sinin (%70) yoksul ülke kategorisinde yer aldıklarını belirtmektedirler. 8 Müslüman ülke orta gelirli, yedisi de zengin ülke olarak görülmektedir. Ancak bu sayılara dayalı oranlamalar yanıltıcıdır, zira zengin ülkelerde yaşayan insan sayısı oldukça azdır. “Yoksul” kategoride yer alan Müslüman ülkelerde 1,344 milyon insan yaşarken; 128 milyon insan orta gelirli Müslüman ülkelerde yaşamakta yalnızca 42 milyon insan zengin kategoride yaşamaktadır.⁹⁰ İstatistiksel olarak konuşursak dünya Müslüman nüfusunun %90’u “yoksul”, %7’si “orta”, %3’ü “zengin” ülkelerin vatandaşıdır. “Ümmet” olarak bu farklıların yanı sıra aynı ülkenin vatandaşları arasında gelir adaletsizliği konusunda da Müslüman ülkeler diğer dünya ülkeleri ile karşılaştırıldığında en kötü durumdaki örnekleri temsil ederler. İslam iktisadı alanında yaptığı çalışılmalarla IDB ödülünü almış olan Hindistanlı bilim insanı Zübeyir Hasan, “İslam iktisadının en başarısız olduğu alanın sosyal adalet olduğunu” belirtmektedir. Hasan’a göre İslam iktisatçılarının eşitlik, adalet söylemlerinin aksine gerçek dünyada İslam iktisadı uygulamaları eşitlik ve adalet yönünde hiçbir olumlu adım atılmasına yol açmamıştır.⁹¹ Bu alanda Müslüman ülkelerin performansı “materyalist sömürü düzeni” olarak görülen kapitalist ülkelere de kötüdür. Bu konuda en adaletli ülkeler Avrupa’da

87 A.g.y., s. 309

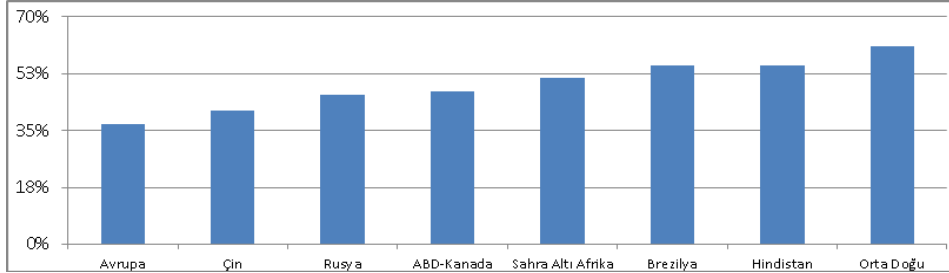
88 Adewale Abideen Adeyemi ve M. Kabir Hassan, “İslami Mikrofinansman”, *İslam ve İktisadi Hayat Ana Konular ve Metinler* içinde, s. 382.

89 A.g.y., s. 386.

90 M. Ariff ve M. Safari, “Müslüman Ülkelerin Sosyo Ekonomik Profili”, *İslam ve İktisadi Hayat Ana Konular ve Metinler* içinde, s. 182.

91 Zubair Hasan, “İslam İktisadı Metodolojisi Tartışmaya Değer Bir Konu mu?”, *İslam İktisadını Yeniden Düşünmek* içinde Editör: Necmettin Kızılkaya, Ankara: İktisat Yayınları, 2019, s. 178.

ülkeleridir. 2018 yılı verileri itibariyle nüfusun en zengin %10'u Avrupa'da ulusal servetin %37'sine sahiptir. Avrupa'yı "adil toplum" sıralamasında sırasıyla Çin, Rusya, ABD-Kanada, Sahra altı Afrika'sı, Brezilya, Hindistan takip etmektedir (Tablo 2). İslam dünyası ise dünyadaki en adaletsiz toplumları içermesiyle bu listenin sonunda yer almaktadır. Bu ülkelerde en zengin %10 ulusal servetin % 61'ini elinde tutmaktadır.⁹² Müslüman ülkelerde en zengin %20 en fakir %20'den sekiz kat daha varlıklıyken bu oran kapitalist, "materyalist" Japonya'da sadece üç kat kadardır.⁹³

Tablo 2: Nüfusun en zengin %10'unun ulusal gelirdeki toplam payı (2018),
Kaynak: Zubair Hasan, 2019, s. 178.

İslam İktisadi Teorisi yoksulluğu engelleyebilir mi?

Bu soruyu cevaplayabilmek için öncelikle İslam iktisatçılarının yoksulluğu gerçekten ortadan kaldırmak gibi bir hedeflerinin olup olmadığını da sormak gereklidir. İslam iktisatçılarının ekseriyeti yukarıda da değinildiği üzere yoksulluğu yok edilmesi gereken bir sapma değil, ilahi düzenin parçası ve imtihan olarak görmektedir.⁹⁴ Siddiği, "yoksulluk insanoğlunun var olduğundan bu yana mevcut olan karmaşık bir sosyo-ekonomik sorun olarak nitelemekte ve yakın zamanda çözülmesinin de pek olası olmadığını söylemektedir".⁹⁵ Yoksulluğun insanoğlunun var olduğundan beri mevcut olduğunu iddia etmek elbette tarihsel ve antropolojik açıdan kabul edilemeyecek subjektif bir iddiadır. Yoksulluk-zenginlik gibi ayrımlar milyon yıllık insan türü macerasında çok yakın zamanlarda oluşmuş ayrımlar olmakla birlikte şimdi bu mesele üzerinde durmak bizi konumuzdan uzaklaştırır. Öte yandan bu görüşün "yoksulluk hep vardı ve her zaman da var olacaktır" anlayışının kabulüne yardımcı olduğunu da söylemeliyiz. Nitekim İslam iktisatçılarının bazılarına göre yoksulluğun insanın kötülüğünün ve inançsızlığının sonucu olarak görülebildiğini yukarıda gördük. Tanrı bazı kullarını çeşitli sebeplerle yoksullukla da sınayabilir. İslam iktisatçılarına göre yoksulluk, cehaletten, zenginlerin cimriliğinden, bürokrasinin suistimalinden, tekellilikten -yani sömürü dışındaki her şey-

92 A.g.y., s. 178-179.

93 Ariff ve Safari, a.g.y., s. 188-189.

94 Azid, a.g.y., s. 48.

95 Abdul Ghafar İsmail ve B. Taufiq Possumah, "İslam'da Yoksulluk ve Sosyal Güvenlik", *İslam ve İktisadi Hayat Ana Konular ve Metinler* içinde, s. 401.

den- kaynaklanmış olabilir.⁹⁶ Aslında bir Müslüman'ın yoksulluğu kendisine dert etmemesi de salık verilebilmektedir. İslam iktisatçılarına göre “müminler ihtiyaçları konusunda endişelenmemelidir; zira Allah iradesine teslim olanları gözetecektir”. Bu emin oluş inananları “özgür kılmakta” ve gelecekte nasıl yaşayacaklarına dair endişelerle zihinlerinin dağılmasını engellemektedir. Dahası bu yolla kendileri için endişelenmek yerine “başkalarına hizmet etmeye odaklanabilirler.”⁹⁷

İslam iktisadı kuramına göre adalet ve eşitlik insanların eşit fırsatlara sahip olmaları gerektiği anlamına gelmekle birlikte bununla insanların yoksullukta ya da zenginlikte eşit olmaları gerektiği kastedilmez. Öte yandan İslam devleti vatandaşlarına asgari düzeyde yiyecek, giyecek, barınma sağlık ve eğitim ihtiyaçlarını temin etmekle mükelleftir.⁹⁸ İslam iktisatçıları çeşitli uluslararası toplantılarda “kapitalist iktisadi sistemin doğurduğu problemlerle başa çıkmada yeni bir İslam iktisadı anlayışı ortaya konması” meselesini tartışmaktadırlar. 2015'te yapılan bir toplantıda “emeğin karşılığının zamanında verilmesi, işçilerin hukuki haklarının güvence altına alınması ve iş güvenliği tedbirleri gibi konular üzerine teorik tartışmalar yapılmıştır.”⁹⁹ Ancak bu tartışmalarda dahi objektif haklar yerine manevi önlemlere dayalı çözüm yollarının ön plana çıktığı görülmektedir. Hatta işçilerin hakları ile ilgili hukuki düzenlemeler bu çalışmalarda küçümsenmekte “hukukun dışarıdan; ahlakın ise içeriden bir müdahale olduğu, ahlak yükseldikçe hukuka olan ihtiyacın azalacağından” söz edilmektedir.¹⁰⁰ Başka bir deyişle işçilerin yaşam standartlarının düzeltilmesi için “içi boş kanunlar yerine” toplumsal ahlakın yükseltilmesi gereklidir. Bu şekilde işçilerin haklarını gözetken “vicdan ve ahlak sahibi işverenler” ortaya çıkacaktır. Bu vicdanlı/dindar işverenler “Tanrı'nın yasalarına karşı gelmekten çekinecekleri için işçilerin haklarını teslim edeceklerdir”. İslam iktisatçılarından S. Köse'nin deyişiyle “işveren işçinin hakkını vermelidir; vermezse ona ilk davayı Allahü Teâlâ açacaktır.”¹⁰¹ Nitekim S. Köse “kötü işverenleri” ve cimri zenginleri cezalandıran ilahi durumlar yaşandığını iddia eder. Mesela Yemen'de ürün fazlasını fakirlere dağıtmayan bir adamın tarlasındaki tüm ürünler bir fırtınada helak edilmiş, başka bir “kötü” işveren de toprak kayması sonucu bir mağarada mahsur kalmış, işçilerin hakkını ödeyeceğine söz verince kayalar aralanmış adam da böylece kurtulmuştur.¹⁰² Bu ibretlik olayların farkında olan işverenler, işçilerinin haklarını gözetmekte daha dikkatli davranacaklardır. Bu örneklerle işçilerin haklarını alabilmek için çeşitli mucizeleri beklemek zorunda kalacakları sonucunu da çıkarabiliriz.

İslam İktisadı Teorisine göre işçi hakları

Zekâtın sosyal adaletin sağlanması açısından bir çözüm yolu olmadığının ve Ro-

96 A.g.y., s. 404.

97 Rodney Wilson, “İslami Perspektiften Ekonomi Bilimi ve Ahlak”, *İslam ve İktisadi Hayat Ana Konular ve Metinler* içinde, s. 251.

98 İqbal ve Lewis, a.g.y., s. 416.

99 Lütfi Sunar, “Sunuş”, *İslam iktisadı ve Emek* içinde, s. XIII.

100 Saffet Köse, “İslam Hukuku Açısından Emek”, *İslam iktisadı ve Emek* içinde, s. 2-3.

101 A.g.y., s. 14.

102 A.g.y., s. 9

bin Hoodvari yöntemlerle yoksulluğun ortadan kaldırılamayacağını farkında olan bazı teorisyenler kendilerini emek unsuruna daha fazla önem verilmesini savunan bir çizgide konumlandırmaktadırlar. Bu eğilim özellikle tarihsel olarak üç ülkede (1971'e kadar birleşik olan) Pakistan-Bangladeş ile Mısır'da belirgindir. Her üçü de petrol veya doğal kaynaklar zengini olmayan, bu nedenle yoksulları desteklemede zorluk çeken, ekonomisi temelde tarıma dayalı, iklim değişiklikleri, kuraklık, sel baskınlarından yoğun biçimde etkilenen, kalabalık nüfuslu, kolonyalizmin olumsuzluklarını bugün de taşımakta olan, kırılğan ekonomilere sahip ülkelerdir. Bu sebeple üç ülkede de, İslam iktisadının sol yorumlarını incelerken de değindiğimiz, sosyal dayanışmaya oldukça önem veren kitlesel politik İslami hareketler doğmuştur. Mısır'da Müslüman Kardeşler (İhvan-ı Müslimin), Pakistan/Bangladeş'te Cemaat-i İslami gibi... Bu sosyal-İslamcı hareketler zekât yerine aşevleri, ücretsiz hastaneler, yardımlaşma vakıfları, öğrenci bursları, iş-meslek kazandırma kursları gibi önlemler ile yoksulluğu yenme konusunda daha farklı alternatiflere yönelmişlerdir. Bu şekilde Körfez devletlerinin kurmaya hevesli olmadıkları bir dayanışma ve paylaşım ağı yaratmışlardır. “Sosyal-İslamcılar” sömürü meselesi ile ciddi biçimde ilgilenerek yoksulluğun kaynağının işgücü sömürsünden kaynaklandığını ve ancak işgücü sömürsünün ortadan kaldırılmasıyla yoksulluğun da ortadan kaldırılabileceğini savunmuşlardır. Örneğin Cemaat-i İslami ideologlarından Abdülmecid Kureyşi, 1959-1960'ta kaleme aldığı yazılarda bir fabrikanın kârının en az yarı yarıya işçiler ile patron arasında paylaşılmasını ve işçilerin çalıştıkları iş yerlerinin hisse senetlerinin %60'ına sahip olması gerektiğini savunmuştur.¹⁰³ Ancak bu görüşleri sebebiyle Kureyşi kendi yoldaşları tarafından dahi “Marksizmin etkisi altında kalan kafası karışık biri” olmakla itham edilmiştir.¹⁰⁴ Buna rağmen Cemaat-i İslami Pakistan Ekonomi Komitesi 1970'te Kureyşi'nin bazı düşüncelerini destekleyen bir bildiri yayınlamıştır. Burada ilk olarak hareket işçilerin sağlık, eğitim, eğlence gibi ihtiyaçlarının karşılanmasını ve emekçilerin çalıştıkları yerlerde hisse sahibi olmasını savunmuştur. Bu talep, hareket içinde merkez çizgiyi temsil eden Mevdudi tarafından da desteklenmiş ve 1970'te Cemiyet-i İslami'nin seçim vaatleri arasında da yer almıştı.¹⁰⁵ Cemaat-i İslami ayrıca kırsal ve kentsel mülkiyet üzerinde bir üst sınırlama getirilmesi gerektiğini (1972) de programına almıştı.¹⁰⁶ Bu bakımdan Cemiyet-i İslami'nin kamulaştırıcı siyaset açısından Pakistan Komünist Partisi'ni dahi geride bıraktığı söylenebilirdi.

Öte yandan “Sosyal İslamcıların” da Marksistler gibi 1980'lerin liberal dalgaları altında kaldıklarını ve marjinalleşme sürecine girdiklerini belirtmiştik. Nitekim geçmişte emekten yana siyaset güden bu gruplar da artık İslami giyim-kuşam, yaşam tarzı, alkole-fuhuşa karşı mücadele gibi meselelerle ilgilenmektedirler. Bu eğilimlerin doğal sonucu olarak Müslüman ülkelerde emekçi sınıfların problemleri hemen hemen gündemden çıkmıştır.

103 Muhammad Nejatullah Siddiqi, “Müslüman Ekonomi Düşüncesi Çağdaş Literatür Üzerine Bir İnceleme”, *İslam İktisadi Çalışmaları* içinde, s. 348.

104 A.g.y., s. 348.

105 A.g.y., s. 348.

106 A.g.y., s. 300.

Aslında İslam hukuku (geleneksel veya modern) “işçinin hakkının” ne olduğu; hatta ücretinin dahi nasıl belirleneceği konusunda net bir şey söylemez. Bu husus işçi ve işveren arasındaki sözleşme şartlarına bırakılmış ve bu şartların da “makul” olması gerektiği vurgulanmıştır.¹⁰⁷ Ancak “makul şartlar” derken hangi ölçütlerin kastedildiği de net değildir. Burada iki tarafın da “hoşnutluğu” ve rızaları yeterli ölçüt kabul edilmektedir. L. Reda sözleşme müzakeresi sırasında “ tarafların tam bir özgürlüğe sahip olması gerektiğini” söylemektedir.¹⁰⁸ Buradaki yaklaşım, sözleşmelerde tarafların “gönüllülüğü”, “özgürlüğü” gibi konu başlıklarını tartışırken sanki işveren ile işçi arasındaki objektif şartlar eşitmiş gibi davranılmaktadır. Bu bize tıpkı Ortaçağ Avrupa’sında süzeren ile derebeyi arasındaki sözleşme koşullarını anımsatır. Sonuçta onlar da bir tür sözleşmede uzlaşmaktaydılar. Bu yaklaşım, çaresiz durumda kalan bir işçinin kendisi için kötü şartlar ve düşük ücret karşılığında bir sözleşmeye taraf olması durumunda da sözleşmenin meşru ve “adil” olduğu iddiasına dayalıdır. Aslında teorideki bu zaafın sebebi klasik İslam hukukundaki işçi-işveren görüşmelerinin sadeliği ile günümüzdeki koşullar arasındaki muazzam uçurumdur. İslam iktisatçılarının kendilerine kaynak olarak aldıkları yukarıdaki ilişki biçimleri orta çağlarda ağaçlarını budatmak, bahçesine bir duvar çekmek gibi basit işler için üç-beş işçi tutan veya atölyesinde en fazla beş on işçi çalıştıran “işverenlerin” dünyasına ait olgulardır. O dönemde –ve elbette bu dönemde de- bir duvar ustası ile ev sahibi arasında az çok dengeli bir iş pazarlığı şartları olabilirdi. Ancak on binlerce işçi çalıştıran fabrikalar veya çok uluslu şirketler karşısında işçinin, bireysel olarak sözleşme özgürlüğü olduğundan söz etmek anlamsızdır. Bilindiği üzere modern iş yasaları tek tek işçiler karşısında patronların olağanüstü gücünü toplu iş sözleşmeleri ve sendikalarla dengelemeye çalışmaktadır. Ancak bu türden kurum ve uygulamaların ne geleneksel ne de modern İslam hukukunda karşılıkları yoktur.

Öte yandan İslam iktisatçıların ekseriyeti işçi ve işvereni “iki eşit taraf” gibi algılama konusunda kararlıdır. İslam iktisatçısı “adil olma adına” işçiler kadar işverenin de hakkını koruma güdüsüyle hareket etmektedir. Reel dünyada eşit olmayanları kâğıt üzerinde eşit kabul eden bu yaklaşım pratikte işçilerin aleyhine bir durum yaratmaktadır. Örneğin T. Azid bu konu hakkında “sözleşme şartlarının adil olması” gerektiğini vurgularken işçinin de “hak ettiğinden fazlasını talep etmesi de engellenmelidir”¹⁰⁹ demektedir. İşçinin hakkını yiyen işverenden ahirette hesap sorulacağı gibi, bilinçli şekilde düşük performansla çalışan işçiden de bu dünyada fark edilmese bile öbür dünyada hesap sorulacaktır.¹¹⁰

İslam iktisadı kuramında işçinin ücret olarak hakkının nasıl hesaplanacağı, ürünün fabrika çıkış fiyatı üzerinden mi yoksa pazarda yaşanan dalgalanmalar sonucu mu belirleneceği gibi konularda da bir netlik yoktur. Burada genellikle başlangıçta yapılan sözleşme şartlarına göre bir ölçüt belirleme eğilimi baskın gelmekte-

107 Köse, a.g.y., s. 15.

108 Latife Reda, “İslam’da İşçi Hakları ve Göç Mefhumları”, *İslam iktisadı ve Emek* içinde, s. 107-108.

109 Azid, a.g.y., s. 39-40.

110 Salman Ahmed Shaikh, “Marksçı Ana Akım ve İslami İktisatta Emegin Rolü ve Emegle Yaklaşımına Dair Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, *İslam iktisadı ve Emek* içinde, s. 171.

dir. Ürünün piyasa içindeki dalgalanmalar sonucu aşırı değer kazanması genellikle üretim sürecinden bağımsız bir aşama olarak görülmekte ve buradan elde edilecek kârın yatırımcı tarafın hakkı olduğu kabul görmektedir. İslam hukuku (geleneksel veya modern) sömürü kavramına sahip olmadığından, ürünler pazarda hangi fiyata satılırsa satılsın işçinin hakkı ürünün son satış fiyatı üzerinden değil başlangıçtaki sözleşme şartına bağlı olarak hesaplanır. Bu durumda örneğin Bangladeşli bir işçinin ürettiği giysi Avrupa’da kaç avroya satılırsa satılsın bu işçiye ödenen aylık 27 avroluk ücret sözleşme şartları gereği “adil” kabul edilir. Pazar fiyatlarına dayanılarak işçi-işveren arasında kârın yarı yarıya paylaşılması gerektiğini savunan Kureysi ve Beni Sadr gibi İslam iktisatçılarının itirazları ise İslam iktisadının “ana akımlarınca” kabul görmemiştir.

İslam hukuku sözleşme şartlarından ziyade sözleşme şartlarının zamanında ve tam olarak yerine getirilip getirilmemesiyle ilgilenmektedir. “İşçinin ücretinin zamanında ödenmesi gerektiğine” olan vurgular, bu konuyla ilgili hadisler olduğu için özellikle tekrar edilmektedir.¹¹¹ Bu tekrar vurgulara rağmen bütün kapitalist ülkeler içinde maaş ödeme tarihlerindeki belirsizlikler açısından Müslüman ülkeler dünya üzerindeki en kötü sicile sahip olanlar arasındadır. Maaşların aylarca gecikmesi veya belirli bir maaş ödeme gününün olmaması “standart” bir kapitalist ülkede ancak kriz dönemlerinde yaşanan bir anomaliyken Müslüman dünyada bu sıradan ve alışlageldik bir durumdur. Üstelik emekçilerin aylar boyunca maaşlarını alamadıkları ülkeler yoksul değil, Suudi Arabistan, Bahreyn, Katar gibi en zengin Müslüman ülkelerdir. Hiçbir mali sıkıntı yaşanmadığı halde Körfez emirliklerindeki ülkelerde işçiler veya yukarıda da söz ettiğimiz üzere modern helotlar kendilerine kâğıt üzerinde vad edilen ücreti, ne zamanında ne de tam olarak alabilirler. Müslüman ülkelerin 1990 İslam Hakları Kahire Beyannamesi’nde “Her insan şeriat çerçevesinde özgür hareket etme ve ülke içinde ve dışında serbestçe hareket etme hürriyetine sahiptir” maddesini imzalamalarına rağmen Körfez ülkelerindeki yabancı işçilerin istedikleri zaman iş bırakma ve ülkelere dönme hakları yoktur. Bu durumda işlerini kaybederler. Helotlar sendika kuramazlar zira Katar ve benzer ülkeler yasalarına göre yabancı işçilerin sendika kurma hakları yoktur. Bu durumda işçi sınıfının %94’ünün yabancı kökenli olduğu Katar gibi bir ülkede sendika kurma hakkına sahip olanlar işçi sınıfının %6’sından ibarettir. Zaten sendika kurulsa bile grev ve iş yavaşlatma eylemlerine başvurmak imkânsızdır. Zira “hayati sektörlerde” grev yasaktır. Hayati sektörler içinde petrol, doğalgaz, elektrik, su, havalimanı ve ulaşım da sayıldığından¹¹² Katar ve benzer ülkelerde grev yapmak mümkün değildir. 2002’de Katar’da verilen bir fetva -bu konuda bir hadis olduğundan- işçilerin sadece gecikmiş maaşlarını almak için greve gidebileceklerine hükmetmiştir.¹¹³

Geleneksel hukukta toplu iş sözleşmesi veya asgari ücret, işsizlik yardımı¹¹⁴ gibi

111 Reda, a.g.y., s. 108.

112 Raja Ray Jureidini, “Katar’da İslam Etiği ve Göçmen İşçiler”, *İslam İktisadı ve Emek* içinde, hazırlayan Y. Enes Sezgin, çev. Gülnihal Kalfa, İstanbul: İktisat Yayınları, 2017, s. 283, 287.

113 Jureidini, a.g.y., s. 288.

114 İşsizlik yardımı konusunda da net bir görüş birliği yoktur. Bazıları işsizlik yardımını dine uygun kabul ederken Şah Veliyullah gibi tanınmış fakihler bu uygulamaya muhalif olmuşlardır.

başlıklar olmadığından bu alanlar genellikle Batılılardan alınan kanunlarla tamamlanamaya çalışılmaktadır. Öte yandan İslam iktisatçıları genellikle toplu iş sözleşmesi veya grev gibi pratiklere hoş gözle bakmazlar. S. Köse'ye göre "İslam'ın prensibi hak verilmez alınır değil, hak sahibine teslim edilir" olarak formüle edilmiştir.¹¹⁵ "Emekçiler örgütlenerek emeklerini toplumun aleyhine kullanamazlar işçi işveren ilişkilerinde ticari hayatta olduğu gibi esas ölçüt gönül hoşnutluğuna dayanmalıdır".¹¹⁶ İşçi ile işveren "kardeş" sayıldığından mahkemeler tarafları yatıştırma için devreye girerler ancak pratikte bu durum genellikle işçilerin aleyhine kararlarla sonuçlanır.¹¹⁷ İslam iktisatçılarına göre işçinin artı ürününe (artı değer denmek isteniyor) toplum adına el konulabilir; hatta iman, işçiyi buna ikna etmede etkili yoldur. Siddiqi'nin deyişiyle "Emekçileri artı üründen toplum yararına vazgeçmeye sadece İslam ikna edebilir".¹¹⁸

İslam iktisatçıları çocuk işçi çalıştırılmasına da karşı değillerdir. Aile yoksulluk içindeyse çocuklarını çalıştırabilir.¹¹⁹ Ancak çocuk işçilerin hangi koşullarda çalıştırılabileceği konusu net değildir. Zaten klasik hukuk 11-12 yaşındaki bireyleri yetişkin kabul ettiğinden İslam hukuku açısından çocuk ile modern hukuk biçimlerindeki çocuk kavramı birbirinden çok farklıdır. Kadınların da işgücüne katılmalarının önünde teolojik bir engel olmadığı savunulmakla birlikte 1400 senelik tarih boyunca kadınların işgücüne sınırlı katılımlarına dair doyurucu bir açıklama getirilmemektedir.¹²⁰ Benzer şekilde çağdaş Müslüman ülkelerde de kadın emekçilerin yaşadığı sorunların neden diğer ülkelere göre daha belirgin olduğu sorusu da cevapsız kalmaktadır. Müslüman ülkeler dünya üzerinde kadınların işgücü katılımı oranında en alt sıralardadır. İslam iktisatçıları bu durumu açıklama adına zayıf tezler üretmektedirler. Örneğin İsmail H. Genç, George Naufal ve Bassam Abu Al-Foul'a göre Afganistan ve Irak gibi ülkelerde kadınların yalnızca %14'ünün istihdama katılması bu ülkelerin savaş koşullarında olmasıyla açıklamaktadırlar. Hâlbuki dünya tarihinde savaşlar daima kadın emeğinin önünü açmıştır. I. ve II. Dünya savaşları sırasında Avrupa ülkelerinde tüm sanayi sektörlerinin yükü kadın emekçilerce taşınmıştır. Nitekim aynı yazarlar Müslüman ülkelerde kadın emeğinin istihdama katılması açısından "olumlu" gelişmeler de olduğunu belirtip –büyük bir bilimsel hokkabazlık örneği sergileyerek- kadınların %75'inin çalıştığı Kazakistan, Kırgızistan gibi sosyalist mirasın temsilcisi ülkeleri örnek olarak vermektedirler.¹²¹

Azid, a.g.y., s. 37.

115 Köse, a.g.y., s. 17.

116 A.g.y., s. 18.

117 Jureidini, a.g.y., s. 292.

118 Siddiqi, a.g.y., s. 354.

119 Azid, a.g.y., s. 36.

120 Azid, a.g.y., s. 35. Bundan bir asır kadar önce Osmanlı Şeyhülislam'ı Musa Kazım (1858-1920) "Kadının görevi evde erkeğinki dışarıdadır. Bu rolleri değiştirmek tabiata isyan, kadını erkek erkeği kadın yapmaktır" demektedir. En büyük tepkiler ise Hristiyan işletmelerde çalışan Müslüman kadınlara dönüktü. Günümüzde bu "otantik" fikirler İslam iktisatçılarınca kabul edilmemekte; ancak neden bunca asır kabul gördükleri de sorgulanmamaktadır. S. Kadir Yıldırım, "Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Devlet ve Kadın İşçiler", *İslam iktisadı ve Emek* içinde, s. 233.

121 İsmail H. Genç, George Naufal ve Bassam Abu Al-Foul, "İslam Ülkelerinde kadınların İş Gü-

Öte yandan İslam iktisatçıları kadın-erkek eşitliği açısından yeni bir bakış açısına sahiptirler; miras, şahitlik, evlilik gibi medeni alanlarda kadını “yarım erkek” kabul eden geleneğin aksine modern tartışmalarda kadınlarla erkeklerin “eşit işe eşit ücret” alması gerektiği savunulmaktadır. Buna delil olarak da Kuran’ın “Erkeklerle kazandıklarından bir pay vardır, kadınlara da kazandıklarından bir pay vardır” (Nisa 4: 32) ayetini göstermektedirler.¹²² L. Reda, “eşit işe eşit ücret” iddialarının yanı sıra yine hadislerle dayanarak İslam’ın işçi-işveren kardeşliğini savunduğunu da belirtmektedir. Ancak Reda basit sayılamayacak bir metin tahrifatı yaparak “Köleleriniz sizin kardeşlerinizdir” hadisini “Hizmetçileriniz sizin kardeşlerinizdir” şeklinde yorumlayarak işçi-işveren eşitliği ilkesine kanıt olarak göstermektedir.¹²³ Tarihsel metinlerin keyfi yeniden yorumlanmasına dayalı bu formülasyonlara rağmen pratikte Müslüman ülkelerde kadın-erkek ücretlerinin yanı sıra yabancı işçilerle yerli işçiler arasında büyük ücret farklılıkları bulunmaya devam etmektedir. Hatta yabancı işçiler geldikleri ülkelere göre birbirlerinden çok farklı ücret anlaşmalarına imza atmak zorunda kalmaktadırlar. Örneğin Katar’da en yüksek maaş alan yabancı işçiler Türklerdir. Onları Filipinliler izler. En düşük maaşları ise Nepalliler ve Bangladeşliler alır.¹²⁴ Görüldüğü üzere maaşlar “din kardeşliğine göre” değil yabancı işçilerin getirildikleri ülkelerin sosyo-ekonomik koşullarına göre belirlenmektedir.

Sonuç

İslam iktisadı teorileri servet farklılıklarını ortadan kaldırmadan, sosyal adaleti ve fırsat eşitliğini tesis etmek, bir yandan serbest piyasayı savunurken aynı zaman-

cüne Katılımları”, *İslam ve İktisadi Hayat Ana Konular ve Metinler* içinde, s. 196-199.

122 Çok sayıda çalışmada tarihteki ilk “eşit işe eşit ücret çağrısı” olarak yorumlanan bu ayette aslında ne kastedildiği tam bir muammadır. Geçmişte aynı ayet tam aksi anlamda, kadınların payının erkeklerin yarısı olmasına delil olarak gösterildi. Nitekim ayetin tam metni ve eski tercümelerinden biri şöyledir: “Allah’ın sizi birbirinizden üstün kıldığı şeyleri iç çekerek arzu etmeyin. Erkeklerin de kazandıklarından nasipleri var, kadınların da kazandıklarından nasipleri var. Allah’ın lütfundan isteyin; şüphesiz Allah her şeyi bilmektedir.” Ayette geçen nasipleri (بُيُوتِ) sözcüğü İslam iktisatçıları tarafından keyfi biçimde sayı sıfatı olarak yorumlanmakta böylece erkekler ve kadınlar –ayette ne iş ne de ücretlerden söz edilmediği halde- ücretlerde eşit pay sahibiymiş gibi bir anlam çıkarılmaktadır. Hâlbuki geleneksel tefsircilerden Tirmizi (öl. 892) bu ayetin öyküsünü şu şekilde anlatmaktadır: Bir gün Peygamberin etrafına toplanan kadınlar erkekler gibi savaşa katılmadıkları, ganimetlerden pay alamadıkları, mirastaki paylarının erkeklerin yarısı olduğu için şikâyetçi olurlar. Bunun üzerine Allah erkeklerin kadınlardan üstün yaratıldıklarını vurgulanması ve başkalarının elde ettiği fazlalıklara özenilmemesi için bu ayeti gönderir. Nitekim Diyanet’in bu ayete yaptığı yorumda Allah’ın insanları eşit yaratmadığı herkesin hayatta kendine göre bir payı olduğu ve bu paya rıza gösterilmesi gerektiği, komünizm ve feminizm gibi insanları zorla eşitlemeye çalışan ideolojilerin de insan doğasındaki farklılıkları kabul etmedikleri için iflas ettiği vurgulanmaktadır. (<https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Nis%C3%A2-suresi/525/32-ayet-tefsiri>). Sonuç olarak asırlar boyunca eşitsizlikleri meşrulaştırma maksatlı yorumlanan bu ayet 21. yüzyılda Latife Reda gibi iktisatçıların Kuran’da “eşit işe eşit ücret” ilkesinin varlığını keşfetmeleriyle bir anda bambaşka bir anlam kazanmıştır.

123 Reda, a.g.y., s. 110.

124 Jureidini, a.g.y., s. 296.

da tekelleşme ve kolektivizme karşı küçük/orta ölçekli sermayeyi korumak, işçi ve işverenin haklarını aynı anda ve adil olarak gözetmek gibi bir dizi birbiriyle çelişik hedefe odaklanmış kuramlardır. Teorinin özgün ve yeni bir yanı olduğu iddia edilemez, zira tarih boyunca -İtalyan korporatizmi örneğinde olduğu gibi- sosyalizm ya da kapitalizmden seçilmiş unsurların çoğu zaman uyumsuz şekilde bir araya getirilmeye çalışıldığı hibrit modellere daha önce de rastlanılmıştır. İslam iktisadı teorisinin evrimine yakından bakıldığında Batıda yaşanan temel düşünsel ve ekonomik değişimlerin bire bir tekrar edildiği de görülmektedir. M.P. Philipp'in altını çizdiği üzere bunun nedeni Müslüman aydınların son iki asırdır Batıyı takip eden reaktif; ancak aynı zamanda da ona hayranlık duyan tavırları bir gelenek haline getirmeleridir.¹²⁵ Örneğin 19. yüzyılda yani liberalizmin altın çağında, Avrupa'da parlamentoların açıldığı, anayasaların ilan edilip, meşrutiyete geçişlerin yaşandığı bir zamanda 1300 senenin ardından Müslüman aydınlar bir anda ilk dört halifenin "seçimle işbaşına geldiğini" hatırlamışlar ve meşrutiyetin ve halk iradesinin İslam'ın özünde olduğunu savunmuşlardır. Sosyalist düşüncenin ve işçi hareketlerinin yükselişe geçmesiyle birlikte de Müslüman aydınlar benzer şekilde İslam'ın "eşitlikçi özünü" keşfetmişlerdir. 1960'lar ve 1970'ler boyunca İslami hareket sosyal adalet söylemini ön plana çıkarmışken, sosyalizmin 1990'larda bir seçenek olarak prestijini yitirmesi ile Müslüman aydınlar arasında neo-liberal iktisat teorileri yeniden ilgi görmeye başlamış, bu dönemde İslam'ın bir ticaret dini olduğu ve ekonomik liberalizmle uyumu "yeniden keşfedilmiştir". Aslında Batıyı takip eden bu reaktif tavır iktisadi-düşünsel hayatın her alanında devam etmektedir. Batıda kadınların işgücüne katılımlarının ve çalışma alanında eşit haklar edinmeye başlamalarının ardından Müslüman aydınlar, aynı hakların aslında İslam'da da olduğunu "keşfetmişlerdir". Günümüz ekonomik sisteminin çevreye verdiği zararların ayyuka çıkması ve çevrecilik hareketinin yükselişini takiben İslam ve çevre hakları konusu da gündeme gelmiştir. Son yıllarda buna bir de İslam ve Hayvan Hakları başlıklı çalışmalar da eklenmiştir.¹²⁶ Bu çalışmalarda İslam'ın çalışan insanlar kadar, doğal kaynakları da koruyan, türlerin devamlılığını gözetken bir toplumsal-ekonomik sistemi amaçladığı, daha doğrusu yeryüzünde böylesi bir sistemi inşa edebilecek çaptaki tek tutarlı öğretisi olduğu ileri sürülmektedir. Ancak söz konusu potansiyelin neden 1400 yıldır istenildiği biçimde ortaya çıkarılmadığı sorusuna bir cevap verilme gereği duyulmamaktadır.

İslam iktisadı teorisinin incelenmeye değer asıl yanı ise, tarihsel İslam'la çok az ortak bağı olmasına karşın kendisini tarihsel mirasın taşıyıcısı gibi gösterme yönündeki çabasıdır. Bu çaba İslami bankalar ve mikro finans kuruluşları örneğinde belirttiğimiz üzere Müslüman halklardan düşünüldüğü kadar ilgi görmemektedir. Ancak yine de çeşitli İslami örgüt, vakıf ve partilerin sosyal yardımlaşmacı, dayanışmacı tavırları maddi alanda hissedilir oranda değişimlere yol açmasa da politik

125 Mangol Bayat Philipp, "Çağdaş İran Politikasında Şia: Dr. Ali Şeriatî'nin Rolü", *Dünyada Ali Şeriatî: İslami Uyanışta Dr. Ali Şeriatî'nin Rolü* içinde, der. Hamid Ahmedi, çev. Yasin Demirkıran, Ankara: Fecr Yayınları, 2019, s. 288.

126 Örneğin: Adnan Koşum, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2018; Adil Bor, *İslam'da Hayvan Hakları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

etkinlik açısından yoksul kitleler nazarında bir çekim merkezi ve umut ışığı olabilmektedir. Zaten İslam iktisadı teorisinin en büyük özelliği de pratik alandaki bütün yetersizliklerine karşın geleceğe dönük bir umut yaratmadaki başarısında gizlidir. Bu açıdan İslam dünyası denilen coğrafya Hindu/Budist alandan farklı ve kendine özgü bir evrim içinde gelişim sürdürmektedir. Yukarıda da değindiğimiz üzere hiçbir Asya dininde İslam geleneğinde olduğu ölçüde iktisadi teoriler geliştirme yönünde bir çaba ve emekçi sınıfların sorunlarını çözmeye dönük dünyevi programlar bulunmamaktadır. Bu orijinal durum bir yandan orta sınıfları Marksist kolektivizme karşı örgütlemekte; öte yandan da İslam iktisadının, emekçilerin kurtuluş çabalarında Marksizme alternatif olarak görülebilmesine yol açmaktadır.

Darwin'in evrim kuramının Marksist değerlendirmesi

Emre Bayır

Sorunlarla dolu bu günlerde, son dört hafta içinde, ne varsa okudum; Darwin'in *Doğal Seçilim* zerine olan kitabı da dâhil. Her ne kadar kaba İngiliz tarzında geliştirilmiş olsa da bu kitap, doğa tarihi alanında görüşlerimize temel oluşturan kitaptır.¹

Marx, Darwin'in ünlü eseri *Türlerin Kökeni* 'ni ilk kez yayınlanışından yalnızca bir yıl sonra okumuş ve 19 Aralık 1860'ta Engels'e böyle yazmıştı. Bu kitabın içerdiği doğa tarihi görüşünün taşıdığı anlamı bu ilk okumasında fark etmişti. O günden sonra Marx ve Engels, birtakım eleştirilerle birlikte Darwin'in fikirlerini hem kendi görüşlerinin doğa tarihi alanında bir uygulanışı hem de kendi tarih anlayışları için doğa bilimsel bir temel olarak görmeye başlıyordu. Doğa bilimlerinde egemen olan teleolojik yaklaşıma ilk kez bu derece ölümcül bir darbe indiren Darwinci evrim anlayışını böylece kendilerine bir müttefik olarak seçiyorlardı.

Engels, Marx ile aralarındaki iş bölümü neticesinde doğa tarihinin ve doğa bilimlerinin incelikli bir çalışma konusu olarak ele alınması görevini üstlenmişti. Bu konularda yapılan çalışmaları çok sıkı bir şekilde takip edip eleştirel bir süzgeçten geçiriyor ve bu alanlarda nitelikli eserler ortaya koyarak Marksizmin ayaklarını basabileceği, sağlam bir zemin hazırlamaya çalışıyordu. Bu sebeple de evrim kuramı-

¹ Karl Marx-Friedrich Engels, *Collected Works*, Cilt: 41, 2010, s. 232.

nı özel bir çalışma alanı olarak belleyen Engels insanın evrimi üzerine yazdığı ünlü çalışması “Maymundan İnsana Geçişte Emeğin Rolü (1876)” ile de ses getirmişti.

Biz bu yazımızda hem Darwin’in evrim kuramının tarihsel niteliğini ve önemini değerlendireceğiz hem de insanın evrimi ve tarihi üzerine fikirlerinin eleştirisini yapacağız. Bunun yanında, Marx ve Engels’in Darwin’i düşüncede gördükleri potansiyeli ve buna yönelik eleştirilerini aktarmaya çalışacağız.

Evrim kuramı ve Darwin’in doğal seçilimi

Darwin’in kendi köktenci evrim kuramını geliştirmesi üzerine bilinen bir hikâye vardır. Darwin 1831 yılında HMS Beagle isimli araştırma gemisiyle çıktığı 5 yıllık seyahatte türlerin değişim içinde olduğuna dair kesin bir fikir edinecek kadar gözlem yapmış, sayısız örnek toplamıştır. Bu seyahat ile canlılığın evrimi üzerine fikirler geliştirmesine rağmen, evrim düzeneğinin net bir ifadesini bulacağı bir kuramın eksikliğini çekiyordur. 1838 yılında Malthus’un *Nüfus Üzerine* eserini okurken hayatta kalma mücadelesinin yeni türlerin ortaya çıkmasına sebep olan sürükleyici etmen olduğu düşüncesi kafasında canlanır. Kendi ifadesiyle, varoluş mücadelesi, yüksek bir çoğalma oranı sergileyen canlılar ile kıt yiyecek kaynakları arasındaki ilişkiden kaynaklıdır ve bu, Malthus öğretisinin bitki ve hayvan âlemlerinin tamamına, biraz zorlanarak da olsa uygulanmış halidir.² Basit bir akıl yürütme ile, koşullara daha fazla uyum sağlamış canlılar hayatta kalma mücadelesini kazanacak, bu hayatta kalanlar daha fazla yavru yapacak ve böylece uyum gücü yüksek olanlar seçilmiş olacaktır. Darwin’in canlılığın evrimi üzerine olan kuramındaki yegâne yönlendirici güç böylelikle doğal seçim olmuştur.

Darwin, üzerine birtakım taslak metinler kaleme almış olsa da evrim kuramını yirmi yılı aşkın bir suskunluğa mahkûm etmişti. Yine bilinen hikâyede 1858 yılında genç bir doğa tarihçisi olan Alfred Russel Wallace’tan aldığı bir mektup ile kuramını yayınlamak için hızlı bir çabaya girer çünkü Wallace neredeyse ayrıntı derecesinde benzerlikleriyle Darwin’in doğal seçim kuramını bağımsız olarak kendi başına yapılandırmıştır. Darwin bir yıl içinde notlarını bir araya getirmiş, düzene sokmuş ve 1859’da ünlü eseri *Türlerin Kökeni*’ni yayınlamıştır.

Peki, Darwin’i, kuramını ilk geliştirdiği 1838 yılından 1859 yılına kadar yayınlamaktan alıkoyan ne olmuştu? Kuşkusuz burada hem kendisine hem de kuramına yönelik kaygıları etkili olmuştu. Darwin aileden varlıktı ve ailesinde saygın bilim insanları bulunuyordu. Kendisi de Beagle seyahatinden sonraki çalışmaları ile büyük bir başarı elde etmiş ve bilim çevrelerinin saygısını kazanmıştı. Kuşkusuz sağlam kanıtlarla destekleyemeyeceği bir kuramı ortaya atmak kendi bilimsel saygınlığını sarsacaktı. Bununla birlikte, daha doğru cevabı, Darwin’in evrim kuramındaki onu önceki benzerlerinden ayıran esas noktanın uzlaşmaz bir felsefi maddecilik olduğunu anlayarak elde edebiliriz.³ Bizce, Darwin bunun farkındaydı ve fikirlerinin mantıksal sonucuna kadar götürüldüğünde insanın evrimini tartışma-

2 Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, çev. Bahar Kılıç, Alfa Bilim, 2020, s. 82.

3 S. Jay Gould, *Darwin ve Sonrası*, çev. Ceyhan Temürcü, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, 2003, s. 7.

ya açacağıın, esas meselenin de orada patlak vereceğinin bilincindeydi. Darwin bu konuda öyle hassastı ki evrim kuramını kendi kafasında tutarlı bir şekilde insana da uygulamasına rağmen *Köken*'de, insan evrimine dair imalarda bulunmanın ötesine geçmemiştir. İnsanın evrimini ancak 1871 yılında yayınlacağı *İnsanın Türeyişi* eserinde irdeleyecekti. Darwin'in, bu dönemde kuramını yayınlamasını geciktiren kaygılarını aşabilmesi için kuramının kabul göreceğine ve “şeytanî” fikirlerinden ötürü toplumdan dışlanmayacağına dair güçlü sinyaller görmesi ve arkasında en azından toplumun bir kesiminden önemli bir destek hissetmesi gerekiyordu. Yerleşik Anglikan dünya görüşü hâlâ çok güçlüydü. Fakat dönemin İngiltere'sindeki ekonomik dönüşümler ve siyasî konjonktür de onun lehine geliyordu. Sanayileşmenin hızla ilerlemesi ile birlikte sanayici, girişimci genç bir burjuvazi yetişmişti. Bu genç burjuvazi siyasî gelenek olarak Darwin'in ailece destekçisi olduğu dönemin anayasal meşrutiyet ve liberalizm yanlısı Whig partisinde toparlanıyordu. Darwin'in evrim kuramındaki Maltusçu üstyapı bu topluluk için ikna edici bir tarzda kurgulanmıştı.⁴ Gelişmekte olan burjuvazi için, ekonomik alanda görmek istediği serbest ticarete dayalı sınırsız rekabet bu kuram ile doğa tarafından doğrulanıyor ve doğa burjuvazinin bir müttefiki haline geliyordu.⁵

Köken, Darwin için canlı ve sürekli eklemelerin, düzeltmelerin yapıldığı bir kaptı. Her yeni baskısında üzerinde birtakım değişiklikler yapıyor, seçim mekanizmaları, canlıların yapısal özellikleri gibi konularda yeni fikirlere ikna oluyor ya da fikirlerin ağırlıklarıyla oynuyordu. Darwin kendi yaşadığı dönemde dahi kendi fikirlerinin çarpıtılmış veya eksik anlaşılmış halini benimseyen “Darwinci” bir okulla mücadele etmek zorundaydı.⁶ *Köken*'in 1872 tarihli son basımında evrim mekanizmaları içinde doğal seçilime orantısız bir ağırlık veren görüşe mensup olmadığını belirtmek üzere doğal seçilimin değişimin başlıca aracı olmasına rağmen tek aracı olmadığına dair inancını yineliyordu. İngiltere'deki söz konusu olan Darwinci okulun yine en önde gelen isimlerinden birisi Alfred Russel Wallace'tı.

Darwin ve Wallace

Darwin'in fikirlerinin tarihsel önemini kavramak ve Darwin'i Darwin yapanın ne olduğunu anlamak açısından evrim kuramının neredeyse eşzamanlı mucidi olan Alfred Russel Wallace'ı yakından incelemenin önemli olduğunu düşünüyoruz.

Darwin'den yirmi yaş genç olan Wallace, Darwin gibi seçkin ve varlıklı bir aileye mensup değildi. Büyük ölçüde kendi kendisini yetiştirmiş ve bilimsel araştırmalarını, bu araştırmalarda topladığı türleri satarak finanse eden birisiydi. Darwin ile kendi tezlerini oluşturmadan önce tanışıklığı vardı. Kendi tezlerini de o dönem zaten başarılı bir doğa bilimcisi olan ve aynı zamanda türlerin değişimi konusuna ilgisi olduğunu bildiği Darwin'e belki de büyük bir hevesle ve onay arzusuyla göndermişti. Wallace, sonrasında Darwin'in kendisinden daha önce bu konu üzerine çalışmalar yapmış ve kuramını neredeyse nihai biçime getirmiş olduğunu anlamıştı

4 Adrian Desmond ve James Moore, *Charles Darwin*, çev. Ebru Kılıç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 323.

5 A.g.y., s. 501.

6 Patrick Tort, *Darwin ve Darwincilik*, çev. İsmail Yerguz, Dost Kitabevi Yayınları, 2007, s. 86-89.

fakat bu, ilişkilerini bozmadı ve ikisi birçok konuda birbirlerinin çalışmalarını takip etmeye devam etti.

Wallace evrim kuramı üzerine birtakım konularda Darwin'den ayrılıyordu. O, doğal seçilimin evrimin işleyişi üzerinde neredeyse tek belirleyici etmen olduğunu savunuyor ve diğer mekanizmaları göz ardı eden bir doğal seçilimcilik uyguluyordu. Örneğin, hayatta kalma savaşımı için ilk bakışta yararsız ve hatta zararlı gibi gözüken birtakım özelliklerin eş bulmada başarıyı arttırabiliyor oluşu yani eşeysel (cinsel) seçim Wallace için kabul edilemezdi. Evrim mekanizmaları içinde doğal seçilime verdiği bu orantısız ağırlık, iş insanın evrimine geldiğinde Wallace'ın çark etmesinin de ana sebebini oluştuyordu.

Wallace'ın diğer mekanizmaları dışlayan, deyim yerindeyse aşırı doğal seçilimciliği bir amaçsallığı ve ahengi temsil ediyordu. Fakat bu haliyle doğal seçim, yaratılışçı düşüncenin bir benzeri haline geliyordu. Doğa tarihi alanında çok önemli çalışmalar yapmış olan bilim insanı Stephen Jay Gould'un da öne sürdüğü üzere Wallace için neredeyse başka çıkar bir yol yoktu.⁷ Wallace için aşırı doğal seçilimcilik, Darwin'in kuramının mantıki sonucuydu ve her şeye uygulanmak zorundaydı. İnsan beyninin işlevi ve yetenekleri ile karşılaştığında, Wallace en baştan beri insan beyninin, işlevinin çok ötesinde bir yapıya sahip olduğu sonucuna ulaştı. Taş yontarak avcılık yapan atalarımız ile modern dünyanın matematik bilgininin beyni arasında bir fark bulunmuyordu. Uygar bir insan ile entelektüel yetenekleri çok kısıtlı bir vahşinin beyni nasıl olur da neredeyse birbirinin aynısı olurdu? Küçük bir beyin, vahşiler ve insanın ataları için yeterli olabilecekken bu kadar gelişmiş bir beyin ancak bir yaratıcının ürünü olabilirdi. Bu mantık içinde her ne varsa bir amaç için seçilmişti ve amaçlar söz konusu organla uyumlu değilse bu, o organın seçilimin ürünü olmadığını ve bir yerlerde tanrısal bir dokunuşun var olması gerektiğini gösteriyordu.

İlginç olan bir nokta da Wallace'ın sosyalist oluşuydu.⁸ Fakat onun sosyalizmi bilimsel değildi. İngiltere'deki Çartist hareketin de etkisiyle insan toplumunun mükemmel bir formasyona doğru evrilmeye yazgılı olduğuna inanan türden bir sosyalizmdi. İnsan toplumunda bir ilerlemenin olduğunu doğru bir şekilde seziyor, fakat bu ilerlemeyi materyalist temellerde açıklayamıyordu. İdealizmin çeperlerini aşamaması onun bilimsel anlayışını da şekillendiriyordu. Wallace'ın gözünde zaten en baştan beri evrende var olan akıl, doğal seçim sayesinde insan bedeniyle buluşmuştu.

Darwin ise devrimci nitelikteki evrim kuramını tutarlı bir şekilde insan da dâhil olmak üzere tüm canlılar dünyasına yaydı. Sadece insan bedeninin değil, insan aklının ve duygularının da hayvansı bir kökeni olduğunu kanıtlamaya çalıştı. Onun gözünde beynin bir ürünü olan düşüncenin, maddenin bir ürünü olan kütle çekiminden daha hayret verici olması için hiçbir sebep yoktu. İnsan da tıpkı tüm canlı ve cansız varlıklar gibi doğanın bir ürünü ve onun bir parçasıydı. Tüm bedeni, duyguları, fikirleri insanın var oluş sürecinin bir sonucuydu. Darwin'in kuramındaki bu tutarlı ve uzlaşmaz maddecilik, onun ve fikirlerinin büyüklüğünün esas özünü

7 S. Jay Gould, *Pandanın Başparmağı*, çev. Ülkün Tansel, Versus Kitap, 2010, s. 52-58.

8 Desmond ve Moore, *Charles Darwin*, s. 569-570.

oluştururken o günün geleneksel fikir dünyasını sarsacak ve şimşekleri üzerine ecek nokta yine buydu.

Wallace'in, Darwin'e göre çok daha olumsuz koşullarda kendisini yetiştirmiş birisi olarak deha bakımından belki de ondan aşağı kalır hiçbir yanı yoktu. Fakat kendi tezleri dönemin geleneksel idealist yargılarına son kertede uyum göstermiş ve bu idealist yargılar onu kreltmiişti. Yazımızın devamında göstereceğimiz üzere Darwin de burjuva toplumsal ve politik düşüncelerinin etkisindedir. Fakat kuramının devrimci niteliğini sarıp sarmalayan felsefi maddeciliği onu ayakta tutmuş ve muhtemeldir ki Marx, Freud, Einstein gibi devlerle birlikte bugün dünyada hâlâ en çok konuşulan ve insanlığın düşünsel hazinesine en büyük katkıları yapmış insanlardan biri yapmıştır.

Marx ve Engels'in Darwin'e yaklaşımı

Marx ve Engels'in gözünde Darwin'in ne ifade ettiğini anlamak için hikyeye sondan başlamak iyi olacaktır. Marx'ın cenaze töreninde yaptığı ünlü konuşmanın daha en başında Engels şöyle der: "Nasıl ki Darwin organik doğanın gelişme yasasını bulduysa, Marx da insan tarihinin gelişme yasasını (...) buldu".⁹ Marx gibi büyük bir devrimci aydının cenaze töreninde yoldaşı tarafından yapılan konuşmanın daha en başında birisinin adı anılıyorsa bunu büyük bir saygının işareti olarak görmek gerekir.

Engels ve pek tabii Marx, Darwin'in organik doğanın gelişme yasasına dair kuramına büyük bir heyecan ve saygıyla yaklaşıyordu. Doğa bilimlerinin 19. yüzyılda gelişimi ile diyalektiğin doğadaki yansıması daha iyi anlaşılıyor ve doğanın değişmezliğine yönelik metafizik düşünce yapısında gedikler açılıyordu. Yazının başında, Marx'ın Engels'e yazdığı 1860 tarihli mektuptan aktardığımız parçada gördüğümüz üzere Darwin'in kuramına daha en başından itibaren ilgi göstermişlerdi. Hatta onların bu kurama dair özel bir ilgi duymasına gerek bile kalmadan hem bu kurama karşı çıkanların hem de kuramın hatalı yorumcularının sesi o kadar çabuk bir şekilde yükselmişti ki bu ikisine karşı çalışmalar yapmak durumunda kalmışlardı. Bu çalışmaların yükünün büyük bir kısmını ise aralarındaki iş bölümü çerçevesinde Engels stleniyordu.

Darwin'in fikirleri Marx ve Engels'in birtakım eleştirilerine de konu oluyordu. Özellikle Darwin'in, ikilinin azılı düşmanı olan Malthus'un fikirlerini bir anlamda rehber edinmesi en başından dikkate aldıkları bir husus oldu. Engels 1865'te yazdığı bir mektupta Darwin'in bitki ve hayvanlar konusundaki yaklaşımının Maltusu kuramla büyük bir benzerlik içinde olmasının dikkatini çektiğini belirtir.¹⁰ Yine Engels 1875 yılında şöyle yazar: "Darwinci öğretinin evrim teorisini kabul ediyorum, ama Darwin'in kanıt yöntemini (var olma savaşımı, doğal seçme) daha yeni bulun-

9 Karl Marx-Friedrich Engels, *Seçme Yapıtlar Cilt III*, ev. Kenan Somer, Sol Yayınları, 1979, s. 196-7.

10 Karl Marx-Friedrich Engels, *Seçme Yazışmalar I 1844-1869*, ev. Yurdakul Fincancı, Sol Yayınları, 1995, s. 201.

muş bir gerçeğin ilk, geçici, eksik ifadesi sayıyorum”.¹¹ Marx da Darwinci var olma savaşımının Hobbes’un “herkesin herkese karşı savaşımı (bellum omnium contra omnes)” doktrinini ve Malthus’un nüfus teorisıyla burjuva ekonomik rekabet doktrinini toplumsal alandan canlı doğaya taşımak olduğunu ve bunun sorgulanması gerektiğini söylerken ek olarak, Darwin’in bu yaklaşımının bir de doğadan alınıp tarihe aktarılaraq insan toplumunun sözde önsüz-sonsuz yasalarına birer kanıt olarak öne sürüldüğünün altını çizer.¹²

Aslına bakılırsa Darwin *Köken*’in ileri basımlarında, en önemli eserlerinden *İnsanın Türeyişi*’nde ve diğer çalışmalarında herkesin herkese karşı savaşımının dar sınırlarının ötesinde bir görüşü olduğunu gösteriyor ve kendi kuramını daha doğru bir hale getiriyordu. Akraba seçilimi üzerine olan fikirleri ile canlıların sadece kendi içlerinde amansız bir mücadele ile kalıtımını aktarmadığı, bireyler arasındaki sempatik ilişkinin, birbirlerini koruyucu davranışların da pekâlâ seçilimin bir parçası olabileceği fikrini de kuramında gitgide daha vurgulu hale getiriyordu. Kuşkusuz Darwin hümanist bir dünya görüşüne de sahipti ve ne Maltuşçuluğun felsefesinin ne de kendi fikirlerinin hatalı bir okumasını sunan sosyal Darwinistlerin bu mücadeleyi doğrudan modern toplumun içine işleyen tehlikeli fikirlerine yakındı. Fakat yazımızın devamında göstereceğimiz üzere çağının toplumsal ve politik fikirlerinin etkisinde olması Darwin’in kuramını aşırı basitleştirmeye ve hatalı yorumlamaya açık hale getiriyordu.

Maymundan insana geçişte emeğin rolü

Engels’in 1876 yılında yayınlanan, *Doğanın Diyalektiği* isimli kitabının bir bölümünü oluşturan ünlü çalışması “Maymundan İnsana Geçişte Emeğin Rolü” birkaç farklı sebeple çığır açıcı nitelikte olmuştur. Darwinci okul içinde süregiden insanda beynin mi yoksa iki ayak üstünde duruşun mu önce geliştiği tartışmasına, ki bu tartışma Engels’in parlak çalışmasından sonra da uzun yıllar sürmüştür, etkili bir cevap olmuştur. Beynin önceliği savunusu bilimsel düşünceye sirayet eden idealist felsefenin bir yansıması olduğu ölçüde bu çalışma, bir anlamda bilim felsefesi alanında idealist görüşe indirilen sağlam bir darbedir aynı zamanda. Bu çalışmayı Engels’in evrim teorisine özgün bir katkısından ziyade onun o dönemde Batı biliminin beyne öncelik veren *a priori* savına karşı verdiği felsefi ve politik savaşımın bir ürünü olarak görmek daha doğru olacaktır.

İnsan beyninin gelişiminin önceliğini öne süren anlayışın üzerinde yükseldiği koskoca bir tarih vardı. Engels’e göre toplumun hızlı gelişmesinin bütün kazançları zihne, beynin gelişmesine ve etkinliğine dayandırılmıştı ve insanlar, faaliyetlerini gereksinimleriyle açıklamak yerine düşünceleriyle açıklamaya alışmıştı. İdealist dünya görüşü zamanla bu şekilde meydana gelmişti. Bu idealist dünya görüşü, insanlara hâlâ o kadar egemendi ki, Engels “[D]arwinci okulun en materyalist doğa bilimcileri bile, insanın kökeni konusunda hâlâ herhangi bir duru görüş oluştur-

11 Karl Marx-Friedrich Engels, *Seçme Yazışmalar II 1870-1895*, çev. Yurdakul Fincancı, Sol Yayınları, 1996, s. 93.

12 A.g.y., s. 94-5.

maktan âcizdirler, çünkü bu ideolojik etki altında, bu konuda emeğin oynadığı rolü kavramıyorlar” diyoru.¹³

Engels, Darwin ile birlikte dönemin Darwinci okulunun Wallace ve Ernst Haeckel gibi önemli isimlerini de takip ediyor, çalışmalarını yakından inceliyordu. Özellikle Haeckel iki ayak üzerinde duruşun beynin gelişiminden önce geldiği konusunda ısrarcıdır ve Engels'in bu konudaki görüşlerinde Haeckel'in payı olduğu söylenebilir.¹⁴

Engels insanı insan yapanın duruşu olduğunu, insanın atalarının iki ayak üzerinde yükselmesi ile ön iki üyelerin, yani ellerin boşa çıkmasının insanın evrimi için bir momentum oluşturduğunu öne sürer. İnsan beyninin gelişimi bu duruş değişikliğinin ardından gelmiş, ama onunla eşzamanlı bir gelişme de göstermeye başlamış ve zekânın artışı ile konuşma yeteneği bu gelişmeleri takip etmiştir. Engels insanın evrimini mümkün kılanın, ona müthiş bir dürtü kazandıranın insanı diğer canlılardan ayıran yegâne özellik olan ve alet meydana getirmekle başlayan emeğin olduğunu keşfetmiştir.¹⁵

Engels ellerin boşa çıkması üzerine şöyle kısa bir hikâye anlatır: “Tırmanma, ellere ve ayaklara farklı işlevler kazandırmaktadır ve yaşam tarzları yerde hareket etmelerini gerektirdiğinde, bu maymunlar, yürürken ellerini kullanma alışkanlığını yavaş yavaş bırakmaya, dik biçimde bir yürüyüş kazanmaya başladılar. Böylece, maymundan insana geçişte kesin adım atılmış oldu”.¹⁶ Elin serbest hale geliş ile insanın ataları artık durmadan yeni beceriler kazanır duruma gelmişti. Beceriler konusundaki bu esneklik artık kuşaktan kuşağa aktarılıyor, her kuşakta artıyordu. Yeni becerilerle birlikte insanın atalarının yeni yaşam tarzına uygun olarak elin biçimi de değişiyordu. El, emeğin yalnızca bir organı değil, aynı zamanda onun ürünü haline geliyordu. Engels bunu edebî bir güzellikte şu şekilde aktarır:

Ancak emeğin, giderek yeni işlemlere uygulanmasıyla, geliştirilmiş kasların, eklemlerin ve, daha uzun aralıklarla, kemiklerin kalıtsal yoldan geçmesi, bu kalıtsal inceliğin, yeni, giderek daha karmaşık duruma gelmiş işlemlere, giderek yenilenen biçimde uygulanması, insan elini, Rafael'in tablolarını, Thorvaldsen'in heykellerini, Paganini'nin müziğini yaratabilecek bu yüksek yetkinlik düzeyine kadar getirmiştir.¹⁷

Emek, maymundan insana geçişte anahtar rolündedir. Emek sayesinde gelişim gösteren beyne eşlik eden kavrama, soyutlama, sonuç çıkarma becerilerinin, dil ve konuşma yeteneğinin gelişimi insanın bedensel oluşumunu tamamlaması ile bir son bulmamıştır. Hatta oluşumunu tamamlamış insanın ortaya çıkışı ile sahneye yeni bir öge olarak çıkan toplum, derecesi ve yönü değişse ve zaman zaman kesintiye uğrasa da bu gelişimi hızlandırmış ve daha keskin bir yön vermiştir.¹⁸ İnsanın biyo-

13 Friedrich Engels, *Doğanın Diyalektiği*, çev. Arif Gelen, 4. Baskı, Sol Yayınları, 1979, s. 226.

14 S. Jay Gould, *Darwin ve Sonrası*, 2003, s. 224.

15 Engels, *Doğanın Diyalektiği*, s. 216-232.

16 A.g.y., s. 217.

17 A.g.e., s. 218-9.

18 A.g.y., s. 222.

lojik olarak oluşumunu tamamlaması ile, ya da insan olarak tanımlanmasına yetecek özellikleri kazanması ile diyelim, ortaya çıkan toplum ögesi bizce hem Darwin hem de Darwinci okul için kafa karıştırıcı bir etki yarattı. Toplumsallaşmış insanın, oluşum halindeki insandan çok farklı olarak üretim ilişkileri ve başka toplumsal ilişkiler içinde bulunuşu ona salt doğal seçim, cinsel seçim ya da akraba seçilimi gibi yaklaşımlarla açıklanamayacak kadar farklı dinamiklere sahip bir karakter kazandırdı.

İnsanın Türeyişi

Darwin'ın 1871 yılında ilk kez yayınlanan *İnsanın Türeyişi* isimli eseri *Köken*'e göre fazlasıyla gölgede kalmıştır. Darwin'in *Köken*'de bilinçli olarak insanın evrimi üzerine beyan etmediği fikirler bu kitapta gün yüzüne çıkmış ve Darwin kendi evrim kuramını birçok açıdan daha da geliştirmiştir. Biz bu eserin hem bilimsel anlamda taşıdığı tarihsel değer, hem de çağının burjuva düşünce dünyasının Darwin'in üzerindeki etkilerinin çok iyi gözlemlenebilmesi açısından devrimci Marksistler için okunmasının fazlasıyla besleyici olduğu kanısındayız.

İnsanın Türeyişi doğrudan insan evrimi üzerine olduğu için hassas bir zemin üzerinde yükselir. İnsan geçirdiği tarihsel gelişimden ve toplumsal ilişkilerden soyutlanamayacağı için insanın evrimi üzerine öne sürülen fikirler çoğu zaman doğal olarak evrimsel biyoloji ile toplumsal ve politik görüşlerin kesişim alanına girer.

Darwin insan üzerine yazarken konunun ne kadar hassas olduğunun farkındadır. Irk kavramı olsun, hastalıklı veya dezavantajlı kişilerin soydan arındırılması olsun, kendi döneminin önemli tartışmalarıydı. Kitabının daha giriş kısmında çalışmasının amacını tanıtırken “birincisi insanın da tüm diğer türler gibi geçmişte yaşamış bir formdan türeyip türemediğini; ikincisi insanın gelişim tarzını; üçüncüsü insanın *sözde-ırkları* arasındaki farkların değerini anlamaktır”¹⁹ diyerek insan ırkları üzerine olan fikrini en başta ortaya koyar ve kitabının birçok kısmında bunu yineler.

Marx ve Engels, hayatta kalma savaşımının yalnız başına canlılığın evriminin kanıtı olarak ele alınmasını eleştiriyordu. Darwin *İnsanın Türeyişi*'nde insanlar arasındaki sempatik ilişkinin, duygudaşlığın insan evriminde şekillendirici bir etkisi olduğunu ortaya birçok yerde koydu. İnsanın diğer canlılara kıyasla muazzam üstünlüğünün entelektüel yetileri ve bedensel yapısı ile birlikte, soydaşlarına yardım etmesinde ve onları korumasını sağlayan sosyal alışkanlıklarında olduğunu öne sürdü.²⁰ 20. yüzyılda faşizmin düşünsel kaynaklarından da biri olacak sosyal-Darwinizmin soy arıtımının karşısında yer alarak, insan doğasının en saygın yanı olarak gördüğü duygudaşlığı sınırlamaya mantığın bile gücü yetmeyeceğini, bu sebeple zayıfların sağ kalmasından ve çoğalmasından ileri gelen sonuçlara katlanılması gerektiğini söyler.²¹ Kitabın bütününde benzer yaklaşımları görmek mümkündür ve bu, Darwin'in, insanların yaşama hakkı başta olmak üzere bir takım eşit haklara ve özgürlüklere sahip olduğuna inanan hümanist bir görüşe sahip ılımlı bir liberal

19 Charles Darwin, *İnsanın Türeyişi*, çev. Bahar Kılıç, Alfa Bilim, 2019, s. 10. (Vurgu bizim)

20 A.g.y., s. 71.

21 A.g.y., s. 185.

olduğu izlenimi doğurmaktadır.

Marx'ın Darwin'e *Kapital*'in bir nüshasını imzalayıp hediye gönderdiği bilinir. Darwin de Marx'a bir teşekkür mektubu göndermiştir. O dönemki kitaplar matbaadan, sayfaları birbirinden ayrılmamış şekilde çıkıyordu. Marx'ın Darwin'e gönderdiği kopyanın sayfalarının çok az bir kısmı Darwin tarafından kesilip açılmıştır. Fakat Darwin'in kitabı ne ölçüde incelediği şimdilik muammadır. Hem *Kapital*'in Almanca oluşu, hem de içeriğine aşina olmayan birisi için zor bir eser olması Darwin'in bu eseri okumasını güçleştirmiş olmalıdır. Kendisinin, Marx'ın veya Engels'in başka eserlerini incelediğine ya da Marksizme ilgi duyduğuna dair bir bilgiye rastlamadık. Fakat bununla birlikte Darwin'in, çağının düşünürlerinin fikirlerine uzak biri olduğunu düşünmemek de gerekir. Descartes, Leibniz, Bacon, Hobbes, Locke yazılarında göndermeler yaptığı isimlerdir, Hume ve Smith düşünsel dünyasında iz bırakmıştır.²² *İnsanın Türeyişi*'nde Kant'tan örnekler verecek kadar bilgi sahibi olduğu anlaşılır, birçok yerde Hegel'den esintiler hissedilebilir. Döneminin ünlü siyaset ve ekonomi yazarlarından Walter Bagehot'un *Doğa Bilimi ve Siyaset* isimli eserine olumlu referanslarda bulunur. John Stuart Mill okumuştur, Malthus'un fikirleri zaten kendi kuramının doğuşuna yardımcı olmuştur.

Darwin 19. yüzyıl İngiliz toplumunun ayrıcalıklı ve alanında başarılı bir ferdi olarak döneminin burjuva toplumsal ve politik düşünce dünyasının etkisini üzerinde taşımıştır ve sınıfsal konumuna uyumlu bir şekilde devrimci politik fikirlere uzak kalmayı seçmiş olması muhtemeldir.²³

İnsanın Türeyişi'nde Darwin insan eylemlerinin arka planında ne olduğunu yakından irdeler. İnsan ile düşük hayvanlar arasındaki en önemli farkın ahlak duygusu veya vicdan olduğunu savunan yazarlara tüm kalbiyle katıldığını ifade ederken duygularımızın, ahlak anlayışımızın, vicdanımızın altında insan evrimini şekillendiren doğal sebepler bulunduğunu öne sürer ve tanrı vergisi bir vicdana sahip olduğumuz fikrini reddeder.²⁴ Ahlak kuralları hakkında evrimsel açıdan yüksek olanlarının sosyal içgüdülere dayandığını ve başkalarının refahını ilgilendirdiğini belirtir.²⁵ İnsanın evriminde kabileyi, ulusu korumaya dönük güdülerin evrimsel olarak seçildiğini ve bunların üstün bir ahlakın taşıyıcısı olarak görülmesi gerektiğini düşünmektedir. Aslında böylelikle insanın yaşadığı toplumun ortak çıkarlarını düşünen sempatik tavrın bireyin yalnız kendini düşündüğü liberal bir ölüm kalım savaşının içinde olduğu durumdan daha fazla seçilime uğradığını söyler ve bu ahlakı kendisi içtenlikle benimser.

Darwin'in yukarıda bahsettiğimiz ve üzerinde etkilerini taşıdığı burjuva ideolojik görüşler kölelik, ulus, uygarlık, mülkiyet, sınıf gibi kavramları evrim kuramının içerisinde yorumlamaya kalktığında apaçık ortaya çıkar. Örneğin, köleliğin şimdi-

22 Bill Price, *Charles Darwin ve Evrim Tartışmaları*, çev. Barış Baysal, Kalkedon Yayıncılık, 2010, s. 42-43.

23 Adrian Desmond ve James Moore'un yukarıda referans verdiğimiz *Charles Darwin* isimli hayli hacimli çalışması, Darwin'in ve ailesinin sınıfsal konumunu, siyasi düşüncelerini ve döneminin burjuva liberal çevrelerle kurduğu ilişkileri detaylı bir şekilde inceler.

24 Darwin, *İnsanın Türeyişi*, s. 136.

25 A.g.y., s. 169.

ye kadar ahlaki açıdan nasıl kabul görmüş olabileceği hakkında şu satırları yazar: “Kölelik, çok eski çağlarda bazı açılardan faydalı olmuşsa da büyük bir suçtur; oysa yakın zamana kadar en uygar uluslarda bile suç olarak değerlendirilmemiştir. Bunun en önemli nedeni kölelerin genellikle efendilerinden farklı bir ırka mensup olmasıdır”.²⁶

Darwin’ın ahlaki olarak köleliğe karşı olması saygı değerdir, fakat insanlığın kölelik karşısındaki ahlaki tutumuna dair açıklaması fazlasıyla zayıftır. Kölelik ırksal farklılıklar yüzünden ahlaki açıdan kabul görebiliyorsa, örneğin köle isyanlarındaki farklı etnik kökenden kölelerin kardeşleşmeleri ve köleliği lanetlemelerinin ahlaki kaynağını Darwin nerede bulabilir? 19. yüzyıl İngiliz toplumunda farklı ırklardan insanların köleleştirilmesine karşı çıkılıyorsa, Darwin’in bizi götürdüğü sonuç 19. yüzyıl İngiliz toplumunun erdemlerinin evrimin bir sonucu olarak kutsanmasıdır. Köleliği bir suç olarak gören ahlaki tutumun, köleliğin üretici güçlerin gelişiminde insan toplumuna ayak bağı olmaya başlaması ile köleliğin ilgası için verilen mücadeleye aramak daha doğru olmaz mıydı?

Darwin’in, *İnsanın Türeyişi*’nde, insanın entelektüel ve ahlaki yetilerini incelerken 19. yüzyıl İngiliz toplumunun ahlaki erdemleriyle yabanılların, uygarlaşmamış veya tarih öncesi toplulukların ahlaki arasındaki kurduğu karşılaştırma önemlidir. *İnsanın Türeyişi*’nde doğal seçilimin itici kuvvetiyle bencil içgüdüler yerini aklı, ahlaka ve Victoria dönemi erdemlerine bırakmaktadır.²⁷

Darwin tüm dünyanın sömürgeci bir yayılma mücadelesi altında “uygar uluslar” tarafından işgal edildiği 19. yüzyılda “uygar” ulusların “barbar” ulusların yerini almakta olduğunu gözlemlemiştir. Onları başarılı kılan tek değilse de en önemli etkenin, aklın ürünü olan becerileri olduğunu belirtir. Darwin bu konu hakkında “insanın entelektüel yetilerinin ağırlıklı ve kademeli olarak doğal seçim sürecinde kusursuzlaşmış olması kuvvetle muhtemeldir”²⁸ şeklinde yazar. Darwin’in bu önermesi kuşkusuz doğrudur; fakat yanlış olan bu önermenin insanlık tarihinin son 300-400 yılını açıklamaya çalışırken başaktör olarak kullanılmasıdır. Darwin, kitabının aynı bölümünde samimi şekilde sorar: “Bir zamanlar baskın konumda bulunan İspanyol ulusunun bugün neden geri kaldığı sorusunu kesin olarak kim yanıtlayabilir”?²⁹ Bu soruya Darwin dönemin önemli bilim insanlarından Francis Galton’a referans yaparak İspanya’da Engizisyon’un uzun yıllar boyunca toplumun en özgür ve en cesur insanlarını yakmasıyla cevap getirmeye çalışır. Hemen ardından ABD’nin son yüzyılda kaydettiği fevkalade ilerleme kadar halkının karakterinin de doğal seçimden ileri geldiğini iddia eder; çünkü “Avrupa’nın dört bir yanından gelen enerjik, tez canlı ve cesur insanlar son on veya yirmi nesilde o uçsuz bucaksız topraklara göç etmiş ve orada büyük başarılarla imza atmıştır”.³⁰

Darwin kitabının yukarıda alıntı yaptığımız sayfalarında kendi evrim teorisini aşırı bir noktaya çekerek insan uygarlığının tarihsel gelişimini açıklamaya çalışıyor.

26 A.g.y., s. 163.

27 Desmond ve Moore, *Charles Darwin*, s. 703-704.

28 Darwin, *İnsanın Türeyişi*, s. 178.

29 A.g.y., s. 194.

30 A.g.y., s. 195.

Verdiğimiz örnekleri sıralayıp şu önemli sonuca ulaşıyor: “Uygarlığın ilerlemesi her ne kadar karmaşık bir problem olsa da, uzunca bir dönem boyunca çok sayıda entelektüel, enerjik, cesur, yurtsever ve iyiliksever birey yetiştiren ulusların daha ayrıcalıksız uluslara üstünlük kuracağını görebiliriz”.³¹

Darwin'ın düşünce tarzıyla bir zamanların sömürge imparatorluğu İspanya'nın yerini sadece bir-iki yüzyılda İngiltere alabildiyse eğer, bunu açıklamanın tek yolu insanın entelektüel yetilerinin birkaç insan neslinin yetişmesine el verecek bu kısa sürede insan aklının inanılmaz bir seçilime uğraması gerektiği olacaktır. Fakat bu, İngiltere'de başlayan üretici güçlerin devrimci bir şekilde hızlıca gelişiminin sonucunu insanın evrimsel gelişimi ile açıklamaya çalışmak olacaktır ve şüphesiz ki bu yaklaşım gerçeği açıklamak konusunda başarısız ve hatalı olacaktır. Bir örnek daha verelim; 1917 yılında geri bir kapitalist ülke olan Rusya'nın yıkıntıları üzerinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği doğmuş, daha sonra Sovyet toplumu birkaç on yılda bir “süper güç”e dönüşmüş, insanın yerküreye olan kölece bağımlılığını dahi kopararak uzayın kapılarını insanlığa açmıştır. Üstelik Ekim devriminden sonraki iç savaşta muhtemeldir ki bu toplumdaki fertlerin en diri, en bilinçli, en gözü kara, en yetenekli olanlarının binlercesi hayatını kaybetmiştir. Darwin uygarlığın ilerlemesinin ne kadar karmaşık bir problem olduğunu öne sürerken haklıdır, fakat evrim teorisinin insanlık tarihinin gelişimine böyle uygulanışı bizim gerçeği anlamamıza hiç ama hiç yardımcı olmayacaktır.

Tarihsel ilerleme konusu Darwin'ın zihnini fazlasıyla meşgul etmektedir. Neden bazı kabilelerin, ulusların tarihsel olarak ilerlerken bazılarının neredeyse binyıllardır değişmediğini sorgular. Bu konuda coğrafya merkezli materyalist bir yaklaşıma sahiptir ve dahası uygarlığın evrimi açısından Marx ve Engels'in tarihsel materyalist yaklaşımına da yakınsar. Der ki:

Öyle görünüyor ki ilerleme, akıl almaz karmaşıklıkta çok sayıda eş zamanlı ve elverişli koşula bağlıdır. Ama sanayinin ve çeşitli becerilerin geliştirilmesini mümkün kılan soğuk iklimin bu açıdan son derece elverişli olduğu söylenir. Zorlu koşullar altında yaşayan Eskimolar hüner gerektiren pek çok buluşa imza atmıştır, ama içinde yaşadıkları iklim ilerlemenin sürekli olmasına izin vermeyecek kadar serttir.³²

Aynı yerde şu şekilde yazar: “Tierra del Fuego'nun yabanıl sakinlerini gözlemleyen, herhangi bir mülke sahip olmanın, yerleşik yaşamın ve birçok ailenin tek bir kabile şefinin etrafında toplanmasının uygarlık için vazgeçilmez olduğunu fark ettim. Böyle alışkanlıklar toprağın işlenmesini neredeyse zorunlu kılar.”

Özellikle bu son alıntıda görüldüğü gibi özel mülkiyetin tarihsel rolü açısından tarihsel-materyalizme yakınsar. Birkaç sayfa sonra sermaye birikiminin tarihsel olarak bir ileri atılıma yola açtığını da öne sürer: “Sermaye birikimi olmadan becerilerin gelişimi mümkün değildir” der, çünkü “uygar ırkların gerek geçmişte, gerekse günümüzde düşük ırkların yerini almış ve dünyanın dört bir yanına yayılmış

31 A.g.e., s. 195.

32 A.g.e., s. 183.

olması, onların büyük ölçüde maddi güçlerinden ileri gelmektedir”.³³

Bu ise biraz önceki doğal seçilime uğramış entelektüel yetiler ile ilgili olan açıklamadan doğal seçim yerine sermaye birikimini koyması bakımından kayda değer biçimde farklıdır. Yine aynı yerde devredilemez mülklerin en büyük erkek çocuğa bırakılmasının seçim üzerindeki etkisinden bahseder; burada da özel mülkiyet ve miras hukuku evrimsel seçim ile iç içedir.

Darwin’e yönelik bu eleştirilerimiz insan evriminin insan toplumlarının ortaya çıkışı ile bittiğini düşündüğümüz izlenimine izin vermemelidir. Şüphesiz insan evrimi ilkel komünal toplumda da, günümüz kapitalist toplumunda da var olmaya devam ediyor. Doğal seçim, eşeysel seçim, akraba seçilimi vb. mekanizmaların farklı yoğunlukta da olsa görevini yaptığını reddetmek için bir sebebimiz yok. Fakat insanın diğer canlılardan ayrıran yönü, doğayı egemenlik altına alma kabiliyeti, onun doğal güçler altında seçilime uğramasını büyük ölçüde engeller ya da bu seçilime farklı biçimler kazandırır. İnsan toplumlarının sahip olduğu üretim ilişkilerinin, diğer toplumsal ilişkilerin, toplumsal üstyapıya ait devlet, ulus, hukuk gibi kurumların üzerinden atlayarak bugün gözümüzün önündeki tüm görüngülere evrimin damgasını vurmak bizi gerçeklere yakınlaştırmak bir yana uzaklaştıracaktır.

Sonuç

Darwin’in evrim kuramının tarihsel niteliği ve taşıdığı önem, 150 yıldır gerici dini kurumların ve neredeyse tüm bölükleriyle sağ siyasi hareketlerin bu kuramın karşısında dizilişi ile ortadadır. Darwin’in büyüklüğü, kuramını uzlaşmaz bir felsefi maddeciliğe sıkıca bağlı olarak inşa edişinde, izlediği tüm temkinli yola rağmen, bu gericiliğin şimşeklerini çekeceğini bilmesine karşın fikirlerini sunmasında ve düşüncesini sonuna kadar izleyerek insan dâhil olmak üzere onu tüm canlılığa genelleştirebilmesindedir.

Çağın burjuva toplumsal ve politik fikirlerinin ve İngiliz toplumundaki kornumunun Darwin’in üzerinde bıraktığı etkileri bu, kapsamlı sayılamayacak yazımızda göstermeye çalıştık. Bizce Darwin insan uygarlığının gelişimine duyduğu merak ile kendi evrim kuramını insanın tarihini açıklamak için kullanırken aşırıya kaçmakta ve bazı hatalı sonuçlara ulaşmaktadır. Marksizm’in sunacağı avadanlıktan faydalanmış olsaydı, insanın evrimi üzerine olan kuramsal açıklamalarını dahi mükemmelleştirebileceğini düşünmeden edemiyoruz. Her şeye rağmen, Darwin’in insanlığın düşünce hazinesine sunduğu katkı pek az şeyle karşılaştırılabilir. Evrim kuramını asgari düzeyde de olsa bilmek, canlı doğanın gelişimini anlamak bakımından zorunlu olduğu ölçüde, devrimci Marksistler için bir ödev olmalıdır. Unutulmasın ki; “Bu yaşam görüşünde ihtişam var!”³⁴

33 A.g.y., s. 186.

34 Darwin *Türlerin Kökeni*’ni bitirirken son cümlesine İngilizce “There is grandeur in this view of life ...” şeklinde başlar. Bu cümlecik Türkçeye farklı biçimlerde çevrilmiştir. Bizim bu yazıda referans verdiğimiz Bahar Kılıç imzalı çeviride (s. 438.) bu cümlecik, tüm bir cümlenin içine yedirilmiş olup slogan niteliğini yitirmiştir. Biz bu cümlecici slogan değeri taşıyacak şekilde çevirmeyi tercih ettik.

“Büyücü” Theodorakis artık sonsuzluk sirtakisi yapacak!

Şiar Rişvanoğlu

*“İnsanların türküleri kendilerinden güzel,
kendilerinden umutlu,
kendilerinden kederli,
daha uzun ömürlü kendilerinden.*

*Sevdim insanlardan çok türkülerini.
İnsansız yaşayabildim
türküsüz hiçbir zaman.
Hiçbir zaman beni aldatmadı türküler de
Türküleri anladım hangi dilde söylenirse söylensin.*

*Bu dünyada yiyip içtiklerimin,
gezip tozduklarımın,
görüş işittiklerimin,
dokunduklarımın, anladıklarımın
hiçbiri, hiçbiri,
beni bahtiyar etmedi türküler kadar...”*

Nâzım Hikmet Rân

Yukarıdaki dizelerde Nâzım'ın "türkü" olarak ifade ve kastettiği aslında tam olarak dünyanın değişik dillerinde kişilerin ve/veya kolektif olarak halkların yarattığı "şarkı"lar.

İşte bu şiirde anlattığı, söz konusu benzersiz "bahtiyarlığının" kaynağı "türkü"lerin Yunan ve Girit dillerindeki örneklerinin ve nice müzik eserlerinin, parçalarının (enstrümantal, senfonik müzik, kantat, oratoryo, opera müziği, vs.) yeryüzündeki ve dahi tarihteki en etkileyici, en muazzam, en ölümsüz isimlerinden birini sonsuzluğa uğurladık. Mikis Theodorakis; Ege'nin ve Akdeniz'in ve Anadolu'nun ("Küçük Asya"'nın) müzikteki Olimpos'u idi. Yaşamımdaki en büyük şanslardan birini, belki de birincisini çocukluğumdan beri her zaman, hemen her an, hem de çok farklı ve değişik biçimleri ile müzikle iç içe olmuş olmamda görmüşümdür. Özellikle aile çevremde müzikle, "türkü"lerle, şarkılarla bambaşka bir bağımız, ancak aşkla tanımlanabilecek yoğun bir sevgi ilişkim oldu. Hani büyük şair Goethe'nin "Müzik doğruca ruha seslenir, ruh da kendisini ancak müzik yardımıyla en iyi şekilde anlatabilir" dediği türden bir ilişki. Çeşitli nedenlerle, çok farklı coğrafyalardan çok başka müzik türleri ile, o müziklerin çok renkli, çok etkileyici icracılarıyla (enstrümanacı veya vokalist) erken yaşta tanışma şansım oldu.

Ama o hepsi birbirinden güzel, birbirinden çarpıcı şarkıların, türkülerin, o müziklerin, o seslerin içinde biri vardı ki özel olarak pikaplar en çok onun plâkları ile döner durur, "türkü"leri adeta bir ayin gibi dinlenir, ruhumuzu kimi zaman kederli ırmakların, kimi zaman coşkulu bulutların, kimi zaman acı dolu zindanların, kimi zaman devrim taşan, devrim dolu meydanların, fabrikaların, tarlaların arasına karıştırırdı. O "türkü"ler bazı geceler de, tıpkı yaratıcısı/icracısı gibi son nefesine kadar sosyalist olarak yaşamış babamın ninni niyetine okuduğu o davudi sesiyle içimize işlerdi. Ruhi Su! Ah, o nasıl bir ses, o nasıl bir söyleyiş, o nasıl bir müzik, o ne heybetli bir okuyuştu! Onun sesi, onun müziği bambaşka bir dünyaya götürüyordu insanı. Ruhi Su artık benim için, şiirin zirvesi Nâzım'dan sonra, ikinci zirve, kendi küçük dünyamda da müziğin zirvesiydi. Bir aşamadan sonra tam olarak söyleyebilirdim ki; onun beni/bizi sürüklediği dünya Nâzım Hikmet ile özdeşleşmiş olan komünizmin kristalize olmuş "büyülü" "kozmos"uydu! İlerleyen yıllarda Ruhi Su'yu kısa bir süreliğine de olsa tanıma şerefine nail olduğumda ise, bestelerinin, sesinin, yorum gücünün yanında bizzat kişiliği ve tavrının da, bir komünist olarak hümanizm ve tevazu zirvelerinden biri olduğunu teşhis edecektim.

İlk gençlik yıllarıma kadar daha sarsıcı bir ses ve müzik olmadı hayatımda. Ta ki 1983 yılına, yani 15. yaşıma kadar. Tam da o yıllarda aile çevrem ve okuduklarımın etkisiyle devrim ve sosyalizm düşüncesi artık zihnimde ve ruhumda yerleşmeye başlamıştı. Artık isyan, başkaldırı, özgürlük, devrim, işçi sınıfı, ezilenler adına ne görürsem, ne duyarsam iştahla üzerine atlıyordum. Büyülü bir yaz akşamında yepyeni, bambaşka ve muazzam bir müzik girecekti hayatıma bir plakla. Plakın kapağında gözlüklü genç bir kadın vardı. Yunan baskısı orijinal bir plaktı. Heyecandan çatlayacaktım adeta ve pikaptan Maria Faranduri'nin muazzam sesi yükseldi. Tüylerim diken diken olmuştu, Nâzım'ın söyleyişiyle "ıstıratosfer"in üzerine çıkmıştım bir anda, bütün iliklerime kadar alev aldığımı hissediyordum. Defalarca dinledik şarkıyı coşkuyla o an birlikte olduğum arkadaşım. İsyen etmek, haykırmak, meydanlara, alanlara, dağlara çıkmak, "devrim" diye, "direniş" diye,

“özgürlük” diye, “eşitlik” diye, “kardeşlik” diye haykırmak istiyordum! Bir kelime bile anlamıyordum ama şarkı buna zorluyordu sanki beni! İşte karşımda hayatımın üçüncü zirvesi, müzikte ise ikinci ve yeni ve bambaşka bir zirve duruyordu! Zirvenin adı Theodorakis, şarkının adı “To Gelasto Paidi” (“Gülümseyen Çocuk”) (orijinal adıyla «Το Γελαστό Παιδί») idi.¹ Albaylar Cuntası döneminin direniş sembollerinden ve artık devrim marşlarından biri haline gelmiş bir şarkı olduğunu öğrenecektim daha sonradan. Hatta bu muhteşem bestenin sözlerinin ise İrlandalı devrimci şair Brendan Behan’ın (İrlandaca adıyla: Breandán Ó Beacháin), İngiliz sömürgeciler tarafından siyasi bir suikaste kurban giden bir başka İrlandalı devrimci, bağımsızlıkçı gerilla önderi Michael Collins (İrlandaca adıyla: Mícheál Seán Ó Coileáin) için yazdığı “The Laughing Boy” adlı şiirin Vassilis Rotas tarafından yapılan Yunanca çevirisi olduğunu öğrenince daha da bir gönülden bağlanacaktım şarkıya! Ve daha başka şarkılarını ve asıl hayatını ve mücadelesini öğrendiğimde, devam eden yıllarda ise kitaplarını okuduğumda, müziklerini yaptığı filmleri – “Zorba”, “Z” ve “Serpico”- izlediğimde, nihayet kendisini sahnede gözlerimle gördüğümde kendisine! Üstüne üstlük Girit doğumlu, “mübadil” bir anneannesi olan bir insan olarak; babasının Giritli olduğunu öğrendiğimde (annesinin Anadolu’lu -Çeşme, Urla- oluşu da ayrı bir ortaklık duygusu yaratmıyor değil ama!) o ilk gençlik duygularıyla deyim yerindeyse kanım daha da bir kaynamıştı o dev adama!

Theodorakis’i ilk olarak; 1992 yılında bir diğer Yunanistanlı müzik devi, yasıtı ve kendisi gibi kökleri bu topraklarda olan Manos Hacıdakakis (annesi Edirnelidir) ve Livaneli ile verdiği Efes Antik Tiyatrosu konserinde izlemiştim. Dev gibi cüssesiyle ve ondan da dev olan ruhu ile, kusursuz beden dili ve sımsıcak gülümsemeleriyle, bir kelebek yumuşaklığıyla ve bir kartal keskinliğiyle orkestrayı yönetiyor, zaman zaman şarkılara katılıyordu. Böyle bir müzisyen olmazdı! Onun sahnedeki bu müthiş performansını, yakın dostu da olan bir başka komünist Yaşar Kemal (yine başka bir komünist Sungur Savran’ın güzel ifadesiyle “Dört Yürekli Dev”!) kendine has şiirsel üslubuyla bakın nasıl anlatıyor:

Geçenlerde İstanbul’da dinlediğimiz Theodorakis işte böyle çağın simgesi, onuru olmuş bir kahramandı. Ve ben sahnede onu ilk olarak görüyordum. Konserin yarısına doğru yanımdaki arkadaş kulağıma eğildi, eski Yunan destanlarından çıkıp gelmiş bir tanrıya benziyor bu, dedi, **böyle bir insan olabilir mi?** Eski Yunan mitolojisinde, benim bildiğim kadarıyla bir kartal tanrı yok. Eski Mısır’da horozdan tanrı var da eski Yunan’da kartaldan tanrı yok. Olsaydı eğer, ben Theodorakis’i, sahnedeki duruşu, ötüşü, bütün devinimleriyle bir kartal tanrıya benzetirdim. **Theodorakis gibi bir sanatçıyı ben ilk kez gördüm. O, saçının kılının ucundan ayak parmaklarının tırnağına kadar yönetirken de, türkü söylerken de sese, renge, sevgiye, barışa, gökyüzüne, buluta, akan suya, düşen yaprağa, uçup giden gölgeye kesiyordu. Bir insanın bir doğayı sırtında, yüreğinde taşıması, doğa oluvermesi...**²

1 Şarkının (bizzat Theodorakis’in orkestra şefliği ile) şahane yorumuna (altyazıda Türkçe sözleri ile birlikte) buradan erişebilirsiniz: <https://www.youtube.com/watch?v=m8IMsqxHra8>

2 Yaşar Kemal, *Ustadır Arı*, İstanbul YKY, 2016, s. 170. (Vurgu bana ait.-Ş.R.-)

Direnişin, başkaldırının, “komünist” coşkunun, mücadele dolu bir hayatın, heybetli bir cüssenin ve heybetli bir ruhun benzersiz müziği

*“Bu ağaçlar katlanamaz daha basık bir göğ
Bu taşlar katlanamaz yabancı çizmelere
Yalnız güneşe boyun eğer bu yüzler
Yalnız doğruluğa boyun eğer bu
yürekler”*

**- Yannis Ritsos-
(Romiosini'den)**

Çeviri: Herkül Millas

Bir insan düşünün ki; henüz çocukluğunda Yunanistan anakarasında ve adalarda 8 ayrı şehirde (Sakız, Siros, Atina, Yanenena, Argostoli, Patras, Tripolis, Pargos) adeta “sürgün” gibi bir göçebe hayatı yaşasın, İtalya’nın Yunanistan’a savaş açması üzerine sadece 17 yaşında direniş örgütüne katılsın. Esir düşsün, bir süre sonra serbest bırakılsın, daha sonra bu kez ülkesinin Naziler tarafından işgal edilmesiyle birlikte yeniden, bu kez komünist partizanların saflarına katılsın, tekrar esir düşsün, ölümlerden dönsün. İkinci Dünya Savaşı’nın hemen ardından başlayan Yunan İç Savaş yılları boyunca da (1946-1952 arası) bir komünist olarak mücadelesine hiç ara vermesin, defalarca hapse girip çıksın, korkunç işkencelerden sonra öldü diye bir kenara atılsın ve büyük bir şans eseri ölmesin ve kurtulsun, devamında İkaria Adası’nda, sonrasındaysa ABD ve İngiltere destekli kraliyet hükümetinin komünistleri sürgüne yolladığı, “kızıl virüs”ten arınmayı sağlamak için tam donanımlı bir işkencehane kurduğu Makronisos’a sürgüne gönderilsin (1949’un başında bu kamp sakinlerinden 5 bini bir boğazda toplanıp kurşun yağmuruna tutulacak, Theodorakis’in de içinde bulunduğu ancak 35 kişi kurtulacak, daha sonra onların da 13’ü asılacaktı) ve nihayetinde ülkeden sürgün edilsin. Sürgünde olduğu Paris’te, bir yandan burslu olarak müzik eğitimine, öte yandan da siyasi mücadeleye devam etsin. Bütün bu gerilimli koşuşturmacada dahi, 1957’de Moskova’da düzenlenen Uluslararası Genç Besteciler Festivali’nde birincilik ödülü, (jüride sonradan Stalinizmin baskılarına dayanamayarak SSCB’yi terk etmek zorunda kalacak olan Dimitri Şostakoviç de vardır), 1959’da Copley Müzik Ödülü alsın (Ödül için Mikis’i önerenler arasında bu kez ünlü Fransız besteci Darius Milhaud vardır) ve yine 1959 yılında “Antigone Balesi” için yaptığı beste Londra Covent Garden’da sergilensin ve yüksek düzeyde beğeni görsün.

Ne enerji, ne istikrar, ne direnme gücü, ne inanç ama! Hepsini, güçlü karakteri, coşkulu kişiliğinden olduğu kadar son günlerinde veda mesajında da vurguladığı gibi komünist dünya görüşünden almaktadır. Bütün bu hengâmenin ardından Theodorakis 1961 yılında sürgünden ülkesine dönecek ve siyasi suikast sonucu öl-

dürülen ilerici politikacı Lambrakis'in adını verdiği Gençlik Hareketi'nin başına geçecek, devamında da kısa bir süre sonra Komünist Partisi'nden Pire milletvekili seçilerek parlamentoya girecektir.

1964 yılında ise ona evrensel anlamda şöhreti getirecek olan Anthony Quinn'in efsanevi oyunculuğuyla da taçlanan, Giritli yazar Nikos Kazancakis'in romanından uyarlama "Zorba" filmine yaptığı müzikle deyim yerindeyse dünyayı sarsar. Artık Zorba ve müziği, Sirtaki oyunu (dansı) ve Theodorakis neredeyse bütün dünya çapında Yunanistan'ın simgesidir. İktidar ve Yunan burjuvazisi için büyük tehlike olan Theodorakis'in müzikleri Karamanlis hükümeti tarafından yasaklanır. 1967'de ise bu kez de askeri darbe ile iktidarı alan Albaylar Cuntası, ordu kararnamesiyle Theodorakis'in müziklerinin çalınmasını ve dinlenmesini yasaklar ve bunun üzerine "illegal" faaliyete yönelerek "Yurtsever Cephe" çatısı altında rejime karşı mücadelesini sürdür. 1969'a geldiğimizde ise ünlü yönetmen Costa Gavras'ın (geçerken okuyucuya Gavras'ın 1982 yılında Yılmaz Güney'in efsanevi filmi "Yol" ile birlikte Cannes Film Festivali'nde "Altın Palmiye" alan "Kayıp" filminin de yönetmeni olduğunu hatırlatalım) ilerici politikacı Grigoris Lambrakis'in öldürülmesini konu alan ve Yunan "derin devlet" ilişkilerini anlatan, bir başka efsane oyuncu Yves Montand'ın oynadığı bol ödüllü filmi "Z"nin müzikleri yine dünya çapında ses getirecektir.

Bu süreçte Theodorakis yakalanır ve önce cezaevine atılır, ardından ise Oropo toplama kampına götürülür. Sürgünden kurtulması için ünlü Sovyet besteci Dimitri Şostakoviç, ABD'li yazar Arthur Miller, ABD'li orkestra şefi Leonard Bernstein, İngiliz aktör Laurence Olivier, İtalyan aktör ve şarkıcı Yves Montand ve Karayipli müzisyen Harry Belafonte gibi isimlerin uluslararası dayanışma komitesi kurarak başlattığı kampanya sonucu toplama kampından Paris'e sürgüne gönderilir ve sürgün günlerinde de Albaylar Cuntası'na karşı mücadele etmeye devam ederek dünya çapında çıktığı turnelerde özellikle Maria Faranduri gibi genç seslerle konserler vererek (devam eden yıllarda ise yine Grigoris Bithikotsis, Yannis Pulopulos, Stelio Kazancidis ve Mary Linda gibi genç sanatçılara eserleri ile desteğini sürdürecektir.) ülkesindeki baskı rejimini dünyaya teşhir eder. Ve nihayet 1974 yılında Albaylar Cuntası yıkıldığında ülkesine döner ve tekrar milletvekili seçilerek meclise girer.

İşte bütün bu mücadele, sürgün ve zaman zaman çok ciddi sağlık sorunları devam ederken muazzam yapıtlarını peşi sıra üretmeye devam etmiştir. Çeşme'nin yerli sakini anneannesinden dinlediği Bizans ilahilerini, annesinden mübadillerin kederli, özlem kokan şarkılarını, Giritli babasından Batı Girit'in halk şarkıları olan "rizitika"yı, ilerleyen yıllarda ise sürgünde olduğu İkaria Adası'nda tanıştığı yine mübadillerin içli müziği "rebetika"yı da heybesine katarak ürettiği yapıtlar, önce klasik müzik formunda (senfoniler, oda müzikleri, kantatlar, ilahiler vs.) başlar, bir aşamadan sonra ise Bizans müziğinden başlayarak otantik Yunan müzik formlarına ve giderek tamamen kendine özgü ritimlere ve ezgilere yönelir.

Ünlü şair Yannis Ritsos'un şiiri "Epitaphios" ("Mezar taşı") için yaptığı beste ise Yunanistan'da büyük bir kültür devriminin başlangıcı olarak anılacaktır. Ritsos'un bu mükemmel şiiri, 1936 yılında Selanik'te tütün işçilerinin greve çıkmaları sonucunda polisin müdahalesiyle katledilen genç bir işçiye ve ona ağıt yakan annesini anlatmaktadır. Ortodoks Yunan kiliselerinde Paskalya yortusundan önceki cuma

günlerinde dinsel bir ağıt formu olarak söylenen “Epitaphios”, Ritsos’un dizeleri ve Theodorakis’in muhteşem bestesi ile Yunanistan müzik tarihine damga vuracak bir işçi marşına, devrimci bir marşa dönüşecektir. “Epitaphios” ile birlikte; bir müzikal form olarak “rebetiko”, bir enstrüman olarak buzuki ve bir oyun/dans formu olarak zeibekiko (bizdeki “zeybek havası”nın bir biçimde karşılığı olarak “zeybekiko”) kitleler tarafından çok daha fazla benimsenecek ve sahiplenilecektir. Bu “devrim”, adım adım birçok besteciye de içine alarak bir harekete dönüşecektir.

Bu süreçte aynı hatta, kendisi gibi “politik” olmayan ama çok benzer bir çizgi-de ilerleyen güçlü ve etkileyici besteleri ile Theodorakis ile birlikte anılan Manos Hacıdakakis de müzik sahnesindedir. Birçok özelliği gibi tevazusunu da göstermek açısından onun birlikte çalışmalar da yapmış olduğu (1963’te Atina Küçük Senfoni Orkestrası’nı birlikte kurmuşlardır) Hacıdakakis için yaptığı değerlendirmeyi aktaralım:

İkimiz de aynı yaştayız. İkimiz de benzer kökenliyiz. Bir tarafımız Girit, diğer tarafımız sizin oradan. Ben Urla, Manos Edirne. Manos’un benim parçalarımı andıran çalışmaları vardır. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazilere karşı Atina yakınlarındaki direnişin merkezi olan İmetos dağına ilişkin parçası, benim sizin kastettiğiniz militan ruha uygundur. Benim de onun müziğini andıran parçalarım vardır. Biz birbirimizi tamamlıyoruz. İkimiz birlikte çağdaş Yunan müziğinin kurucularıyız.³

Devam eden yıllarda da Theodorakis, yine Yannis Ritsos, Elitis, Kavafis, Kartelias gibi Yunan dilinin en usta ve üretken şairleri ile başlayan ve Pablo Neruda, Federico García Lorca, Nâzım Hikmet gibi dünya çapında şairlerin şiirlerine yaptığı bestelerle son derece özgün bir forma ulaşır. Artık “Theodorakis Müziği” diye bir ekol vardır. Hem de sadece Yunanistan’da değil, tüm dünyada! Seçtiği şairlerin çoğu kendisi gibi komünist, devrimci ve anti-kolonyalist figürler olduğu ve Theodorakis’in kendisi de adım adım enternasyonalist bir çizgiye yükseldiği için artık işçi sınıfının, devrimcilerin, sömürgeciliğe ve emperyalizme karşı mücadele eden halkların bir parçası olacaktı, kardeşliğin, eşitliğin ve özgürlüğün sesi!

Mauthausen toplama kampından kurtulan ve modern Yunanistan tiyatrosunun kurucularından biri sayılan İakovos Kambanellis’in yazdığı şiir üzerine bestelemiş olduğu Yahudi Soykırımı “Holokost” hakkında yazılan en güzel müzik serlerinden biri olarak nitelendirilen “Mauthausen Baladı (Üçleme)”ndan, Venezuela Sosyalist Hareketi’ne yaptığı şarkılara, Filistin Kurtuluş Örgütü’ne yaptığı “milli marş”a kadar son derece etkileyici eserlere imza atar. Şilili büyük ozan Pablo Neruda’nın, 15 bölüm ve 231 şiirden oluşan ve Latin Amerika’nın sömürgeciliğe karşı direniş ve başkaldırısını anlattığı muhteşem eseri “Canto General”in (“Evrensel Şarkı”) bazı bölümlerini besteler ve bu eserle Latin Amerika halkları arasında da haklı ve halen de devam eden bir üne kavuşur. Ülkesinde de Giorgos Seferis’in “Epifani”si, Odiseus Elitis’in “Küçük Kyklades”i ve “Axion Esti”si, Yannis Ritsos’un “Romiosini”si, Federico García Lorca’nın “Romancero Gitano”suna yaptığı besteler birer başyapıt olacaktır. Anonim bir halk şarkısının modern bir çeşitlemesi olarak kurguladığı

3 <https://t24.com.tr/yazarlar/cengiz-candar/mikis-theodorakis-mi-dediniz-o-bir-devdi,32334>.

“Ölü Kardeşin Şarkısı”, Elitis’in modern Yunan edebiyatının en nitelikli savaş karşıtı şiirlerinden biri olan ve İtalyan-Alman işgaline karşı Yunanistan direnişini destansı bir biçimde anlatan şiiri “To Axion Esti”ye yaptığı beste, Paul Éluard’ın İkinci Dünya Savaşı’nda Fransız direnişini anlatan bir şiiri üzerine yazdığı “İnsan Figürü” kantatı, tenor, bas, karma koro ve senfoni orkestrası için yazılmış müthiş bir oratoryo olan “Canto Olimpico” (1992 Barselona Olimpiyat Oyunları için bestelemiştir) ve son bestelerinden biri olan Aristofanes’in savaş karşıtı komedyasını esas alarak yazdığı “Lysistrata” operası, sadece Yunanistan değil dünya müzik tarihinin unutulmazları arasındadır daha şimdiden.

Meksikalı usta şair Octavio Paz, bir söyleşisinde şöyle der: “Büyük şairlerin, sanatçıların hüneri sanmayın ki sadece yazdıklarında, asıl olarak yaşadıklarında. Siz yazamadıklarınıza yanmayın, yaşayamadıklarınıza yanın!” İşte Theodorakis boydan boya bütün yaşadıklarını müzik diliyle yazmıştır; direnişini, partizanlığını, komünist kimliğini, işkenceyi, sürgünü, göçü, yoldaşlarının kaybını, ölümü, ama aynı zamanda umudu, aşkı, kardeşliği, dostluğu, yoldaşlığı, ülkesinin ve başka ülkelerin toprağını, doğasını, Türkiye-Yunan halkları da dâhil bütün halkların eşit kardeşliğini, dayanışmayı, özgürlüğü, devrimi, sosyalizmi, gelecek güzel günlerin müziğini. Bu durumu kendisi de şöyle ifade etmiştir: “Eğer yaşadıklarımı tecrübe etmeseydim, bu müziği yazmazdım. Benim için müzik hiçbir zaman kendi içinde bir son olmadı, yaşadığım bir şeydi.”

Theodorakis’in müziği daha önce benzeri görülmemiş bir ahengin müziğidir. Hüzün, neşe, trajedi, dram, isyan, umut, sınıf mücadelesi, devrim, gözyaşı, yoksulluk, göç, sürgün, ağıt, yakarma, çığlık, haykırış, zafer, sessiz derin göllerden dağ başlarının zirvelerine ulaşan sonsuz enerji... Bütün bu duyguları Bizans, Grek, Girit ve bütün Ege’nin ve Akdeniz’in müzik formlarından evrensel müzik formlarına uzanan müthiş bir armoni tuvalinde, ulusal çalgılarla evrensel enstrümanların müthiş uyumu ile kitlelere sevdiren muazzam bir coşku, sürekli “Gülümseyen Çocuk”!!!

Ağıtları, aşk şarkıları, ağır ve dingin akan bir ırmak, ya da gökyüzünde şekilden şekile giren bulutlar, renkten renge bürünen günbatımı, marşları, direniş ve başkaldırı şarkıları ise patlayan, taşan bir yanardağ, bir volkandır adeta! Ve hepsi gerçek, hepsi sahici, hepsi yaşanmışlıklardan süzölmüştür. O yüzden, o eşsiz eserler hem halk kitleleri nezdinde son derece “popüler” olmayı, ama aynı zamanda zamana karşı bir granit gücüyle direnen, kalıcılığı bir an bile gitmeyen bir “klasik” olarak anılmayı başarabilmiştir. O yüzden faşizme karşı savaşan bir partizan yoldaşı için yazmış olduğu “O Antonis” şarkısını sadece birkaç yıl sonra 1970 yılında Yılmaz Güney, senaryosunu yazıp yönettiği “Canlı Hedef” filminin final sahnesinde –sadece enstrümantal olarak- kullanmış, yıllar sonra 1988 yılında da Grup Yorum aynı şarkıyı Nâzım’ın şiirine uyarlayarak “Hoşçakalın Dostlarım” adıyla söylemiştir. Ya da, yine cunta döneminde faşistler tarafından katledilen bir komünist için bestelediği “O Levendis” şarkısı, aynı yıllarda “Vurdular Onu” adıyla Türkçe sözlerle önce Timur Selçuk, yıllar sonra da “Oğul’a Ağıt” adıyla bu kez Grup Yorum tarafından seslendirilmiştir. Yine onun simge parçalarından biri olan Yunanistan’ın önemli şair ve müzisyenlerinden Grigoris Bithikoçis’in şiirine yapmış olduğu “Margarita Margaro” parçası da Leman Sam tarafından “Çağrı” adıyla okunmuştur.

Öyle bir etkisi vardır ki onun müziğinin, henüz bugün dahi “ekşi sözlük”te bazı insanlar şöyle yorumlar yapmaktadır (“O Antonis” şarkısı için!): “İnsanı, zorla komünist yapar bu ezgi.”⁴ Onun bu muhteşem müziğinin bileşimini ve gücünü ifade etmek için yine “Dört Yürekli Dev” Yaşar Kemal’e kulak verelim:

Onun müziği insanlığın sesiydi. Onun müziğinin temelinde halklar vardı. O müziğini Yunan halkıyla, Anadolu halkıyla, bütün Akdeniz’in halklarıyla birlikte yaratmıştı. O, müziğini Bizansla, İtiryile, Aşık Veyselle, sazı, buzikiyle yoğurduğu gibi İspanyol, Mısır, Mezopotamya müziğiyle de beslemiştir. Theodorakis Akdenizdir, Akdenizin sesidir.

O yalnız müziğin ustası değil, *o kardeşliğin, barışın, sevginin, halktan halka, kişiden kişiye dostluk taşımanın, insan güzelliğinin, arkadaşlıkların ustasıdır. Kötülüklerle, zulme, işkencelere, savaşa, nükleere, ırkçılığa, sömürüye, o ki insana yakışmayan her neyse, bütün bunlara karşı koymanın ustasıdır...*⁵

Theodorakis, Yaşar Kemal’in etkileyici biçimde ifade ettiği, yaşamına damga vuran bu ikili hattı şöyle ifade ediyor 1970 yılında *The New York Times* gazetesi-ne verdiği demeçte: “Her zaman iki sesle yaşadım, biri politik biri müzikal!” İşte bu iki müthiş ses, senfoni, bale, opera ve oratoryo tragedya ve modern tiyatro oyun müziği ve 12 film müziği ile 1000’i aşkın ölümsüz müzik eserine vücut vermiştir!

Hayatının her döneminde “Türk dostu” ve halkların kardeşliği ve barış savunucusu!

Theodorakis, Anadolu (“Küçük Asya”) kökenli bir insan olduğunu hiç unutmadan, elbette esas olarak hayatına damgasını vuran komünist ideolojinin de etkisiyle tüm dünya halklarının eşit kardeşliğini savundu. Annesinin ve köklerinin Çeşmeli oluşunu her fırsatta dile getiren bir insan olarak bu “mübadil”, “muhamir” damarının en çarpıcı sahnelerinden birisini, Türkçe çevirisi 1990 yılında Can Yayınları’ndan çıkan *Yapayalnız Kalacaksın Gecenin Ortasında* başlıklı otobiyografik kitabında şöyle anlatır:

Evdekiler yalnızca Çeşme üzerine konuşuyorlardı. Erofilı Teyze... içinde ‘kâğıtların’ bulunduğu küçük sandığın anahtarlarını hep kendisinde muhafaza ederdi. Beş kadın düzenli aralıklarla bu sandığın çevresinde toplanıp otururlardı. *Erofilı Teyze sandığı açıp ‘eski tapuları’ ortaya çıkardığında, sessiz sessiz ağlamaya başlarlardı. Yitirilmiş bir cennetin ardından yakınırlardı.*⁶

Theodorakis en başta da “Türk-Yunan” (biz buna kadim dostu olan, hayatının bir döneminde devrimci olmuş -ve bu sayede Theodorakis ile ilişki kurmuş-ama

4 <https://eksisozluk.com/o-antonis--1876573>.

5 Yaşar Kemal, *Ustadır Arı*, İstanbul YKY, 2016, s. 172. (Vurgu bana ait.-Ş.R.-)

6 Mikis Theodorakis, *Yapayalnız Kalacaksın Gecenin Ortasında (Yaşamım ve Müziğim)*, İstanbul: Can Yayınları, 1990, s. 68. (Vurgular bana ait.-Ş.R.-)

sonraki ömrü boyunca CHP'li elitist bir “Beyaz Türk” olarak kalmış ve halen de bu kimlikle yaşayan Zülfü Livaneli’yi kızdırma pahasına “Türkiye-Yunanistan” dostluğu diyelim!) dostluğunu sonuna kadar savunmuştur. Bu amaçla henüz 1986 yılında, Livaneli, Aziz Nesin ve Yaşar Kemal gibi sanatçılarla Türk-Yunan Dostluk Derneği’ni kurmuş ve bu doğrultuda, Türkiye’de, Yunanistan’da, Ege adalarında, Avrupa ve Kuzey Amerika’da sayısız konserler vermiş, açıklamalarda bulunmuş, konferanslara, panellere, bir dizi eylem ve etkinliklere katılmıştır. Hatta pek bilinmez ama 1999 Marmara Depremi’nden sonra özel olarak deprem mağdurlarına yardım için hem Türkiye’de hem de Yunanistan ve adalarda yine Livaneli ile birlikte bir seri konser vermiştir. Yine aynı kitapta bu dostluğa/kardeşliğe ilişkin bakışını ve özlemini şöyle anlatır:

Bizim sıcak, tatlı güneşimiz, tüm Ege’yi ve Türkiye’nin kıyılarını, Boğaz’ı, Girit’i ısıtır, aydınlatır. Ve bu güneş, yüzyıllar boyu, dünyaya aynı gözle bakan, iki benzer yürek yaratmıştır. *Aramızdaki buzlar eridiğinde, çocuklarımızla torunlarımız, Türk çocuklarıyla Elen çocukları el ele vererek Ege ve Küçük Asya kıyılarında sevgiyle, barışla sürdürecekle yaşamlarını. Ancak o zaman tamamlanmış olacak çalışmalarımız.* Ve o zaman ruhlarımız, erinçle, Samanyolundaki yolculuklarına mutlu olarak çıkabilecekler.⁷

Theodorakis yaşamı boyunca bu kardeşliği “Türk sempatizanı” yaftasıyla maruz kaldığı dışlanmadan, gözaltılara, işkencelere varan bir dizi bedelle ödemiştir. Yunanistan’ın muhafazakâr/sağ medyasının köklü gazetesi “Kathimerini”ye haber olacak şekilde; bir konferansta Türkiye ve Türkler hakkında ne düşündüğü sorulduğunda şu cevabı vermiştir: “Annem Urlalı ve Türkçe konuşan bir Rum ve ben kendimi Yunan hissettiğim kadar Türk de hissediyorum.”

Başta söylediğimiz gibi; Theodorakis sadece Türkiye ve Yunanistan halklarının değil, dünyanın bütün halklarının kardeşliği ve barışı için mücadele etti, şarkılar yaptı, konferanslarda konuştu, mitinglerde boy gösterdi, cop yedi, gaz yuttu, eylemlere katıldı. O yüzden Filistin’den Latin Amerika’ya, Portekiz’den Kürdistan’a kadar Theodorakis dostları mevcut ve hep mevcut olacak!

Theodorakis’in, bütün diğer (burada ayrıntısına giremeyeceğimiz) faktörlerin yanında, bu mücadelesinin de kısmi bir sonucu olarak 1983 yılında Filistinli büyük şair Mahmut Derviş ile birlikte “Lenin Barış Ödülü”nü⁸ de almıştır.

Theodorakis’in “halkların kardeşliği” meselesindeki -bizce özellikle yaşı ve rahatsızlıkları nedeniyle “anlaşılabilir”- belki de tek kusuru ömrünün son yıllarında (2018 yılı), Yunanistan burjuvazisinin ve onun devletinin her daim milliyetçi politikalarla bastırmaya çalıştığı Makedonya meselesinde bu milliyetçi rüzgâra (“Makedonya Yunanistan’ındır!”) kapılması olmuştur. Ömrünün çoğunu harcadığı Stalinist Yunanistan Komünist Partisi’nin, hâlihazırda dahi aynı milliyetçi çizginin “sol soslu” bir parçası olduğunu hatırlarsak belki Theodorakis’in “kusuru” daha iyi “anlaşılabilir”!

7 A.g.y., s. 71. (Vurgular bana ait.-Ş.R.-)

8 Tam adıyla “Halklar Arasında Barışı Güçlendirmek için Uluslararası Lenin Ödülü”. Ödüle ve ödülü veren kurulun niteliğine ilişkin eleştiri hakkımızı başka bir yazı konusu olarak saklı tutuyoruz.

Anti-Siyonist ve anti-emperyalist!

Theodorakis'in bir ömür dayanışma içinde olduğu Filistin halkını özel olarak anmamız gerek. Zira yazının başında aktardığımız gibi Filistin için bir "milli marş" besteleyecek kadar empati düzeyinde yoğun bir destek sergilemiş, hayatının sonuna kadar ise, İsrail devletinin vahşetini teşhir eden amansız bir anti-Siyonist olarak kalmıştır. İsrail'in Gazze ve Batı Şeria'yı işgaline şiddetle karşı çıkmış, dönemin Yunanistan başbakanı Yorgo Papandreu'yu (Sosyal Demokrat Parti PASOK'un lideri) Lübnan ve Gazze'deki savaş suçlarından dolayı savaş suçlusu sayılması gereken dönemin İsrail başbakanı Binyamin Netanyahu ile yakın ilişkiler kurduğu için kınamıştır.⁹ Benzer şekilde 17 yaşında emperyalizme karşı elinde silahla çarpışmış bir partizan olarak, yine yaşamının sonuna kadar anti-emperyalist bir tutum sergilemiştir.

1999 yılında NATO ve ABD uçakları Yugoslavya topraklarını (Kosova ve Sırbistan) bombaladığında, nice "sosyalist", "komünist" partiler, "barış" adına alkış tutarken, Theodorakis hem de çok sert biçimde haykırıyordu: "Eli kanlı emperyalistler bombardımanı durdurun!" diye. Yine 11 Eylül sonrasında ABD'nin Afganistan işgaline ve hemen ardından Irak işgaline tereddütsüz bir biçimde karşı çıkmış, bununla ilgili sayısız eylem ve etkinliğe katılmıştır. 2011-2012 yıllarında ise, AB'nin ve İMF'nin Yunanistan'a dayattığı kemer sıkma politikalarına karşı 80'li yaşlarında yine sokaklarda, meydanlarda olmuştur. **Theodorakis ABD ve AB emperyalizmine ilişkin görüşünü şöyle ifade eder 2017 yılında (lütfen dikkat 92 yaşında!) yapılan bir röportajda:**

Egemen güçlerin ağırlığındaki ekonomi ve şiddetli savaş yoğunluğunun, insanlıkta ahlaki çürümeye yol açtığına inanıyorum. Gerici sağcı güçlerin yükselişi, "Büyük Korku" saldırısının getirdiği ölüm veya ekonomik boğulma tehdidi toplumsal yaşam güçlerin yenilgisinin sonucudur. Ekonomik boğulmalara Yunanistan'ı, şiddetli bombalamalara Yugoslavya ve Irak'ı gösterebiliriz (...) ***Bu bahsettiğim kuvvetler ABD ve büyük Avrupa ülkeleri. Onların ortak özelliği sosyal refahlarının daha çok askeri endüstriye bağlı olması. Ölüm ticareti ile silah satışlarının ve her şeyden önce silahlı çatışmalar ve astronomik kâr getirmek amacıyla oluşturulan savaşlar... Neden Orta Doğu ve Afrika'dan gelen büyük göçmen dalgası var?*** Bu ülkelerin halkları neden çatışmalar ve savaşlara feda edildi? Çünkü kapitalizm, halkının huzurunu sağlayabilmek için "Kara Ölüm" aracılığıyla zenginleşmek mecburiyetinde. Çünkü bu zenginlik; uçaklar, tanklar, savaş gemileri, bombalar üzerinden sağlanıyor. Ve bunlar masum insanların bedenlerini parçalıyor, tüm şehirleri yok ediyor ve böylece savaştan kurtulan evsiz barksız vatansız insanlar kervanı oluyor. ***En trajik olan da, masum insanların kanlarıyla zenginleşen ülkelerin bu göçmenlere insan değil de hayvanmış gibi davranıyor olması.***¹⁰

9 Bu konuda istisnai bir hata olarak, 2011 yılında talihsiz bir şekilde anti-Semitik bir açıklama yapmış olduğunu, ama hemen ardından özür dileyerek bu hatasını telafi etmeye çalıştığını da aktaralım.

10 Arzu Ceylan, "İnsanlık Yaşamın Temel Kurallarına Saygısını Yitirmiştir" (Mikis Theodorakis ile mülakat), 12 Ocak 2017, <https://vitrim.de/insanlik-temel-kurallarına-saygisını-yitirmiştir>. (Vurgular bana ait.-Ş.R.-)

2004 yılında Kıbrıs'ta emperyalizmin dikte ettirdiği "Annan Planı" oylaması öncesinde, Theodorakis "Evet oyu ABD ve İngiliz emperyalizmi çıkarlarına alet eder. Vereceğiniz 'Hayır' oyu İkinci Dünya Savaşı'nda Nazilere karşı haykırdığımız 'Hayır'a eşdeğerdir" diyerek Kıbrıslı Rumları 'Hayır' demeye çağırıyordu. Bu esnada dostu Zülfü Livaneli ise Kıbrıs Türklerini "Evet" oyuna ikna etmeye çalışıyordu!

2006 yılında ise Avrupa Konseyi, "kamuoyu totaliter komünist rejimlerin işledikleri suçlar konusunda bilgisiz olduğu için" ve aynı zamanda "komünist partiler bazı ülkelerde halen yasal ve aktif oldukları, hatta kimi örneklerde bu suçlardan elini çekmedikleri için" endişeli olduğunu açıklayarak "komünist rejimleri kınamak" üzere bir bildiri hazırladığında ise şöyle veryansın edecektir:

Ancak tarihin ve halkların gözünde mahkûm edilmiş yöntemleri diriltmek isteyen *Avrupa Konseyi'ndeki beyefendiler, birinciliği başkasına kaptırdılar. Çünkü büyük ağabeyleri ABD, Amerikan hapishaneleriyle doldurduğu, harabeye çevirdiği, binlerce masum kurbanı herkesin gözü önünde korkunç işkencelerden geçirdiği Irak'ta olduğu gibi, Hitler'vari yöntemlerle halkları katlederek onları geçti. Avrupa Konseyi'nin insanlığa karşı işlenen bu suç karşısında, Guantanamo'daki Hitler'vari çağdaş işkence kampları karşısında söyleyecek hiçbir sözü yok. Kendi ülkelerinde, Avrupa'da bile, hiçbir hakka sahip olmayan insanları işkenceden geçirmek üzere özel hapishanelere taşıyan CIA uçaklarına yeşil ışık yakkanlar, samimi olarak insan haklarıyla ilgilendiklerine nasıl inanabiliriz?* Bu insanların savcılık taslamaya hakları yok. Tarih mahkemesi onların *büyük ağabeylerini*, Vietnam'dan Şili'ye, Güney Amerika'dan Irak'a kadar çeşitli yerlerde işlediği sayısız suç için cezalandırdığında, *kendileri de suça göz yummuş olmaları nedeniyle sanık sandalyesine oturtulacaklar, tabii eğer suç ortaklığından yargılanmıyorlarsa.*" (...) Başka bir deyişle, Avrupa Konseyi, bir zamanlar Gestapo'nun cellatlarının ve Makronisos Kampı'ndaki işkencelerin de hedefi olan, düşüncelerinden caymamış Avrupalı komünistlerin gelecekte zulme uğrayacaklarını önceden ilan ediyor. *Belki de yarın komünist partileri yasaklama kararı alacaklar, böylece Hitler ve Himmler'in hortlaklarına kapıyı aralayacaklar. Bilindiği gibi bu iki adam, komünist partileri yasaklayarak ve komünistleri ölüm kamplarına tıkarak işe başlamışlardı.* Fakat sonunda kendi kurbanlarının, Sovyetler Birliği'nde ölen 20 milyon insanın ve Yunanistan da içinde olmak üzere *Avrupa'nın dört bir yanında ulusal direniş hareketlerinin ön saflarında canını veren başka yüz binlerce komünistin kanında boğuldular.* Ne yazık ki bugün yaşamakta olan insanlardan ziyade ölümler adına konuşmak zorundayım. Bu yüzden Nazizmi yenmek, özgürlüğü yüceltmek için *Gestapo'nun elinde, ölüm kamplarında, idam sehpalarında hayatını yitirmiş olan komünist yoldaşların adına, bu 'beyefendilere' söyleyecek tek bir sözüm var: UTANIN!*"

O yıllarda Türkiye'de sol liberalların ve nice "sosyalist" parti ve grubun AB'nin demokratikliği, insan hakları savunuculuğu ve "medeni"liği üzerine övgüler düzduğu hatırlanırsa bu tavrın ve satırların değeri daha iyi anlaşılabilir! 2017 yılında ise ekonomik krizdeki Yunanistan AB ve İMF'nin dayatmaları ile boğuşurken bu dayatmalara teslim olan (yine sosyalistlerin, solcuların "umudu"!!!)

11 <https://www.hurriyet.com.tr/mikis-theodorakis-tarihi-degistiremezsiniz-diyor-3825825>. (Vurgular bana ait.-Ş.R.-)

Radikal Sol Koalisyon (SYRIZA) ve Bağımsız Yunanlar (ANEL) koalisyon hükümetini “153 ortaklı bir anonim şirket”e benzetecek, ülkeyi AB troykasına ve İMF’ye teslim etmekle suçlayacak ve şöyle söyleyecekti: “Nazi işgalinde mücadele ettim, faşist cuntaya karşı mücadele ettim, ömrümün son damlasında ise bu AB ve İMF ile mücadele edeceğim!”¹² NATO’nun Sırbistan’ı bombalamasına sert bir biçimde karşı çıktı; AB’nin ve İMF’nin Yunanistan’a dayattığı kemer sıkma politikalarına karşı 80’li yaşlarında sokağa çıktı.

İnişleri ve çıkışları ile son nefesinde komünist!

*“Artık yok ekmekleri, bitti cephaneleri,
şimdi yalnızca yürekleriyle doldururlar
toplari.*

*Karadan ve denizden onca yıl kuşatıldıktan sonra,
herkes öldü açlıktan, öldürüldü herkes,
ama gene de kimse yitip gitmedi –
nöbet tutarken alazlanır gözleri
muazzam bir bayrak, kıpkızıl bir dev yangın,
ve her sabah şafakta uçar binlerce güvercin ellerinden
ufuktaki dört kapıya doğru.”*

Yannis Ritsos (Romiosini’den)

Çeviri: Herkül Millas

Yaşamının ana hattı itibarıyla komünist olan gerek ulusal sorunda (Yunanistan-Makedonya meselesi) ve gerekse de Siyonizm meselesinde zaman zaman yalpalamış olduğunu yazının bazı yerlerinde belirttik. Bu yalpalamalardan esaslı birisi de; 1989 seçimlerinde Yunanistan’ın muhafazakâr/liberal ABD ve AB yanlısı Yeni Demokrasi Partisi’nden milletvekilliği ve bakanlık yapmış olmasıdır. Yaşamı boyunca antiemperyalist tavrından ödün vermemiş birisinin, kısa bir süre de olsa böylesi bir ironik tercihte bulunmasının nedenleri, arka planı ve sonuçları bu yazının konusu olmamakla birlikte; yine de iki noktayı vurgulamak gerekir.

Birincisi; Theodorakis her ne kadar genç yaşta partizan, ilerleyen yaşlarda önemli ve kayda değer bir politikacı (Komünist Partisi’nden 3 dönem milletvekili) olmuş olsa da, öncelikle ve ağırlıklı olarak bir sanatçı idi. Dolayısıyla bir sanatçı olarak çekirdekten yetişme ve örgütlü bir siyasi figürden farklı olarak, yaşamının dinamikleri ve bileşenleri, çok daha titizlikle irdelenmesi gereken bir kişilik/kimlik olarak ele alınmayı hak ediyor.

¹² <https://www.gazeteduvar.com.tr/mikis-theodorakis-sola-ve-muzige-adanan-bir-omur-haber-1533626>.

Trotskiy, bu şaşmaz perspektifi son derece net bir biçimde şöyle ifade etmektedir henüz daha 1923 yılında yazmış olduğu *Edebiyat ve Devrim* adlı eserinde:

Sanat kendi yolunu, kendi yöntemleriyle yine kendisi açmalıdır. Sanatın yöntemleri Marksizmin yöntemleriyle aynı değildir. Parti, proletaryayı yönetiyorsa da tarihsel süreci yönetmez. Partinin doğrudan doğruya ve zorlayarak, kararlarla yönettiği alanlar vardır. Sadece işbirliği yaptığı ve cesaretlendirdiği alanlar vardır. Nihayet, sadece yön verdiği alanlar vardır. **Sanat, partinin komut vermeye çağrıldığı bir alan değildir.**¹³

Biz, tam da bu bağlamda, bu tartışmada özellikle Stalinist Jdanovcu, kaba/vulger bir sanat/sanatçı bakış açısını reddeden, ama elbette “özgür” sanatçıya politik arenada burjuvazi ile işbirliği hakkını asla tanımayan esasen “Bağımsız Bir Devrimci Sanat İçin Manifesto”, bir başka adıyla *Coyoacan Manifestosu*’nun çizmiş olduğu hatta vücut bulan sanat/sanatçı portresini/duruşunu savunuyoruz. Yani tam olarak; 1938 tarihini taşıyan ve “Sanatın bağımsızlığı - devrim için. Devrim - sanatın tam özgürlüğü için!” şiarıyla son bulan manifestoda çerçevesi çizilmiş olan şu felsefeyi:

Sanatın kendi doğasıyla kökten uyuşmadığını düşündüğümüz bir disipline tabi olmasına - ister bugün isterse yarın için - rıza göstermemizi bekleyenlere, dümdüz bir red yanıtı verir ve **sanat için tam özgürlük** formülümüzün arkasında durmaktaki kararlılığımızı tekrarlarız (...) Devrim, bir yandan, maddi üretim güçlerinin daha iyi gelişmesi için merkezi denetimli bir sosyalist rejim inşa etmek zorundaysa, öte yandan da entelektüel yaratıyı geliştirmek için de en baştan itibaren anarşist bir bireysel özgürlük rejimi kurmalıdır. Otoriteye, talimatlara, tepeden emirlerin en küçük bir kırıntısına bile hayır!¹⁴

İkincisi ise, Theodorakis’in ömrünün ve siyasi yaşamının çoğunu çatısı altında geçirdiği ve bir dönem ülkenin en büyük iki partisinden biri olan Yunanistan Komünist Partisi (KKE) de tıpkı kendisi gibi, hatta kendisinden çok daha fazla yalpalamalar yaşamış, hatta en başta Stalinizmle olan göbek bağı nedeniyle Yunanistan devrimine ihanet etmiş ve 1944 yılında Yorgo Papandreu’nun burjuva “Ulusal Birlik Hükûmeti”ne katılmış, ekonomi, tarım, çalışma ve ulusal ekonomi gibi bakanlıkları, devrim ve sosyalizm mücadelesine tercih etmişti! Parti, halen de ulusal sorundan (Makedonya meselesi), burjuva ve sağ partilerle ittifaklar meselesine kadar (1988 yılında, Andreas Papandreu’nun PASOK partisiyle beraber yapılan kısa süreli bir burjuva koalisyon iktidarında dahi yer almıştır!) inişli, çıkışlı, zikzaklarla dolu dolu bir siyasi performans göstermiştir ve Stalinizmin doğası gereği halen de göstermektedir. Dolayısıyla Theodorakis’in hatalarını değerlendirirken en azından bu ironik durumun da bir an olsun gözden kaçırılmaması gerekir. Burada Theodorakis’i mazur görmekten, aklamaktan ya da haklı çıkarmaktan bahsetmiyoruz. Bireyleri ve onların dönüşümlerini ele alırken siyasal/toplumsal gelişmelerin seyri ile, objektif

13 Leon Trotskiy, *Edebiyat ve Devrim* içinde, çev.: Hüseyin Portakal, İstanbul, Kabalcı Yay., 1989, s. 87. (Vurgular bana ait.-Ş.R.-)

14 André Breton, Diego Rivera, Lev Davidoviç Trotskiy, “Bağımsız Bir Devrimci Sanat İçin Manifesto”, *Devrimci Marksizm*, no: 26, İlkbahar 2016, s. 15. (Vurgular bana ait.-Ş.R.-)

unsurların, özellikle siyasi öznelere açısından sürekli değişen dinamiklerin ve koşulların bilimsel bir yöntemle ele alınması, irdelenmesi zorunluluğundan söz etmeye çalışıyoruz.

Sonuç olarak, Theodorakis siyasi vasiyetini, 2020 yılında bir mektupla Yunanistan Komünist Partisi Genel Sekreteri Dimitris Kuçubas’a şöyle bildirmiştir:

Yoldaş Dimitri,

Şu anda, hayatımın sonunda, hesap vaktinde, ufak detaylar hafızamdan siliniyor ve geriye ‘kallavi meseleler’ kalıyor.

Böylece görüyorum ki hayatımın en kuvvetli ve olgun yıllarını KKE bayrağı altında geçirmiğim.

Bu nedenle bu dünyadan komünist olarak göçmek istiyorum.

Sevgiler...¹⁵

Bizim açımızdan esas olan, kayda değer ve saygıdeğer olan (Yunanistan Komünist Partisi’nin niteliği, Theodorakis’in bu partiyle olan geçmişteki gerilimli ilişkisi bir tarafa) son cümlesidir! **“Komünist olarak göçme” arzusu ve iradesi!** Benzer şekilde, 2017 yılında, Avrupa Birliği ve Estonya hükümetinin anti-komünist uygulamaları üzerine Atina’nın günlük gazetesi *Ta Nea*’da yayınlanmış olan son derece keskin ifadeler kullandığı açık mektubunu şöyle bitiriyordu:

Ulusal felaket getiren muhtıra ve troykalarda maskara olan ABD egemenliğini destekleyen yabancı işgalcilerin işbirlikçilerinden bahsetmiyoruz bile. Ben inanıyorum ki kızgınlığının sebebini çabucak anlayacaksınız; çünkü benim için olduğu kadar binlerce kişi için de, kızıl bayrak altındaki mücadelemiz, halkımızı özgür, bağımsız ve mutlu etmek için tek amacımız olan hayatlarımızın en kutsal dönemidir.¹⁶

Başa, Nâzım’ın “türkü” meselesine dönersek; Theodorakis’in kendisi zaman zaman bizi “aldatmış” olsa da (yukarıda açıklamaya çalıştığımız gibi bu “ihmal edilebilir” ölçüde!) o muazzam -Nâzım ustamıza saygıdan dolayı onun deyişiyle- “türküler” hiç ama hiç aldatmadı, yanıltmadı! Ne bizi, ne işçi sınıfını, ne dünyanın her yerinde sömürgecilğe karşı mücadele eden, gerilla mı dersiniz, partizan mı, Filistinli ya da Latin Amerikalı ya da Kürt özgürlük savaşçıları, ne de kardeş halkları! Ve hiç yanıltmayacak! Hep “bahtiyar etti ve sonsuza dek etmeye devam edecek.” Onun müziği son anlarında ifade etmiş olduğu gibi “komünist” dünya görüşü gereği sınıfsız, savaşırsız, sömürsüz bir yeryüzü kurulana kadar yine bir volkan gibi patlayacak! Belki o zaman “başkaldırı”nın marşları olarak değil; “yârin yanağından gayri her yerde, her şeyde hep beraber” demenin tatlı ezgileri olarak, ama her koşulda “devrim”in meltemi olarak!

Kürtlerin, Türklerin, Anadolu ve Mezopotamyalıların Yaşar Kemal’i “Ağrı”dır, Ermenilerin Gomidas’ı “Ararat”, Yunanistan’ın, Girit’in ve Adaların Theodorakis’i

¹⁵ <https://www.gazeteduvar.com.tr/mikis-theodorakis-bu-dunyadan-komunist-olarak-gocmek-istiyorum-haber-1533689>.

¹⁶ <https://haber.sol.org.tr/haber/theodorakis-boyle-soylemisti-kizil-bayrak-altindaki-mucadelemiz-hayatlarimizin-en-kutsal>. (Vurgular bana ait.-Ş.R.-)

ise Olimpos! Gelin Olimpos'a, yine "Ağrı"'nın, "Dört Yürekli Dev"'in sözleri ile veda edelim:

Eski Yunan filozoflarından Anadolulu bir hemşerimiz '*Bir ülkenin türkülerini yapanlar; yasalarını yapanlardan daha güçlüdür;*' demiş. *İstanbul'da Theodorakis'in türküsünün gücünü gördük. Hepimizi büyülemedi mi?* Bence o bir büyücü değildi. Sanırım, o her şeyin ustasıydı da büyü'nün ustası değildi. Büyücülükle de hiç uğraşmamıştı. ***Ama müziği hepimizi büyüledi. Yıllardır bütün dünyayı büyülüyor. Daha büyüleyecek.*** Demek ki, ustamız çağın büyük bir büyücüsü de.¹⁷

Kazancakis'in *Zorba*'sı, Theodorakis'in muhteşem müzikleri eşliğinde final sahnelerinin birinde şöyle diyordu: "Hayatımda yaptım, yaptım ve yine de az yaptım, benim gibi adamların bin yıl yaşaması gerekirdi."

Keşke daha fazla "yapsaydın" ey "büyücü"!

Keşke bin yıl yaşasaydın "dev kartal"!

Yakılsın ağıtların, oynansın sirtakin, çalsın senfonilerin, şarkıların, çınlasın marşların dünya durdukça!

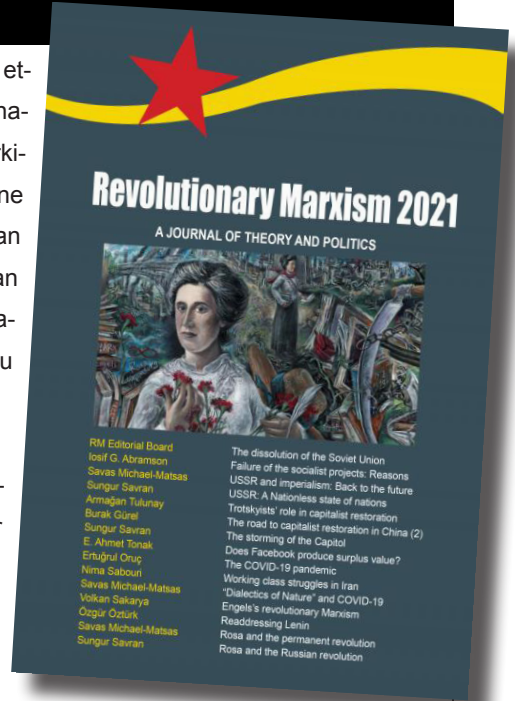
17 Yaşar Kemal, *Ustadır Arı*, İstanbul YKY, 2016, s. 172. (Vurgu bana ait.-Ş.R.-)

Devrimci Marksizm dergisinin yıllık İngilizce baskısı Revolutionary Marxism 2021 yayınlandı

Lenin'in Ne Yapmalı adlı eserinde ifade ettiği "Devrimci teori olmaksızın devrimci bir hareket olamaz" şiarının hakkını vererek, Türkiye ve tüm dünyanın işçi sınıfı mücadelelerine 2006 yılından beri teorik katkılarda bulunan *Devrimci Marksizm* dergisinin 2017 yılından bu yana Revolutionary Marxism adıyla yayınladığı İngilizce baskılarının sonuncusu yayınlandı.

2021 yılının Aralık ayı, işçi devletlerinin en önemlilerinden biri olan Sovyetler Birliği'nin dağılması ve kapitalizmin yeniden bu coğrafyaya musallat oluşunun 30. yılına denk geldiğinden, *Revolutionary Marxism* 2021'in ana dosya konusu kapitalist restorasyon olarak belirlendi. Bu dosyada yer alan altı makale, kapitalizmin Sovyet topraklarına geri dönüşünü analiz ediyor. Sayıda ayrıca iki ayrı dosya altında 21. yüzyıl kapitalizminin farklı yönlerden analizi ile, Engels, Lenin ve Luxemburg üzerine yazılar da yer alıyor.

Okurlarımız Revolutionary Marxism 2021'in tamamını ya da tekil makaleleri devrimcismarksizm.net adresimizdeki Revolutionary Marxism sekmesinden indirebilirler.

revolutionarymarxismjournal

rev_marxism

<http://www.devrimcismarksizm.net>

Büyük Tartışma

Sunuş

Sosyalist planlama akar dosyamızda bu sayıda İngiliz araştırmacı Helen Yaffe'nin "Büyük Tartışma" başlıklı metninin Türkçe çevirisini sunuyoruz.¹ Yaffe, Küba ve Latin Amerika ekonomileri üzerine çalışmalarıyla tanınan bir sosyalist akademisyen. Burada yayınladığımız metin ise yazarın 2009 tarihli *Che Guevara: Devrimin İktisadı* başlıklı kitabının üçüncü bölümü (*Che Guevara: The Economics of Revolution*, Londra: Palgrave Macmillan). Bu kitapta Yaffe, hem konu hakkındaki literatüre hem de birinci elden tanıklıklara başvurarak, Che'nin iktisadi düşüncesini ayrıntılı olarak inceliyor.

Ernesto "Che" Guevara kuşkusuz ki Marksistlerin yakından tanıdığı ve örnek almaya çalıştığı büyük bir devrimci önder. Fakat Che'nin savaşı kimliğine kıyasla teorik düşünce ve katkıları nispeten çok daha az biliniyor. *Devrimci Marksizm* dergisi olarak, bu eksikliği gidermek üzere, önceki sayılarımızdan birinde Sungur Savran yoldaşımızın Che'nin Marksizm içindeki yerini genel itibarıyla değerlendiren bir yazısına yer vermiştik.² Şimdi yayınladığımız yazı ise, bir bakıma Savran'ın makalesini tamamlayacak şekilde, spesifik bir alana, sosyalist planlama konusuna odaklanıyor. Helen Yaffe, 1960'ların ilk yarısında Küba'da sosyalist inşa süreci bağlamında cereyan eden "Büyük Tartışma"yı Che Guevara'yı merkeze alarak tanıtıyor. Fakat bu tartışma aslında Che'nin düşüncesiyle, Küba'yla veya o yıllarla sınırlı değil. Nitekim sosyalist planlamanın temellerine dair benzer tartışmaların daha sonraları farklı bağlamlarda da devam ettiğini görüyoruz (örneğin 1980'lerin "piyasa sosyalizmi tartışması").

Küba örneği, az gelişmiş dünyada sosyalist devrimlerin önündeki tehlikeleri ve olanakları sergilemesi bakımından büyük önem taşıyor. Bilindiği gibi, 1959 yılının başında Fidel Castro ve Che Guevara önderliğindeki gerillalar Batista diktatörlü-

1 Helen Yaffe'nin söz konusu metnini Türkçeye Özgür Öztürk çevirmiştir.

2 Sungur Savran, "Che Guevara'nın Marksizm içindeki yeri", *Devrimci Marksizm*, sayı 5, Kış 2007-2008.

günü yıkıp başkent Havana'yı ele geçirdiklerinde, Küba birçok bakımdan tipik bir az gelişmiş ülkedydi. İşsizlik ve yoksulluk çok fazlaydı, ülkenin sanayisi çok cılızdı, tarımsal üretimi ise büyük ölçüde tek bir ürüne (şeker) dayalıydı. 1950'lerde dünyanın en büyük şeker üreticisi ve ihracatçısı olan bu küçük ada ülkesinin ihracatının yüzde 90'a yakın kısmı şeker ve ilişkili ürünlerden ibaretti, bunun da yüzde 80'i ABD'ye gitmekteydi. Öte yandan, devrim öncesi Küba sadece şeker ticaretiyle değil, turizm vb. kanallarla da ABD ekonomisinin uzantısı niteliğindeydi. Başkent Havana, Amerika kıtasının eğlence, kumar, fuhuş merkezlerinden biriydi (*Baba 2* filmini izleyenler, 1958-59 yılbaşında mafyanın bu kentteki toplantısının devrimin zaferiyle kesintiye uğradığını anımsayacaktır). Kısmen bununla ilişkili olarak, diğer Latin Amerika ülkelerine kıyasla Küba'da kara yolları, haberleşme, telekomünikasyon gibi alanlarda nispeten daha ileri altyapılar bulunmaktaydı. Madencilik, petrol vb. sektörlerde de ABD tekellerine ait yatırımlar mevcuttu. Amerikan tekellerinin Küba'daki şirketlerinde kullandıkları muhasebe ve yönetim teknikleri, sosyalist planlamanın örgütlenme aşamasında Che Guevara'ya belirli ölçüde ilham vermiştir.

Küba devriminin, başlangıçta, yozlaşmış bir diktatörlüğe karşı gerçekleştirilen "burjuva demokratik" yahut "radikal demokratik" bir devrim karakteri taşıdığı, fakat iki yıl gibi kısa bir süre içinde hızla sosyalist devrime dönüştüğü biliniyor. Bu süreçte ABD ambargoları, Sovyetler Birliği'nin yardımı, tabandan gelen baskı vb. nesnel koşullar önemli rol oynadı. Fakat iktidarı alan kadro içindeki birkaç komünistten biri olan Che Guevara'nın da büyük etkisi söz konusuydu. Bilindiği üzere Che, ilk olarak, 1959'da kurulan Ulusal Tarım Reformu Enstitüsü'nün (INRA) Sanayileşme Departmanı'nın başına geçti. Bundan birkaç hafta sonra ise Küba Milli Bankası'nın başkanlığını da üstlendi (bu görevi bir yıl kadar sürdürdü). 1961 yılına gelindiğinde, INRA içinde Che başkanlığındaki Sanayileşme Departmanı giderek büyümüş ve Küba sanayisinin yüzde 70'ini yönetir hale gelmişti. Bu bölüm Sanayi Bakanlığı (MININD) adıyla ayrı bir bakanlığa dönüştürüldü ve kısa süre sonra, Che Guevara'nın yönetimi altında, Bütçe Finansman Sistemi (BFS) adı verilen bir planlama yöntemi uygulanmaya başladı.

BFS, Che'nin Marksizme en önemli katkılarından biridir. O yıllarda Sovyetler Birliği'nde liberal "reform" rüzgârları esmeye başlamış, piyasa kategorilerine (kâr, faiz, meta mübadelesi, işletme özerkliği, maddi özendiriciler gibi) daha geniş yer veren bir planlama anlayışı hâkim olmuştu. Çeşitli yurt dışı gezilerinde o dönemin sosyalist inşa deneyimlerini yakından tanıma fırsatı bulan Che Guevara, bu tür bir yaklaşımın er veya geç kapitalizme dönüşü getireceği kanısındaydı (bu kanaatini ölümünden kısa süre önce *Sovyet Politik Ekonomi El Kitabı*'na yönelik eleştirilerinde dile getirmiştir). BFS buna bir yanıtı.

Aslında Küba devriminin başlarında, INRA döneminde, millileştirilen işletmeler sosyalist bloktan örnek alınan, "Ekonomik Muhasebe" yahut "Oto Finansman Sistemi" denilen sisteme göre yönetilmekteydi. Bu durum büyük ölçüde SSCB'nin ve Sovyet uzmanların etkileriyle oluşmuştu. Nitekim INRA bir süre sonra Carlos Rafael Rodríguez'in yönetimine teslim edilmişti. Rodríguez, Küba'nın devrim öncesindeki Sovyet yanlısı resmi komünist partisi PSP'nin (Partido Socialista Popular – Halk Sosyalist Partisi) liderlerinden biriydi ve parti gazetesinin editörüydü. PSP, başlarda Küba devrimine destek vermemişti. Hatta Rodríguez, kısa bir süre için

de olsa diktatör Batista'nın kabinesinde görev almıştı! Fakat daha sonra parti 26 Temmuz Hareketi'ne dâhil oldu, Rodríguez ise SSCB-Küba ilişkilerinin inşasında önemli rol oynadı. Rodríguez yönetimindeki INRA'da ve tarım, dış ticaret gibi Sovyet etkisi altındaki sektörlerde uygulanan planlama sisteminde işletme özerkliği, işletmeler arasında meta mübadelesi, kârlılık kriteri ve oto finansman söz konusuydu.

Diğer taraftan, Che Guevara yönetimi altındaki MININD'de (Sanayi Bakanlığı) ve sanayi sektörlerinde ise merkezi yönetim ve tek bütçe dâhilinde merkezi finansman uygulanıyordu. Sanayinin her bir kolu Konsolide (Birleşik) İşletmeler adı altında birleştirilmişti ve işletmeler arasındaki alışverişler meta mübadelesi niteliği taşımıyordu. MININD'in kurulduğu tarihte sekiz üretim kolunda kırk konsolide işletme bulunmaktaydı.

Böylece 1963-64 yılları itibarıyla Küba ekonomisinde aynı anda iki farklı örgütlenme biçimi ve planlama yaklaşımı geçerli oluyordu. Sovyet tarzı Oto Finansman Sistemi ile Che Guevara damgalı Bütçe Finansman Sistemi birbiriyle çeliştiğinden, bir hesaplaşma kaçınılmaz hale geldi. 1963-65 yıllarını kapsayan "Büyük Tartışma" bu iki sistem, iki ayrı mantık arasında kamuya açık şekilde cereyan etti. Okurlarımız ayrıntıları Yaffe'nin makalesinde bulacaktır. Bu tartışmada Che'nin savunduğu konum, devrimci Marksizme o zaman olduğu gibi bugün de ilham vermektedir. Che, Sovyet sosyalizm anlayışına hem teorik hem pratik bakımdan güçlü bir eleştiri yöneltmiştir.

Dergimizin önümüzdeki sayılarında da "Büyük Tartışma" ile ilgili metinlere yer vereceğiz. Ardından genel bir değerlendirme yaparak, bu tartışmadan günümüze dair dersler çıkartmaya çalışacağız. Özellikle de Che'nin tartışma bağlamında vurgu yaptığı manevi özendiriciler, sosyalizmde "gönüllü çalışma", sosyalist inşaa sürecinde değer yasasının alanının daraltılması, tüm işletmelerin bir bütünün parçaları olarak tasarlanması, sosyalist planlamada teknolojinin rolü gibi konularda günümüzde yeni açılımlar getirmek, Marksist teori ve pratiği daha ileri taşımak hem olanaklı hem de zorunludur diye düşünüyoruz.

Büyük Tartışma

Helen Yaffe

Ampulün icadından on yıllar önce, Marx ve Engels komünizmin en gelişmiş kapitalist ülkelerde ortaya çıkacağını öngörmüşlerdi. Bu toplumlar, işçi sınıfının kendisini sömürüden kurtarmak için el koyacağı muazzam bir zenginlik ve teknoloji birikimine zaten sahip olacaktı. Gerçekte ise sosyalizmi inşa etmeye girişenler sadece azgelişmiş ülkeler oldular; bu ülkelerde büyük ölçekli yatırım sermayesi birikimi, ileri teknoloji ve baskın sanayi proletaryası bulunmamaktaydı.

Sanayileşme sürecini hızlandırma girişiminde bu konuya dair Sovyet çözümü, kapitalist araçları –rekabet, kâr güdüsü, maddi özendiriciler, kredi ve faiz (değer yasasının ifadeleri)– kullanmak olmuştur. 1959’da Yugoslavya’daki gözlemlerinin ardından, Guevara bu yaklaşım hakkında kuşkuluydu. İnsanların tutumlarını ve değerlerini değiştirme gereğini kabul etmeksizin kapitalist üretim kaldırma dayanağının kapitalist toplumsal ilişkileri ve bilinci yeniden üreteceğini öne sürdü. Bu konu hakkında daha fazla çalışıp deneyim kazandıkça, Küba’da Ekonomik Muhasebe yahut Oto Finansman Sistemi (AFS) olarak bilinen, SSCB’nin ekonomik yönetim sistemine karşı muhalefeti derinleşti.

Ocak 1962’de Sanayi Bakanlığı’ndaki (MININD) çalışma arkadaşlarına şunları söylemekteydi: “Bu, hiçbir şekilde, sosyalist ülkelerde oluşturulduğu şekliyle, maddi özendiricilerin yanı sıra işletmenin finansal özerkliğinin sosyalizme ilerle-

meyi engelleyecek bir formül veya ona benzer bir şey olacağı anlamına gelmez”.³ Fakat üç yıldan daha kısa süre sonra, Aralık 1964’te, SSCB’de bir fabrikada denenmekte olan bir sistemi kapitalist olarak niteledi ve bunun “bir fabrikadan tüm topluma aktarıldığı zaman, üretim anarşisi yaratacağına, bir kriz yaşanacağına ve ardından sosyalizmin geri dönmek zorunda kalacağına” dikkat çekti. SSCB’de henüz kapitalizm yoktu, ama “teori başarısızlığa uğruyor, zira Marx’ın var olduğunu unuttular” diye eklemekteydi.⁴

Bu iki açıklama arasındaki dönemde Guevara, sosyalizme geçişin politik ekonomisi üzerine bir tartışmaya katıldı. Marx’ın *Kapital*’inin ve diğer klasik Marksist metinlerin yanı sıra, gerek doğudan gerekse batıdan, hem “piyasa sosyalizmi” lehine hem de Sovyetlerin kapitalist mekanizmaları kullanmasına karşı çıkan modern literatürü de kapsayan bir çalışmaya gömüldü. Ulaştığı sonuç Sovyetlerin “melez” bir sistem yaratmış olduğuydu: devlet planı ve yasal olarak tanımlanmış üretim ilişkileri sömürüyü ve kapitalist birikimi engellediği için “serbest piyasa”nın etkinliğinden ve onun agresif kâr mücadelesinden azadeydi, ama aynı zamanda, sosyalizm ve komünizmin önkoşulu olan, işçilerde kolektif bilinci de teşvik edemiyordu. Sosyalizm sadece işçilerin maddi ihtiyaçları için üretmek zorunda değildi, aynı zamanda, toplumun ve gelişmenin merkezine kârı değil insanları koyarak, insanların olabilecek en eksiksiz gelişimini desteklemeliydi.

Guevara, bu teorik araştırmayla meşgul olurken, bir yandan da MININD içinde kendi alternatif ekonomik yönetim sistemi olan Bütçe Finansman Sistemini (BFS) kurmaktaydı.⁵ Sosyalist inşa sürecinde, az gelişmiş bir ülkede dahi bilinci ve üretimi eş anlamlı olarak yükseltmenin olanaklı ve zorunlu olduğuna dair kendi iddiasını test etmek için BFS’yi kullandı. Deneyi yürütebilmesi için gerek duyduğu kurumsal alanı ve yetkiyi Guevara’ya Fidel Castro sağladı:

Sosyalist inşanın önemli yönlerini derinlemesine ele alabilmek bakımından, devrimin ilk yıllarında Che istisnai bir fırsata sahipti... Karşısına, Marksizm–Leninizmin ilkelerini, anladığı ve gördüğü şekliyle üretimin örgütlenmesine uygulama görevi çıktı. Yıllarca bunun üzerinde çalıştı, birçok konuşma yaptı, tüm bu temalar hakkında çok şey yazdı ve gerçekten de, onun görüşüne göre sosyalizmin nasıl inşa edilmesi gerektiğine ve komünist topluma nasıl ilerleneceğine dair çok ayrıntılı ve çok derin bir teori geliştirdi.⁶

Birçok Kübalı, özellikle de ABD kartalının gölgesinde sosyalizme kendi yolunu açmaya çalışan genç bir devrim bağlamında, Guevara’nın Sovyet ortodoksisine meydan okuyuşunun cüretini kabullenmekte gönülsüzdü. Devrimci hükümetin ilk

3 Guevara, “Reuniones Bimestrales”, 20 Ocak 1962, *El Che en la Revolución Cubana: Ministerio de Industrias*, cilt VI içinde, La Habana: Ministerio de Azúcar, 1966, s. 147.

4 Guevara, “Reuniones Bimestrales”, 5 Aralık 1964, s. 569.

5 Bu bölüm BFS’nin arkasındaki teori ile ilgilidir, sonraki bölümlerde ayrıntıları verilecek olan pratik uygulamasıyla değil.

6 Fidel Castro, “Discurso Pronunciado por Fidel Castro el 8 de Octubre de 1987”, David Deutschmann ve Javier Salado (ed.), *Ernesto Che Guevara: Gran Debate: Sobre la economía en Cuba 1963–1964* içinde, La Habana: Ciencias Sociales, 2003, s. 402–3.

yeniden bölüşüm tedbirleri bir ekonomik büyüme dönemi sağladı, ama 1962–63’e gelindiğinde, derin yapısal değişimin şokları (yeni kurumlar, yeni toplumsal üretim ilişkileri, yeni ticari ilişkiler, profesyonellerin dışarı göçü ve ABD ablukasının dayatılması) ortaya çıktıkça, ulusal üretim ve işçi üretkenliği azalmaya başladı. Bu aynı zamanda, sonuçları tam olarak analiz edilmemiş politikaların aceleyle uygulanmasının da sonucuydu. Örneğin, sanayileşerek tek ürün bağımlılığından kurtulma hevesiyle şeker hasadı kötülendi, ama ihracat gelirlerindeki –ABD ablukası ile ağırlaşan– düşüş, Küba’nın sanayi için gerekli hammadde ve yedek parçaları ithal etme kapasitesini azalttı. Kırdaki işgücü kıtlıkları, tarımsal işlerde giderek artan ölçüde gönüllü emeğe dayanmaya neden oldu. Kaçınılmaz olarak, bazı Kübalı iktisatçı ve planlamacılar, bu sorunların, Guevara’nın ekonomik yönetim modeliyle ilişkili aşırı merkezileşmeden ve bireylere ve işletmelere yönelik mali özendiricilerin eksikliğinden kaynaklandığına inanıyorlardı. Guevara’nın yenilikçi alternatifi yerine denenmiş ve test edilmiş Sovyet sistemini benimseyerek bu eğilimi tersine çevirebileceklerini umuyorlardı. Bu dönemeç, sosyalist bloğa ticaret ve insan mübadelesi yoluyla giderek artan entegrasyonla aynı zamana denk geldi; Kübalı öğrenciler burslarla Doğu Avrupa’ya giderken, sosyalist ülkeler Küba’ya teknisyen ve iktisatçı gönderiyorlardı. Bu danışmanlar, idareyi ve finansı merkezi denetim altına alan BFS modelini reddederek, ademimerkeziyet (desantralizasyon) ve işletmeler için finansal özerklik içeren, SSCB’nin AFS sisteminin savunuculuğunu yaptılar.

Guevara’ya karşı çıkanlar arasında, Halk Sosyalist Partisi (PSP) üyeleri olarak Sovyet tarzı sosyalizme bağlı Kübalılar vardı. Fakat bu parti çizgileri arasında bir bölünme değildi.⁷ Guevara’nın en önde gelen rakibi, PSP lideri ve 1962’den itibaren Ulusal Tarım Reformu Enstitüsü (INRA) Başkanı Carlos Rafael Rodríguez olmakla birlikte, diğer muhalifleri 26 Temmuz Hareketi’nin (M26J) üyeleri idi; örneğin, 1963’ten itibaren Dış Ticaret Bakanı (MINCEX) olan Alberto Mora ve 1963’ten itibaren Küba Ulusal Bankası (NBC) Başkanı olan Marcelo Fernández Font.

AFS, INRA’da Rodríguez ve MINCEX’te Mora tarafından benimsenmişti. Bu, kendi kâr ve zararlarından sorumlu bağımsız muhasebe birimleri olarak işlev gören işletmeler için finansal ademimerkeziyet anlamına geliyordu ve INRA’nın durumunda, SSCB’deki *hozraşet* kooperatif çiftlikleri modeline benziyordu.⁸ 23 Ağustos 1963’te, hem BFS hem de AFS, daha önce uygulamaya konulmuş olmalarına rağmen, yasayla onaylandı. Artık tek bir Merkezi Planlama Kurulu (JUCEPLAN),

7 Carmelo Mesa-Lago’nun iddia ettiği üzere: “Ideological, Political and Economic Factors in the Cuban Controversy on Material Versus Moral Incentives”, *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*, cilt 14:1, 1972, 49–111.

8 Robert Bernardo, Guevara’nın BFS’sini reddedenler arasında iki grup tanımlamaktadır: “*hozraşet* kavramını idari sistemi ademimerkeziyeştirmeye yönelik Libermancı yöntemleri içerecek şekilde genişletenler ve piyasa sosyalizmini içerecek şekilde genişletenler. İkinciler genellikle pazar yönelimlerini gizlemekteydiler, ama her iki taraf, ahlaki teşviklerin önceliğini sağlama konusunda görece bir kaygısızlık taşımakta birleşiyordu”. *The Theory of Moral Incentives in Cuba*, Alabama: University of Alabama Press, 1971, s. 19.

bir merkez bankası ve bir Hazine altında çalışan, birbirine rakip iki ekonomik yönetim sistemi vardı. Bu, sonradan Büyük Tartışma olarak bilinecek olan şeyin kurumsal koşullarını yarattı.

Bütün bakanlıklar JUCEPLAN tarafından tahsis edilen bir devlet bütçesi almaktaydı, ama uyguladıkları ekonomik yönetim sisteminin örgütsel yapılarını, politikalarını, devlet kurumları arasındaki mali ilişkileri, üreticiler ve tüketiciler arasındaki ilişkileri vb. etkileyen pratik sonuçları oldu.⁹ Fakat farklı sistemlerin taraftarları görüşlerine Marksist literatürde doğrulama aradıklarından, tartışma pratik olmaktan ziyade teorik bir nitelik kazandı. Kaçınılmaz olarak, her iki sistemde de teori ile uygulamanın gerçekliği arasında uyumsuzluklar mevcuttu. Teori, pratik politikalara rehberlik eden kavramsal paradigmaydı, ama gündelik deneyim de teorik yapılarla geri besleme sağlamaktaydı. İki sistemin önerilerindeki temel farklılıklar Tablo 3.1’de özetlenmiştir.

9 JUCEPLAN devletin Ekonomik Komisyonu tarafından formüle edilen ulusal kalkınma stratejisine göre çalışmaktaydı, bu komisyonda Guevara (MININD), Rodríguez (INRA) ve Osvaldo Dorticós (Küba Devlet Başkanı) yer alıyordu.

Tablo 3.1 Küba’da Bütçe Finansman Sistemi ve Oto Finansman Sisteminin yapılarındaki temel teorik ve örgütsel farklılıklar

Bütçe Finansman Sistemi İşletme: İş yerleri sanayi sektörüne göre <i>Konsolide İşletmeler</i> biçiminde gruplandırılır. Finans ve idare merkezi olarak kontrol edilir. Para: Hesap birimi olarak, bir işletmenin performansının fiyat biçimindeki yansıması olarak işlev görür; bunu merkezi organlar analiz eder. İşletmenin kendine ait fonları [öz sermayesi] yoktur, borç alamaz yahut kredi veremez. Banka: Ulusal üretim planına uygun olarak, işletmelerin para çekmeleri ve mevduatları için ayrı hesaplar tutar. Özendiriciler: Bireysel ve kolektif maddi özendiriciler gerekli bir tavidir, ancak ücret ve ikramiye ödeme yöntemiyle sınırlanmıştır – üretimin ana kaldırıcı değildir. Daha yüksek ücret kategorilerine terfi için zorunlu mesleki eğitim ön koşuldur. Manevi özendiriciler giderek daha önemli rol oynar ve gönüllü çalışma gibi mekanizmalar aracılığıyla sosyalist bilinci geliştirmek için özendiricidir. Değer yasası: Kısmen işlemektedir, zira meta toplumunun kalıntıları hâlâ mevcuttur, fakat (antitezi olan) planla ve yeni toplumsal ilişkilerle zayıflatılmaktadır. Devlet işletmeleri arasındaki mübadelelerde meta kategorileri yer almaz. İşletme performansını değerlendirmenin anahtarı kâr değil, maliyet düşürmedir. Fiyatlar: İthal edilen tüm hammaddelerin uluslararası piyasa fiyatlarına dayalı sabit, istikrarlı fiyatları vardır. Küba işletme ürün fiyatları kâr değil maliyet esasına göre oluşturulur ve dünya üretkenliğini yansıtan uluslararası fiyatlarla karşılaştırılmaları gerekir. Perakende fiyatlar temel ihtiyaçlara göre ayarlanır.	Oto Finansman Sistemi (Ekonomik Muhasebe olarak da bilinir) İşletme: Her iş yerinin kendi tüzel kimliği vardır. Kendi finansmanından sorumludur. Para: Ödeme aracı ve aynı zamanda hesap birimi olarak işlev görür; dolaylı bir denetim aracıdır, zira üretim biriminin çalışabilmesi için fonlar gereklidir. İşletmenin bankada kendi fonları vardır ve kredi alabilir. Banka: İşletme ile ilişkisi, özel üreticinin kapitalist bankayla olan ilişkisine benzer. İşletmeler planlarını açıklamalı ve ödeme gücünü kanıtlamalıdır; kredi alabilirler. Bununla birlikte, kararlar ulusal bir plana tabidir. Özendiriciler: Maddi öz-çıkar, hem kolektif hem de bireysel olarak, üretkenliği artırmanın temel kaldırıcıdır; sosyalist bilinci yaratmanın bir ön koşulu olarak üretici güçleri geliştirir. Maddi özendiriciler, normların üzerindeki üretim için ikramiye ödenmesi yoluyla ve istisnai işçilere ödül olarak uygulanır. Değer yasası: Azgelişmişlik, sosyalizme geçişte değer yasasının varlığını ve <i>faýdasını</i> açıklamaktadır. Planda yasa göz önünde bulundurulmalıdır. Meta ilişkileri, işletmeler arasındaki mübadelelerde varlığını sürdürür. Üretimi değerlendirmenin ve artırmanın anahtarı finansal kârlılıktır. Fiyatlar: Değer yasasına göre belirlenir. Tüketici fiyatı, efektif talebe kıyasla malların arzı ile belirlenmektedir.
--	--

Büyük Tartışma, sosyalist blok içinde, planlı ekonomiyi “liberalize etmek” üzere sağa yönelişin bir parçası olan daha geniş bir tartışma ile eş zamanlı gerçekleşti; bu yönelişte ekonomik durgunluk ve bürokrasi sorunlarını çözmek için daha fazla kapitalist mekanizmanın dâhil edilmesi anlamına gelen “piyasa sosyalizmi” savunulmaktaydı. 1950’lerde ve 1960’ların başında bu reformist hamleye Yugoslavya, Çekoslovakya ve Polonya öncülük etti. 1962 yılında, Ukrayna’da Harkov Üniversitesi’nden bir Sovyet profesörü olan Evsei G. Liberman, *Pravda*’da etkili bir makale yayınladı – üretim etkinliğinin ana itici gücünün üretim planı değil, maddi özendiriciler aracılığıyla peşine düşülecek kâr güdüsü olmasını önermekteydi. Diğer birçokları gibi Liberman’ın önerileri de –özellikle gelişmiş kapitalist dünyadaki ekonomik büyümeyle kıyaslandığında görülen– düşük üretkenlik ve etkinliğe verilmiş bir yanıttı. Küba’daki tartışmacılar da özendiriciler ve işletmelerin mali özerkliği konusunda süregiden daha geniş tartışmadan haberdardılar. Temmuz 1964’te Guevara, çalışma arkadaşlarına, Polonya Komünist Partisi’nin 14. Kongre kararları da dâhil olmak üzere sosyalist kamptaki analizleri okuduğunu söyledi: “Polonya’da bu sorunlar için önerdikleri çözüm, değer yasasına tam özgürlük, yani kapitalizme dönüş” diye belirtmekteydi.¹⁰ Bununla birlikte, tarihsel olarak, o noktada, “piyasa sosyalizmi”nin kapitalist üretim tarzının restorasyonuna doğru bir adım olduğu o kadar açık değildi. Gerçekten de, tartışmanın temel öncüllerinden biri, komünizme geçiş için sosyalist bir toplum inşa etme ortak hedefiydi.

Büyük Tartışma’nın birkaç katılımcısı, Bakanlar Kurulu’nun üyeleri olarak, Sovyetler’in yeni liderliğe Marksist eğitim vermek üzere Küba’ya gönderdiği İspanyol–Rus politik iktisatçı Profesör Anastasio Mansilla ile birlikte *Kapital* çalışması yapmışlardı.¹¹ Mansilla, Guevara’nın daveti üzerine Eylül 1961’de MININD’de Guevara, bakan yardımcıları, danışmanları ve davetli misafirleri için haftalık *Kapital* seminerlerine başladı.¹² Perşembe seminerleri 21:00’de başlar ve çoğunlukla gece boyunca, sabah 5 veya 6’ya dek sürerdi. Mansilla, her hafta, önceden uyarıda bulunmaksızın, bir öğrenciyi materyali sunmakla görevlendirirdi. Guevara’nın vekili Orlando Borrego, ortalama kâr oranı ve sosyalizmde değer yasasının rolü hakkında bütün gece süren bir tartışmayı hatırlamaktadır; Mansilla, sabahın 4’ünde, konuyu çözüme kavuşturamayarak, ellerini kaldırıp yenilgiyi kabul etmiş ve Guevara’nın haklı olduğunu ilan etmişti.¹³ Francisco Buron Seña, MININD’den ayrıldıktan sonra da seminerlere katılmaya devam ettiğini belirtmektedir: “Çünkü Mansilla’ya karşı çıkan Che’nin analizi çok aydınlatıcı, derinlikli ve öğreticiydi”.¹⁴ Bir başka katılımcı, Ángel Arcos Bergnes, “Che’nin bazı eleştirileri üzerine Profesör Mansilla’nın

10 Guevara, “Reuniones Bimestrales”, 11 Temmuz 1964, s. 505.

11 Orlando Borrego Díaz, *Che, Recuerdos en Ráfaga*, La Habana: Ciencias Sociales, 2004, s. 138.

12 Röportajlar: Orlando Borrego Díaz, 16 Kasım 2004 ve 24 Ocak 2005; Ángel Arcos Bergnes, 8 Aralık 2004; Tirso Sáenz, 7 Ocak 2005; Enrique Oltuski, 12 Ocak 2005 ve Francisco Buron Seña, 22 Şubat 2005.

13 Borrego, *Che, Recuerdos en Ráfaga*, s. 138–40.

14 Buron, röportaj. Buron, MININD’de Denetim Departmanı başkanıydı ve Mart 1962’de İç Ticaret Bakan Yardımcısı olmak üzere buradan ayrıldı. Guevara’nın *Kapital* seminerlerine katılmaya devam etti.

çok yaşadığını” öne sürmektedir.¹⁵

Büyük Tartışma çeşitli şekillerde yorumlanmıştır: Sosyalizmde değer yasasının işleyişi üzerine bir argüman olarak;¹⁶ manevi (ahlaki) özendiricilerin kullanımı konusunda bir anlaşmazlık olarak;¹⁷ işletmelerin finansal (ademi)merkeziyet düzeyi konusunda bir tartışma olarak;¹⁸ *Cubanidad* nosyonu ile ütöpik bir vizyon çerçevesindeki Yeni İnsan arasında bir çatışma olarak;¹⁹ ve Küba önderliğinin içindeki bir güç mücadelesi olarak.²⁰ Ayrıca, Büyük Tartışma’nın tam olarak neyi içerdiği konusunda da gerçek bir anlaşma yoktur. Tartışmanın iki yabancı katılımcısından biri ve bunu “Büyük Tartışma” olarak nitelendiren ilk kişi olan Belçikalı Marksist Ernest Mandel, tartışmanın, yarım düzine kadarı Guevara tarafından yazılan yaklaşık 20 yayınlanmış makaleden oluştuğunu belirtmiştir.²¹ Makaleler MININD’in dergisi *Nuestra Industria Económica*’da; devrimci hükümetin dergisi *Cuba Socialista*’da ve MINCEX’in dergisi *Comercio Exterior*’da yayınlanmıştır.²² Fakat Guevara’nın başlıca rakibi olarak kabul edilen INRA başkanı Rodríguez, bu dönemde politik ekonomi konusunda yayın yapmamıştır. Guevara ve Rodríguez, tartışmalarını, *compañeros* [yoldaşlar] olarak hükümetin Ekonomi Komisyonu’nda ve Bakanlar Kurulu’nda kardeşçe sürdürdüler.²³ Guevara’nın bakan yardımcılarında biri, Guevara ile Rodríguez arasındaki tartışmalara tanık olmanın “boks maçı izlemek gibi” olduğunu söyler.²⁴

Polemiğe katkıda bulunacak teorik bilgiye çok az Kübalı sahipti. 1962 başlarında, Omar Fernández Cañizares, MININD’de Hafif Sanayiler Bakan Yardımcılığından Ulaştırma Bakanlığına (MINTRANS) terfi ettirilmiş, kendi ifadesine göre ülkenin ulaşım araçlarını Konsolide İşletmeler biçiminde örgütleyerek burada BFS’yi kurumlaştırmıştı. O bile şunu kabul ediyordu: “O anda temel farklılıkları anlamadığımı söyleyemem. Bakanlar Kurulu’nda yapılan tartışmalar nedeniyle bir Büyük

15 Arcos, röportaj, 2004.

16 Örneğin, Bertram Silverman (ed.) *Man and Socialism in Cuba: The Great Debate*, New York: Atheneum, 1971. Değer yasası aşağıda açıklanacaktır.

17 Örneğin, Bernardo, *Theory of Moral Incentives*.

18 Örneğin, Tartışma’nın katılımcılarından Joaquín Infante.

19 Sally Gainsbury, “The ‘Great Debate’ as the Fulcrum Competing Narratives of the Cuban Revolution”, doktora tezi, Wolverhampton University, 2006. “*Cubanidad*” ırk, sınıf veya dinden bağımsız kolektif ulusal kimlik hissidir. Gainsbury’nin Büyük Tartışma’yı felsefi yorumu, birçok yazara atıf vermesi ve onların farklı yorumlarının arkasındaki siyasi motivasyonları incelemesiyle, faydalı bir tarih yazımı sağlamaktadır.

20 Örneğin, Mesa-Lago, “Ideological, Political and Economic Factors in the Cuban Controversy” ve Jorge I. Domínguez, *Cuba: Order & Revolution*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1978.

21 Ernest Mandel, “El Debate económico en Cuba durante el periodo 1963–1964”, Deutschmann ve Salado, *Gran Debate* içinde, s. 347–57.

22 Bu bölüm, Guevara’nın bu makalelerdeki analizini özetlemekte, diğer katılımcılarla olan farklılıklarını vurgulamakta, ancak Büyük Tartışma’nın kapsamlı bir açıklamasını sunmamaktadır.

23 Röportajlar: Armando Hart, 14 Mart 2006; Omar Fernández Cañizares, 2 Mart 2006, Havana ve Alfredo Menéndez, 11 Şubat 2005.

24 Sáenz, röportaj, 2005.

Tartışma'nın var olduğunu biliyordum ve iki çizgi olduğu açıklanmıştı".²⁵ Bununla birlikte, tartışma, Küba'nın idari yapılarına, bir avuç makalenin düşündüreceğinden çok daha derinlemesine nüfuz etti. BFS ile ilgili hiçbir el kitabı yazılmamış, seminerler, konferanslar veya eğitim kursları düzenlenmemişti. Guevara, MININD içinde sistemi hakkında konuşmaktaydı, fakat yönetim çevresi dışındakiler için, onun sosyalist inşaya alternatif yaklaşımını öğrenmenin başlıca yolu makalelerdi. İnsanlar bunları kendi iş yerlerinde okuyup tartışıyorlardı. 1962'de JUCEPLAN'ın enerji departmanına katılan elektrik mühendisliği mezunu Alfredo González Gutiérrez, idari pozisyonlardaki çoğu kişinin, bunun tüm içerimlerini anlayamamaları da Büyük Tartışma'yı tutkuyla takip ettiklerini belirtmiştir: "Planlamaya doğrudan dâhil olan herkes bu tartışmayı anlamaya çalışırdı. Planlama yeniydi ve herkes onu daha iyi anlamaya uğraşıyordu. Benim gibi insanlar için Che'nin yaklaşımı muazzam bir dersti. Teorik ve kültürel açıdan çok ilerideydi o".²⁶ MININD'de Denetim müdürü olan Juan Borroto, Guevara'nın MININD iç toplantılarında Sovyetleri sert bir şekilde eleştirdiğini, fakat bunu halka açık olarak yapmadığını söyler: "Neler olduğunu anlamak kolay değildi. Sovyetler bize her şeyi veriyordu ve Che onları eleştiriyordu".²⁷ Guevara ile 1959'da çalışmaya başlayan Jorge Ruiz, MININD toplantılarında [Che] Sovyet politik ekonomisine karşı çıktığında, "sessiz kaldık. Gerekli eğitimimiz olmadığı için kendi eleştirilerimizi dile getirmedik" diye anımsamaktadır.²⁸ Bu durum toplantı tutanaklarından da bellidir.

MININD toplantılarında Guevara'ya sadece bir kez –Büyük Tartışma'daki önemli hasımlarından biri olan Alberto Mora tarafından– karşı çıkıldı. Mora MINCEX başkanlığı görevinden alınmıştı, bu yüzden Guevara teorik hasmını MININD'e danışman olarak katılmaya davet etti. Aralık 1964'teki iki aylık toplantıda Mora, ekonomiyi yönlendirmek için dolaylı yöntemlerin, yani kapitalist mekanizmaların, kullanılmasının toplumu sosyalist inşadan zorunlu olarak uzaklaştırdığına inanmadığını beyan etti. Guevara ise değer yasasının kapitalizme eşdeğer olduğunu öne sürerek karşı çıktı. İkisinden birinin yanlışlığının kanıtlanacağı, ama tartışmanın önemli bir polemiki zenginleştirmeye ve derinleştirmeye katkıda bulunacağı sonucuna vardı. Şu açıklamayı yaptı: "Alberto, geliştirilmesi gereken bir proje üzerinde çalışacağını taahhüt etti, bakalım nereye varacağız, görelim."²⁹ Guevara'nın bahsettiği proje, Yönetim Konseyi sekreteri Juan Valdés Gravalosa tarafından yönetiliyordu ve örnek sosyalist işletmeyi tanımlayacak bir belgenin hazırlanmasını içeriyordu. Valdés Gravalosa'nın kendisi, Guevara'nın, karşı çıktığı sistemin savunucusu olan Mora'yı neden kendisiyle birlikte çalışmaya davet ettiğini yahut bu işbirliğinin nasıl mümkün olduğunu anlamamıştı: "Che, Alberto'nun sadece farklı görüşte olduğunu, fakat bu çalışmanın onun haklı olup olmadığını test etmeye yardımcı olabileceğini söyledi".³⁰ Bu gerçekten de, yorumcu Michael

25 Fernandez Cañizares, röportaj.

26 Alfredo González Gutiérrez, röportaj, 27 Aralık 2004.

27 Juan Borroto, röportaj, 26 Ocak 2006.

28 Jorge Ruiz Ferrer, röportaj, 5 Nisan 2006.

29 Guevara, "Reuniones Bimestrales", 5 Aralık 1964, s. 577.

30 Juan Valdés Gravalosa, röportaj, 22 Şubat 2006.

Löwy'nin belirttiği gibi, tartışmanın “haysiyet ve karşılıklı saygı ortamında ilerlediğinin” bir kanıtıdır.³¹ Guevara'nın Büyük Tartışma'daki konumunu ele alan aşağıdaki özet üç temaya ayrılmıştır: değer yasası, para, finans ve bankacılık ve bilinç ve özendiriciler. Bu özet, Büyük Tartışma'nın tam merkezinde sosyalizme geçişte değer yasasının işleyişine ilişkin anlaşmazlığın yattığını göstermektedir.³²

Değer yasası

[Büyük Tartışma'nın] tüm katılımcıları, ekonomik kurumların ve ekonomik hedeflerin nesnel ekonomik güçlerin gereklerine uyması gerektiği önermesini destekliyordu... Fakat katılımcılar, Küba'nın sosyalist gelişimini düzenleyen ekonomik yasaların doğası konusunda anlaşmazlık içindeydiler. Dolayısıyla Büyük Tartışma, Küba ekonomisinde değer yasasının işleyip işlemediğine dair bir tartışmayla başladı.

Bertram Silverman³³

Marx'ın politik ekonomi eleştirisini anlamada, değer yasasının işleyişine dair analizi merkezi önem taşır. Değer yasası, insan toplumları geçimlik üretimden küçük meta üretimine geçtiğinde ortaya çıktı. Bu, tarihsel olarak, özel mülkiyeti ve mübadele için üretimi içermektedir ki bu da toplumsal iş bölümünün artmasını gerektiriyordu. Her toplum, toplumsal ürünün bölüşümünü düzenlemek üzere bir yöntem benimser. Değer yasası, özel mülk sahipleri arasında eşit mübadele ilkesinin geçerli olmasını sağlayan sosyal mekanizmadır. Marx, değer yasasının kendine özgü ve paradoksal bir işlevi olduğunu göstermiştir. Bir ekonomik yasa olarak kapitalizmi önceler, ama daha sonra kapitalizm altında geliştirilir, böylece işleyişi başlangıçta şeffaf olsa da sonradan karartılmıştır. Yine de kapitalizmin düzenleyici hareket yasasını sağlamakta ve en gelişmiş ifadesini bu sistemde bulmaktadır.

Kapitalist üretimin gelişmesi için, insanın emek etkinliğinin bizzat kendisi – emek gücü– meta haline gelmelidir. Metalar somut insan emeğinin ürünleridir, fakat bunların sürekli ve karmaşık mübadeleleri, harcanan insan emeğine özgül bir soyut, toplumsal karakter verir. Dolayısıyla bu soyut nitelik tarihsel bir karakteristiktir. Marx, değer yasası uyarınca, metalarda cisimleşen soyut insan emeği miktarının, onların mübadelesinin temeli olduğunu göstermiştir. Burada iki koşul, metanın mübadelede istenmesi (kullanım değerine sahip olması) ve içerdiği emek zamanının toplumsal bakımdan gerekli –yani ortalama üretim koşullarıyla tutarlı– olmasıdır.³⁴

Marx, *Kapital*'e, kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumların zenginliğinin, kendisini muazzam bir meta birikimi olarak sunduğunu belirterek başlar. Meta biçimi en gelişmiş haline kapitalizmde ulaştığından, eksiksiz olarak analiz

31 Michael Löwy, *The Marxism of Che Guevara: Philosophy, Economics and Revolutionary Warfare*, Londra: Monthly Review Press, 1973, s. 35.

32 Bertram Silverman tarafından öne sürüldüğü üzere.

33 Silverman, *Man and Socialism in Cuba*, s. 11.

34 Guevara, ortalama üretkenliğin, özellikle de dış ticarete bağımlı küçük bir ülke için, uluslararası perspektiften ele alınması gerektiğini savunmuştur.

edilmesi ancak bu sistemde mümkündür. Bununla birlikte, kapitalizmde metalar artık doğrudan doğruya kendilerinde cisimleşen emek zamanına göre mübadele edilmezler, dolayısıyla fiyatları bu değeri basit, dolaysız bir şekilde ifade etmez. Bu değişiklik, farklı kapitalistler, farklı oranda emek/üretim aracı (makine, tesis, hammadde vb.) bileşimi kullandıkları ve verili bir sermaye yatırımdan farklı miktarlarda artı değer elde ettikleri için ortaya çıkar. Fakat kapitalistler, sermayeye eşit getiri kavramı tarafından yönlendirilerek, getiri oranının ortalamasının altında kaldığı yerlere yatırım yapmayı reddederler.³⁵ Marx, değer yasasının işleyişi kâr oranının eşitlenmesini sağlamak zorunda olduğu için, tarihsel olarak daha önceki biçim olan “basit fiyatlar”ın değişim geçirdiğini göstermiştir. Fiyatlar, genel bir kâr oranı oluşturacak şekilde uyarlanır ve bu süreçte nihai piyasa fiyatını oluşturmak üzere rant, faiz, nihai talep ve rakiplerin arzı gibi diğer faktörlerden etkilenir. Ortaya çıkan sonuç değer yasasıyla çelişiyor gibi görünmektedir. Marx, kendi önüne, kapitalizmde kâr, rant ve faizin de nasıl değer yasası tarafından düzenlendiğini ve nasıl piyasa fiyatlarının da nihai olarak aynı yasa ile belirlendiğini kanıtlama görevini koymuştu. Analizi, “üretim fiyatları”nın fiili dolayım işlevinin keşfini de içermektedir.³⁶

“Geçiş ekonomileri”nde değer yasasına ilişkin tartışma, gelişmenin emperyalist sömürü tarafından engellendiği, tam anlamıyla gelişmiş bir kapitalist üretim tarzının olmadığı bir ülkede sosyalizmi inşa etmenin olabilirliğine dair sorunun tam kalbinde yer alır. Tartışma, üretim, bölüşüm, yatırım ve toplumsal ilişkiler sorunlarıyla bütünleşiktir. Nihai bir komünist aşama kavramı, epeyce üretken bir toplum, toplumsal üretimin özel kâr üretiminden ziyade kitlelerin ihtiyaçlarına yönlendirilmesi için siyasi koşulların mevcut olduğu bir toplum gerektirir. Komünizmin özü olan “Herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacına göre” ilkesi, sosyalizmin zaten inşa edilmiş olmasını ve toplumun ürünlerinin artık piyasa mekanizmaları aracılığıyla tayinlanmasına [tahsisine] tabi olmamasını içermektedir.

Bununla birlikte, sosyalizm deneyimine girişen ülkeler, süreci tamamlamak ve komünizmin sağlayacağı maddi bolluğu yaratmak için gerekli üretici temelden yoksundur. Bu koşullar altında, toplumsal ürünün nasıl örgütleneceği ve yönlendirileceği sorunu, azgelişmişlik ve kıtlık sorunuyla içsel olarak bağlantılıdır. Komünizm, değer yasasının yeniden ortaya çıkmasını kalıcı olarak önleyecektir. Geçiş ekonomileri için sorunlar, çalışmanın ihtiyaç temelinde ödüllendirildiği noktadan ne kadar uzakta oldukları, komünist topluma doğru ilerlemek için neden ve nasıl çaba göstermeleri gerektiğidir. 1950’lerde sosyalist blokta ortaya çıkan bir yanıt, üretici güçlerin gelişimini hızlandırmak amacıyla, kendiliğinden ve merkezi olarak düzenlenmemiş mübadele süreçleri aracılığıyla değer yasasının işleyişine izin veren üretim ve bölüşüm yöntemlerini kullanmaktı. Bu acil maddi kaygı, sosyalist bir bilinç geliştirmenin ön koşulu olarak görülüyordu. Guevara, kalkınmayı teşvik etmek için değer yasasına dayanmanın, sosyalizm ve komünizmin inşasını engelle-

35 Ortalamanın üstünde kâr arayışı, teknolojik gelişmeleri tetikleyip rekabet yoluyla üretkenliği artırarak, üretici güçleri sürekli olarak devrimcileştirir.

36 Bkz. David Yaffe, “Value and Price in Marx’s *Capital*”, *Revolutionary Communist*, No. 1 (2. baskı), Londra: RCG Publications, Mayıs 1976 s. 31–49.

yerek kolektif bilinci baltalayacağı uyarısını yaptı. Sosyalist ülkeler, üretici güçleri geliştirmek için –ulusal plan, araştırma ve teknolojiye yatırım, idari mekanizmalar ve bizzat sosyalist bilincin kendisi gibi– alternatif kaldıraçlar bulmak zorundaydı.

“Sosyalizmde değer yasası” ifadesi, aşağıdakilerin varlığını belirtmek üzere çeşitli şekillerde kullanılmıştır: kolektifleştirmeden önce SSCB’de olduğu gibi küçük meta üretimi; sosyalist bir ülkenin, malların gerçek metalar olarak mübadele edildiği dış ticareti; ve ekonomik mecburiyetlerin sosyalist bir ülkeye dayattığı kısıtlamalar. Büyük Tartışma’nın tüm katılımcıları, Devrim’den sonra piyasa mekanizması aracılığıyla meta üretimi ve mübadelesinin varlığını sürdürmesi nedeniyle değer yasasının işlemeye devam ettiği konusunda hemfikir idi. Toplumsal ürün, toplumsal bakımdan gerekli emek zamanı temelinde bölüşülmeye devam ediyordu. Bununla birlikte, yasanın hayatta kalışını, faaliyet alanını, üretimi ne ölçüde düzenlediğini, “plan”la ne şekilde ilişkili olduğunu ve nihayet, değer yasasının kullanılması mı yoksa zayıflatılması mı gerektiğini ve eğer zayıflatılacaksa bunun nasıl olacağını açıklayan koşullar konusunda anlaşmazlık içindeydiler. Bu tartışma pratik sorunlarla bağlantılıydı; örneğin işletmelerin nasıl örgütlenmesi gerektiği, işçilere nasıl ödeme yapılması gerektiği ve üretim araçlarının işletmeler arasında meta olarak mübadele edilip edilmeyeceği gibi sorunlarla. Büyük Tartışma, 1960’ların başlarında Küba ekonomisindeki koşullar ve çelişkiler hakkında çok şey ortaya koyuyor. Fakat tartışmanın başlangıç noktası, değer yasasının tanımlanmasıydı.

Guevara, “değer”in üretim ilişkileri ile ortaya çıktığını belirtti. Değer, nesnel olarak var olur ve insan tarafından belirli bir amaçla yaratılmaz.³⁷ Değer yasasının sosyalizmde devam edeceğini kabul ediyordu, ama “yasanın en gelişmiş işleyiş biçiminin kapitalist piyasa aracılığıyla olduğunu ve üretim araçlarının toplumsallaştırılmasının ve bölüşüm sisteminin piyasaya getirdiği varyasyonların bu yasanın işleyişinin dolaysızca açıklığa kavuşturulmasını önleyen değişiklikleri beraberinde getirdiğini” eklemekteydi.³⁸ Değer yasası hangi alanlarda ve neden işlemeyi sürdürüyordu?

Guevara, devlete ait işletmeler arasında aktarılan ürünlerin, mülkiyette bir değişiklik olmadığı için meta olmadıklarında ısrar etti: “Devlet işletmeleri arasındaki ilişkilerde *meta* kategorisinin varlığını reddediyoruz. Tüm bu kurumları o tek devasa işletmenin, yani Devletin bir parçası olarak görüyoruz (pratikte ülkemizde durum henüz böyle olmasa da)”.³⁹ “Tek bir işletme kavramımızı ortaya koyarken, esas olarak Marx’ın meta tanımına dayandık: ‘Bir meta olabilmesi için, ürünün onu tüketecek ikinci bir tarafın eline bir mübadele edimi yoluyla geçmesi gerekir’”.⁴⁰ Guevara fabrikalar arasındaki meta mübadelesi ilişkilerinin “piyasa sosyalizmi”

37 Guevara, “On the Concept of Value”, Silverman, *Man and Socialism in Cuba* içinde, s. 232. Değerin “insan tarafından belirli koşullar altında ve belirli bir amaçla yaratılan ve dolayısıyla insanın sosyal ilişkilerine bağlı olan bir kategori” olduğunu yazan Alberto Mora’yı azarlamaktaydı. Mora, “Law of Value”, Silverman, *Man and Socialism in Cuba* içinde, s. 224.

38 Guevara, “On the Concept of Value”, s. 234.

39 Guevara, “On the Budgetary Finance System” (bundan sonra “BFS”), Silverman, *Man and Socialism in Cuba* içinde, s. 143.

40 Guevara, “On the Concept of Value”, s. 237.

yoluyla kapitalizme geçiş tehdidi yarattığında ısrarcıydı. Bu tür mekanizmaların ikamesi olarak merkezi planlamayı ve devlet düzenlemesini vurguladı. Küba'nın tek bir büyük fabrika olarak görülmesi gerektiğini savundu. Devlet üretim birimleri arasındaki mübadelede değer yasası işlemediğinden, toplumu kapitalist restorasyona karşı korumak ve ekonomik bolluğu sağlamak için hangi sosyalist, değer-odaklı-olmayan ekonomi politikalarının izleneceğine işçiler kendileri karar vermeliydi. Guevara'nın işçilere yaptığı konuşmalar, bu zorluğa karşı ayağa kalkması için kitlere yapılan çağrılarla doludur.

Ernest Mandel Guevara ile aynı fikirdeydi ve sanayileşmenin ilk aşamasında Küba'daki üretim araçları içerdikleri değerlere göre fiyatlandırıldıkları takdirde yabancı eşdeğerlerinden daha pahalıya mal olacaklarına dikkat çekmişti (Küba'nın düşük üretkenliği nedeniyle). AFS'ye karşı çıkan Mandel, işletmelere kârlarını maksimize etmeleri için “özgürlük” tanıma mantığının, onları üretim araçlarını denizası tedarikçilerden satın almaya yönlendireceğini belirtmekteydi. Fakat ticaret üzerindeki devlet tekeli bunu yasaklıyordu; değer yasasının faaliyet alanının kısıtlandığının bir diğer kanıtıydı bu.⁴¹

Fransız Marksist Charles Bettelheim, “Proletarya diktatörlüğü altında bireyselleştirilmiş üretimin zorunlu olarak ‘meta’ ve ‘para’ kategorilerinin korunmasını gerektirdiği evrensel olarak kabul edilmektedir” diye yazdı.⁴² Küba'da bu tür kategorilerin varlığının aynı zamanda bir piyasanın ve bir miktar mübadele özgürlüğünün de varlığını gerektirdiğinden kuşku duyanlardan yakınmaktaydı. Bettelheim, ekonomik örgütlenmenin asla üretim güçlerinden daha gelişmiş veya daha yüksek olamayacağını öne sürdü. Küba'da üretimin düşük teknolojik seviyesi, değer yasasının ve kapitalist kategorilerin süregiden varlığını açıklamaktaydı ve bunlara karşı yasa çıkarma yahut üretim ilişkilerini üretici güçlerden daha ileriye doğru değiştirme girişimleri zararlı olacaktı.

Guevara'nın yanıtı şöyleydi:

Bettelheim, analitik yöntemde iki vahim hata yapıyor: (a) Üretim ilişkileri ile üretici güçlerin gelişimi arasındaki zorunlu uygunluk kavramını, ki bu evrensel geçerlilik taşır, geçiş döneminde belirli bir ülkenin somut yönleriyle üretim ilişkilerinin “mikrokozmos”una mekanik şekilde tercüme ediyor; böylece de sözde ekonomik hesaplama [AFS] dair pragmatizme çalan özürücü sonuçlar çıkarıyor. (b) Mülkiyet kavramına ilişkin olarak da aynı mekanik analizi yapıyor.⁴³

Guevara'ya göre, Bettelheim'in determinist formülü, komünizmin tamamen gelişmiş kapitalizmden organik olarak evrileceği yolundaki “ortodoks” Marksist görüşe tehlikeli şekilde yakındı. Böyle bir ortodoksluk, Marx ve Engels'in, İngiliz emperyalizminin İrlanda ve Hindistan'ı nasıl azgelişmişliğe ittiğine ilişkin göz-

41 Mandel, “Mercantile Categories in the Period of Transition”, Silverman, *Man and Socialism in Cuba* içinde, s. 82.

42 Charles Bettelheim, “On Socialist Planning and the Level of Development of the Productive Forces”, Silverman, *Man and Socialism in Cuba* içinde, s. 45.

43 Guevara, “The Meaning of Socialist Planning”, Silverman, *Man and Socialism in Cuba* içinde, s. 109.

lemelerini, Lenin'in emperyalizmin sömürgelerdeki gelişmeyi engellediği görüşüyle birlikte görmezden gelir.⁴⁴ Guevara'nın geleneği olan devrimci sosyalizm, emperyalizmi yenilgiye uğratmanın, ekonomik gelişme ve sosyalizme geçiş için ön koşul olduğunu öne sürmek üzere Lenin'in analizini sürdürür.⁴⁵ Dolayısıyla geçiş döneminde üretici güçler ile üretim ilişkileri arasında böyle mekanik ilişki olmayabilir. Mandel, "Klasik Marksist teorisyenler, kapitalizmden sosyalizme geçiş döneminde, üretim tarzı, üretim ilişkileri, mübadele tarzı ve dağıtım tarzı arasında **tümleşik bir korelasyon** bulunmadığı konusunda oybirliğiyle hemfikirdir; aksine, çelişkili unsurların bir bileşimi vardır" diyerek buna katılmaktaydı.⁴⁶ "Geçiş dönemindeki temel çelişkinin, kapitalist olmayan üretim tarzı [üretim araçlarının toplumsallaştırılması] ile burjuva bölüşüm standartları [işçi, emeğine göre alır]" arasında yer aldığını" göstermek üzere, Marx'ın *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'ne işaret etti.⁴⁷

1952'de Stalin, hem Sovyet ekonomisinde değer yasasının işlediğini hem de sosyalizmde nesnel ekonomik yasaların mevcut olduğunu iddia etmişti: "Ekonomik gelişme yasaları, doğa bilimlerinde olduğu gibi, insanın iradesinden bağımsız olarak gerçekleşen ekonomik gelişme süreçlerini yansıtan nesnel yasalardır".⁴⁸ Bu analiz, ekonomik yönetim sistemlerinde kapitalist kategorilere bağımlılığı haklı kılmak için AFS'nin Kübalı destekçileri tarafından benimsenmişti. Guevara, bu görüşe karşı koymak ve sosyalizmin inşasında kapitalist kategorilerin kullanılmasına karşı çıkmak için, SSCB'de 1921'de yürürlüğe sokulan Yeni Ekonomik Politika (NEP) hakkında Lenin'den ve Sovyet *Politik Ekonomi El Kitabı*'ndan alıntılar yaptı:

El Kitabı diyor ki: "Ticari [merkantil]⁴⁹ üretim, değer yasası ve para ancak en yüksek komünizm aşamasına ulaşıldığında ortadan kalkacaktır. Ama ticari üretimin ve dolaşımın ortadan kalkmasına elverişli koşulları meydana getirmek için, bir yandan komünist toplum inşa edilirken, değer yasasının yanı sıra parasal ve ticari ilişkileri **geliştirmek** ve kullanmak gereklidir".

Neden **geliştirmek**? Kapitalist kategorilerin bir süre için korunduğunu ve bu dönemin uzunluğunun önceden belirlenemeyeceğini anlıyoruz, fakat geçiş döneminin

44 Bkz. David Reed, *Ireland: The Key to the British Revolution*, Larkin Publications, 1984, 1. ve 2. bölümler.

45 Guevara, "Meaning of Socialist Planning", s. 100-1.

46 Mandel, "Mercantile Categories", s. 90.

47 Mandel, a.g.e., s. 92.

48 Joseph V. Stalin, *Economic Problems of Socialism in the USSR*, Peking: Foreign Languages Press, 1972, s. 3-4.

49 "Merkantil" terimi, Silverman'ın kitabında, "ticari" olarak da çevrilebilecek olan İspanyol **merkantil** sözcüğünden çevrilmiştir. Tarihsel olarak belirli bir şeyi, fiyat farklılıklarından kâr elde etmek için mal alıp satmayı, ima eden "merkantilist" terimiyle doğrudan ilişkili değildir. Büyük Tartışma'da **merkantil**, meta üretimini ve ticari ilişkileri belirtmek için kullanılır. Bu uyumsuzluk argümanın anlamında bir fark yaratır. Örneğin, Silverman'ın Guevara'nın "Bankacılık, Kredi ve Sosyalizm" makalesinin çevirisinde şöyle yazar: "Bankanın varlığı, hangi yüksek biçime bürünürse bürünsünler, ticari [merkantil] üretim ilişkilerine bağlıdır", *Man and Socialism in Cuba*, s. 298. Carlos Tablada'nın kitabında ise çeviri şöyledir: "Bankacılığın varlığı, ne kadar gelişmiş olurlarsa olsunlar, meta üretim ilişkilerine bağlıdır". *Che Guevara: Economics and Politics in the Transition to Socialism*, 2. baskı, New York: Pathfinder, 1990, s. 138.

özellikleri, yeni aşamaya hızla geçmek için eski bağlarından kurtulan bir toplumun özellikleridir. Bize göre *eğilim*, piyasa, para ve dolayısıyla maddi çıkarlar da dâhil olmak üzere eski kategorileri olabildiğince hızlı şekilde yok etmek – ya da daha iyisi, bunların varoluş koşullarını yok etmek olmalıdır.⁵⁰

Guevara, sosyalist bir ülkenin görevinin, değer yasasını *kullanmak* yahut kontrol altında tutmak değil, yasanın faaliyet alanını çok kesin şekilde tanımlamak ve sonra yasayı zayıflatmak için bu alanlarda gedikler açmak olduğuna inanıyordu; yasayı sınırlamaya değil, ortadan kaldırmaya çalışmak. “Bunların varoluş koşullarını yok etmek” Küba’nın üretken kapasitesini artırmak, değer yasasını ihmal edebilmek için gereken maddi bolluğu yaratmak anlamına geliyordu. Zorluk, aynı kapitalist üretim kaldırmaçlarını kullanmaksızın bunu elde etmektir.

Rodríguez, yirmi yıldan fazla süre sonra Büyük Tartışma’yı hatırlarken, Guevara’nın “[sosyalizmde] değer yasasının ekonomik faaliyeti yönetemeyeceğini, sosyalizmin değer yasasını manipüle etmemiz, onu sosyalizmin faydasına kullanmamız için koşulları yarattığını söylediğini” öne sürmüştür.⁵¹ Bu ifade yanıltıcıydı zira Guevara başlangıçta değer yasasını sosyalizmde kullanmanın mümkün olduğuna inanmışsa da, analizi derinleştikçe bu görüşü reddetti. Haziran 1963’te Guevara şu soruyu soruyordu: “Bir yanda piyasada dengeye ulaşmak üzere, diğer yanda ise gerçek değerın sadık bir yansımısını sağlamak üzere değer yasası bilinçli olarak nasıl kullanılabilir? Bu, sosyalist ekonominin karşısına çıkan en ciddi sorunlardan biridir”.⁵² Ekim 1963’te, Mora’nın “sosyalizmde değer yasası plan aracılığıyla işler”⁵³ iddiasına Guevara şöyle yanıt verdi: “Bundan emin değiliz... değer yasası planda giderek daha az yansıtılacaktır”.⁵⁴ Şubat 1964’te, BFS’ye ilişkin ilk genel değerlendirmesinde Guevara şu sonuca vardı:

Değer yasasını bilinçli olarak kullanma olasılığını reddediyoruz; argümanımızı, üreticiler ile tüketiciler arasındaki çelişkiyi otomatik olarak ifade eden serbest piyasanın yokluğuna dayandırıyoruz... Değer yasası ve planlama, bir çelişki ve onun çözümüyle birbirine bağlı iki terimdir. Bu nedenle merkezi planlamanın sosyalist toplumun karakteristiği, onun tanımını olduğunu söyleyebiliriz.⁵⁵

Haziran 1964’te, yalnızca “bu yasanın unsurlarını (maliyet, parasal terimlerle ifade edilen “kâr”) karşılaştırma amacıyla kullanma olasılığını” kabul etti.⁵⁶ AFS’yi savunanların, değer yasasının nasıl olup da plan aracılığıyla kullanıldığını asla açık-

50 Guevara, “BFS”, s. 142.

51 Carlos Rafael Rodríguez, “Sobre la Contribución del Che al Desarrollo de la Economía Cubana”, Deutschmann ve Salado, *Gran Debate* içinde, s. 365.

52 Guevara, “On Production Costs and the Budgetary System”, Silverman, *Man and Socialism in Cuba* içinde, s. 114.

53 Alberto Mora, “On the Operation of the Law of Value in the Cuban Economy”, Silverman, *Man and Socialism in Cuba* içinde, s. 228.

54 Guevara, “On the Concept of Value”, s. 235–6.

55 Guevara, “BFS”, s. 143.

56 Guevara, “Meaning of Socialist Planning”, s. 109.

lamadıklarından yakınmaktaydı.

Para, finans ve bankacılık

Che'nin önerileri ile Carlos'u [INRA Başkanı Rafael Rodríguez] savunanlar arasındaki fark, dolaylı ya da doğrudan finans, finansal mekanizmalar konusundaydı. Doğrudan olanlar kredi, vergiler ve fiyatlar... Oto Finansman Sistemi banka kredisine bağlıydı. Banka kredisi olmadığında işlemezdi... Temel fark, finansal merkezileşme mi yoksa ademimerkeziyet mi olduğudur. Joaquin Infante⁵⁷

Ulusallaştırmaların ardından Guevara, ABD şirketlerinin hesaplarından, bunların kendi yan kuruluşlarına fatura göndermediklerini ve ödeme yapmadıklarını gözlemledi. Bunlar, parayı üretilen şeyin değerini basitçe kaydetme rolüne indirgeyen muhasebe, yönetim ve analiz teknikleri geliştirmişlerdi: yani “hesap parası”. Guevara BFS’de bu yaklaşımı benimsedi.⁵⁸

Sistemimizde [para] sadece bir ölçüm aracı olarak, işletme performansının –merkezi yönetim organları bu performansı kontrol edebilmek için analiz ederler– bir fiyat yansıması olarak işlev görür. Ekonomik muhasebede [AFS] ise para sadece bu amaca hizmet etmez, aynı zamanda ödeme aracı görevi görür, ki bu da dolaylı bir kontrol aracıdır zira fonlar olmaksızın üretim birimi iş göremez. Bu koşullar altında, üretim biriminin bankayla ilişkileri, kapitalist sistemdeki, bankasına en ince ayrıntısına kadar planlarını açıklaması ve ödeme gücünü kanıtlaması gereken özel bir üreticinin ilişkilerine benzer... Sonuç olarak, paranın kullanılma şekli nedeniyle, bizim [BFS] işletmelerimizin kendilerine ait fonları yoktur. Para çekme ve para yatırma işlemleri için ayrı banka hesapları mevcuttur. İşletme, genel gider hesabından ve özel ücret hesabından plana uygun olarak fon çekebilir. Ama tüm mevduatlar otomatik olarak Devlet kontrolüne girer.⁵⁹

Planın üretim ve yatırımın belirleyicisi olarak işlev görmesini sağlamak için hesap parası gerekliydi. Muhasebe, denetim ve envanter kontrolünü vurgulayan idari kontrol aygıtını güçlendirmekteydi.⁶⁰ AFS’de işletmelere tanınan finansal özerklik, onlara kendi fonlarının ve yatırımlarının yönetimi konusunda sorumluluk veriyor ve “kâr” gibi kapitalist kategorilere dayanıyordu. Sonuç olarak bu iki sistem para, finans ve bankacılık için farklı işlevlere sahipti.

1963’ten itibaren NBC’nin başkanı olan Marcelo Fernández Font AFS’nin savunucusuydu. Bankayı tüm ekonomik faaliyetlerin kilit düzenleyicisi olarak tasavvur

57 Joaquín Infante, röportaj, 18 Ocak 2005. 1963’te Infante, INRA’da Finans ve Fiyatlar müdürüydü.

58 Guevara, Marx’ın, *Gotha Programı’nın Eleştirisi*’nde toplumsal bakımdan gerekli emek karşılığında alınacak emek makbuzları biçiminde emeğin bireysel ödüllendirilmesini öngörmesine rağmen, kapitalizmden komünizme geçişte para kullanımını öngörmediğine dikkat çekti. Guevara, “BFS”, s. 124–5.

59 Guevara, “BFS”, s. 132.

60 5. bölümde ayrıntılandırılmıştır.

ediyor, bankanın işletmeleri “peso ile kontrol” etmeye çalışması gerektiğini öne sürüyordu. Lenin’den şu alıntıyı yapıyordu: “**Büyük bankalar olmaksızın sosyalizm imkânsız olurdu...** Tek bir Devlet Bankası, büyüklerin en büyüğü... **sosyalist** aygıtın onda dokuz kadar büyük bir kısmını oluşturacaktır”.⁶¹ Guevara ise yanıt olarak paranın üretim ilişkilerini yansıttığına ve meta üretimine dayalı bir toplum olmadan var olamayacağına dikkat çekiyordu: “Para olmaksızın bankanın da var olamayacağını ve dolayısıyla bankanın varlığının, hangi yüksek biçimi alırlarsa alsınlar, merkantil üretim ilişkilerine bağlı olduğunu da söyleyebiliriz”.⁶² Bu türden üretim ilişkileri, üretici güçlerin ve sosyalist bilincin gelişimi değer yasasını zayıflatacak koşulları yarattıkça tedrici şekilde ortadan kalkacaktı. Fakat Guevara’ya göre bu durum Lenin’in sosyalist aygıt hakkındaki formülüne gölge düşürmüyordu: “Marcelo’nun aradığı merkezileşme, Hazine Bakanlığı tüm Devletin en yüksek ‘muhasabe ve kontrol’ aygıtı yapılarak sağlanabilir”.⁶³

Hazine bakanı Luis Álvarez Rom, Guevara’nın BFS’yi savunan bir müttefikiydi. Kaçınılmaz olarak, bu iki finansal kurumun rolü hakkındaki tartışma, birbirine karşıt ekonomik yönetim sistemleri hakkında partizan bir tartışma haline geldi. Yine de Guevara’nın görüşü, sosyalizmde kurumlara niteliksel olarak yeni işlevler verilmesine dair görüşlerle tamamen tutarlıdır.

BFS işletmeleri kendi finansmanlarını kontrol etmiyorlardı. Banka kredisi alamazlardı. Yatırım planları, analiz ve bakanlığın bütçe hesabından çıkarılan finansman için MININD’in Ekonomi Bakanlığı Yardımcılığına sunulmaktaydı. Öte yandan AFS işletmeleri, birbirlerine kredi vermeleri yasak olsa da, banka kredisi alabilmekteydi. Font, “kredi, sosyalizmin inşası sırasında ortadan kalkmayan tipik bir bankacılık işlevidir. Daha ziyade, ekonominin orantılı ve uyumlu gelişimini, planların gerçekleşmesini sağlamaya yardımcı olmak üzere esnek bir araç olarak hizmet eder” diye öne sürmekteydi.⁶⁴ Guevara bu argümana Marx’tan kapsamlı bir alıntı yaparak karşı çıktı:

Şunlar her zaman akıldan tutulmalıdır: her şeyden önce, paranın –değerli metal biçiminde– kredi sisteminin doğası gereği *asla* kopamayacağı temel olarak kalmasını sürdürdüğü. İkincisi, kredi sisteminin toplumsal üretim araçlarının özel şahıslarca tekeli (sermaye ve toprak mülkiyeti biçiminde) varsaydığı; kendisinin bir yandan *kapitalist üretim tarzının için bir biçimi olduğu*, diğer yandan ise onun [kapitalist üretim tarzının] en yüksek ve nihai biçimine doğru gelişmesinde itici bir güç olduğu... Son olarak, kredi sisteminin, kapitalist üretim tarzından bağlaşıklık emek üretim tarzına geçişte güçlü bir kaldıraç görevi yapacağına şüphe yoktur... [Fakat] üretim *araçlarının sermayeye dönüşmesi sona erer ermez (ki toprakta özel mülkiyetin kaldırılmasını da içerir), kredinin artık hiçbir anlamı kalmaz*.⁶⁵

61 Aktaran: Marcelo Fernández Font, “Development and Operation of Socialist Banking in Cuba”, Silverman, *Man and Socialism in Cuba* içinde, s. 280.

62 Guevara, “Banking, Credit, and Socialism” Silverman, *Man and Socialism in Cuba* içinde, s. 298.

63 Guevara, “Banking, Credit, and Socialism”, s. 300.

64 Fernández Font, “Development and Operation of Socialist Banking”, s. 283–4.

65 Marx, *Kapital*, 3. ciltten aktaran: Guevara, “Banking, Credit, and Socialism”, s. 301–3.

Font, BFS'nin savunucularının, kendi sistemlerinde banka kredisinin kullanılmadığı iddiasına itiraz etti. Ona göre, 1961'den 1963'e kadar MININD işletmeleri planlanan net gelirlerine ulaşamamış ve bu nedenle sonuç olarak açık veren devlet bütçesine ciddi bir katkıda bulunmamışlardı. Font'a göre bu, bankanın açıklara eşit kredileri otomatik olarak vermesine eşdeğerti, zira bankanın henüz alınmamış fonları sağladığı her durumda bu dolaylı bir krediydi: "Özetle, ekonominin Devlet sektörü içinde bir ekonomik kategori olarak banka kredisi yok olmaz. Sadece kılık değiştirmiştir. Fakat süreç içinde üretim ve dolaşımla ilişkisini yitirmiş ve ekonomik kontrol olasılıkları verilen sözlerde azalmıştır".⁶⁶ Guevara bu iddiayı açıkça reddetti:

Bu, kurguyu olağan sınırların ötesine taşıyor. Banka kredisi ile kamu hazinesini karşılaştırmak, Marx'ın şu sözlerini neredeyse doğrulayan bir zihniyeti ortaya koyuyor: "Bankanın bir eliyle verirken diğeriyle daha fazlasını alması yeterli değildir; alırken bile, avans verilen son şiline kadar, ulusun ebedi kredi vericisi olarak kaldı". Bu, Devletten ayrı olarak bankanın, kanunla kendisine tanınan kurgusal kalıta rağmen **hiçbir** şeye sahip olmadığı anlamına gelmez.⁶⁷

Sosyalist devlet, bankanın ve onun gelirinin, fon sağladığı fabrikaların ve bunların ürettikleri malların sahibidir. Bu nedenle Guevara, değer yasası altında özel mülkiyetin ve meta mübadelesinin bir işlevi olan krediye burada yer olmadığı konusunda ısrar ediyordu.

Sosyalizmde krediye yer yoksa, faize hiç yoktu. Guevara, banka kredisi için devlet işletmelerinden faiz talep ettiği için NBC'ye saldırmak üzere Marx'tan alıntı yaptı: "Sermaye ilişkileri, en dışsallaştırılmış ve en fetiş benzeri biçimlerini faiz getiren sermayede alırlar".⁶⁸ Font'un "Banka kredisi... her zaman bir faiz kazanır, bankanın başlıca gelir kaynağı budur"⁶⁹ argümanını Guevara şöyle yanıtladı: "Şu an bu durum geçerliyse –ve faiz teknik olarak bir işletme maliyet faktörü değil, işçinin artı emeğinden toplum için yapılan, bir ulusal bütçe makbuzu oluşturması gereken bir kesinti olduğu için– faiz aslında bankacılık aygıtının işletme giderlerini finanse etmek için kullanılmıyor mu?"⁷⁰ Sosyalizmde bu kesinti sadece bankanın idare maliyetini karşılamak için kullanılmalıydı, kapitalizmde olduğu gibi banka için bir gelir kaynağı olarak değil.

Font, NBC'nin "yatırım kontrolünü ajans düzeyine alarak desantralize etmeyi amaçladığını... yatırımları büyük ölçekli tarımsal üretim ve sosyalist sanayileşmenin temellerini inşa etmeye yöneltebileceğimizi"⁷¹ belirttiğinde, Guevara Font'u eleştirdi:

Konunun biçimsel ve kurgusal yönleriyle, yahut aynı şey olan, hakiki üretim iliş-

66 Font, "Development and Operation of Socialist Banking", s. 293.

67 Guevara, "Banking, Credit, and Socialism", s. 312. Marx için kaynak gösterilmemiştir.

68 Marx, *Kapital*, 3. ciltten aktaran: Guevara, "Banking, Credit, and Socialism", s. 303.

69 Font, "Development and Operation of Socialist Banking", s. 278.

70 Guevara, "Banking, Credit, and Socialism", s. 304.

71 Font, "Development and Operation of Socialist Banking", s. 286.

kilerini gizleyen fetişizmle uğraşiyor. Bu işlev ancak, banka yatırımları kendi kaynaklarını kullanarak finanse ederse var olabilirdi, ki bu da sosyalist bir ekonomide saçma olurdu elbette. Bankanın yaptığı şey, ulusal bütçenin kaynaklarını yatırım planında belirlenen miktarlarda tahsis etmektir.⁷²

Guevara, BFS kapsamında bankanın yatırım kararlarına dâhil olması için hiçbir neden bulunmadığını belirtti; bu kararlar JUCEPLAN için siyasi ve ekonomik meselelerdi. Hazinesin devlet bütçesinden sorumlu olduğu göz önüne alındığında, aynı zamanda yatırımlar üzerinde mali kontrol uygulaması gerekiyordu: “Burası, eğer etkin şekilde kullanılacaksa, artı ürünün tahakkuk etmesi gereken tek yerdir”.⁷³ Guevara, “etkin şekilde kullanım” dediğinde, özel çıkar peşinde koşan işletmelerin birikimine karşıt olarak, ulusal gelişme stratejisi ile ilişkili olmayı kastetmekteydi.

AFS’de devlet işletmeleri arasında transfer edilen mallar için finansal ödemeler söz konusuydu. Ayrıca, bir iş yeri fazla üretim araçlarını diğerine satabilirdi; bundan elde edilen gelir de mali planları karşılamak, kredileri geri ödemek, ulusal planda yer almayan “ademimerkezi” yatırımlara fon sağlamak yahut işçilere yönelik maddi teşvik planlarını finanse etmek için kullanılabilirdi. BFS kapsamında ise üretim birimleri veya Konsolide İşletmeler arasında finansal ilişkiler yoktu. Bir iş yerinden diğerine aktarılan ürünler, bir meta satışı veya alımından ziyade “ürün teslimi” olarak kaydedilmekteydi. Marx’ın meta mübadelesinin mülkiyet mübadelesini içerdiği önermesiyle tutarlı şekilde, Guevara, devlete ait üretim birimleri arasındaki mübadelede mülkiyet devri olmadığını belirtti. Sadece muhasebe amacıyla, “ürün teslimi”ne bir “fiyat” atanıyor ve Hazine’de tutulan işletme hesaplarında ilgili düzeltmeler yapıyordu. Mal teslimatlarının kontrolü, piyasa güçlerine tabi değildi, kalitenin yanı sıra miktarı ve teslimat zamanını da düzenleyen üretim sözleşmeleri yoluyla sağlanmaktaydı. Hatalar olduğunda mali yaptırımlar değil idari yaptırımlar uygulanıyordu. Fazla üretim araçları diğer işletmelere satılamazdı, ama eğer kalıcı olarak el değiştireceklerse, Yerel Sanayi Komiteleri tarafından yapılan ve Konsolide İşletme yönetimi tarafından onaylanan düzenlemelere göre yeniden dağıtılırdı.⁷⁴ Stoklar bu transferleri yansıtabilecek şekilde güncellenmekteydi.

Emek üretkenliğini artırmanın ve verimliliği yükseltmenin anahtarının üretim maliyetlerini düşürmek olduğu hususunda herkes hemfikir. Fakat bu AFS’de piyasa güçleri aracılığıyla ifade edilen kâr güdüsü yoluyla elde edilirken, BFS’de ise teknolojik ve örgütsel yeniliklere, manevi (ahlâki) özendiricilere ve vasfı düzeylerinin yükseltilmesine odaklanılmaktaydı.

Guevara’nın amacı “maliyetleri düşürme çabasındaki başarı ve başarısızlığı sistematik olarak ödüllendirecek yahut cezalandıracak tüm bir maliyet muhasebesi sistemi geliştirmektir ... Nasıl analiz edilirse edilsin, her şey ortak bir paydaya indirgenir: **emek üretkenliğini artırmak**. Bu, hem sosyalizmi hem de komünizmi inşa etmek için şarttır”.⁷⁵ Maliyet kontrolleri, teknolojik değişikliklere odaklanmak,

72 Guevara, “Banking, Credit, and Socialism”, s. 304.

73 Guevara, a.g.e., s. 305.

74 Ayrıntılar 6. bölümedir.

75 Guevara, “On Production Costs and the Budgetary System”, s. 118–19.

israftan kaçınmak, elektrik ve yakıt tüketimini azaltmak, emek üretkenliğini yükseltmek ve ekipman bakımını iyileştirmek anlamına geliyordu. İdare planlama ve teknolojik gelişmeye odaklandığında, maliyet kontrolü mekanik bir işleme dönüşecekti; ekonomiyi düzenlemek ve kaynakların tüketim ile sermaye birikimi arasında ve ayrıca çeşitli üretim kolları arasında en iyi şekilde tahsisini sağlamak için matematiksel analizden yararlanılacaktı.⁷⁶

Guevara, örgütsel sorunların, deneyim eksikliğinin ve istikrarsız dış pazarlara bağımlılığın sonucu olarak planlamadaki genel kusurların çağdaş Küba’da maliyet kontrolünü engellediğini, fakat “bu durumun, bizleri, böyle bir olguyu ortaya çıkarttığı anda anlayamamamız kadar endişelendirmemesi gerektiğini” savundu.⁷⁷ Üretim maliyetini gerçek zamanlı olarak izleme yeteneği, işletme yöneticilerine daha fazla kontrol sağlayacaktı: “Ekonomik performansı sürekli olarak yükseltmeli, envanter kontrollerini sistemleştirmeli ve yukarıdaki tüm ekonomik göstergeleri ayrıntılı olarak analiz etmeliyiz”.⁷⁸ Çalışma kolektiflerini maliyetleri düşürmeye özendirerek için özendiriciler uygulanmalıydı. MININD, maliyetleri düşürmek için kolektif sosyal özendirici sistemlerini incelemek üzere birkaç fabrikada pilot projeler yürütmekteydi.⁷⁹

Font, AFS’nin savunusu olarak, maliyet kontrolü yararlı olsa da, AFS’de işletmenin “peso yoluyla” öz-kontrolünün yerini tutamayacak *a posteriori* bir kontrol olduğunu savundu: bu sistem “işletmenin maliyetleri makbuzlarla karşılama yükümlülüğüne ve bir grup olarak işletmenin işçilerinin maddi çıkarlarından faydalanmasına dayanıyor”du, arkasında da tüketiciler ve bankanın peso yoluyla mali kontrolü bulunmaktaydı.⁸⁰ Bu model, kapitalizmin piyasa rekabetini yansıtıyordu. JUCEPLAN’da Çiftçilik direktörü ve BFS’nin destekçisi Miguel Cossio, kapitalizmde olduğu gibi kâr güdüsünün ana motivasyon kaynağı olarak kullanılmasına karşı uyarıda bulundu:

Kâr, tasarruf veya artık, genişletilmiş yeniden üretimin diyalektik bir fonksiyonudur ve bu nedenle aynı anda yeniden üretimin türü tarafından –kapitalist yahut sosyalist– koşullandırılır. İlk durumda “üretim uğruna üretim”, ikinci durumda ise toplumun artan ihtiyaçlarını karşılamanın bir *aracı* olacaktır. İlk durumda, kendi kendisinin HEDEFİ, ikinci durumda ise kolektif çıkara tabi bir ARAÇ olacaktır. Dolayısıyla, sosyalizmde bir işletme toplum üzerinde ciddi bir etkisi olmaksızın kâr *getirebilir veya getirmeyebilir*, zira işletme kâr getirirse de getirmese de toplum yararına faaliyet göstermektedir.⁸¹

BFS’yi destekleyen Cossio, kârlar cinsinden gelişmelerin ancak ulusal ölçekte, üretimde artış ve maliyetlerde düşüşle sağlanabileceği sonucuna vardı.

76 a.g.e., s. 120–1.

77 a.g.e., s. 119.

78 a.g.e., s. 118.

79 a.g.e., s. 120.

80 Font, “Development and Operation of Socialist Banking”, s. 292.

81 Miguel Cossio, “Contribution to the Debate on the Law of Value”, Silverman, *Man and Socialism in Cuba* içinde, s. 261.

Guevara'nın iddia ettiği gibi, değer yasasının işleyişi baltalanmış olsaydı: “Fiyatların değerle çakışması nasıl sağlanabilir”di?⁸² Devrimci hükümet fiyatları dondurmuş, tayin sistemi getirmiş, Sovyet bloğuna dünya pazarı fiyatlarının üzerinde yapılan ihracattan fayda sağlamış ve sosyal adalet hedeflerine öncelik vermişti; bunların tümü, kapitalizmde fiyatın belirlendiği piyasa mekanizmasını baltalamıştı. Değer yasasına serbest egemenlik tanımadan talep ve arz nasıl dengelenecekti? 40 yıl sonra geriye bakan González “Che bir çelişkiye ulaştı” diye açıklıyordu: “Piyasa yoksa fiyatları nasıl yaratırsınız? ... Che, bu temanın ne kadar karmaşık olduğunu fark etti ve kesin formülasyonlar yapmak istemedi. Önerilerde bulundu, fakat bunlar nihai şeyler değildi”.⁸³

AFS’de fiyatların değer yasasına göre belirlendiği iddialarına yanıt olarak Guevara, “Yasanın hangi anlamı?” diye sormaktaydı. Vurgulamak istediği şey, değer yasasına içkin bir kavram olan toplumsal bakımdan gerekli emek zamanının tarihsel ve küresel bir inşa olduğuydu: “Kapitalist dünyadaki rekabetin sonucu olarak sürekli teknolojik ilerleme, gerekli emek harcamalarını azaltır ve böylece ürün değerini düşürür. Kapalı bir toplum bu tür değişiklikleri bir süreliğine görmezden gelebilir, fakat ürün değerlerini karşılaştırmak için daima bu uluslararası ilişkilere dönmesi gerekir”.⁸⁴ Fiyatlar içeride belirlenebilirdi, ama uluslararası üretim standartları uygulanmadıkça, değer yasasının işleyişini yansıttıkları iddia edilemezdi. Gerçekten de Guevara böyle bir karşılaştırmanın gerekli olduğuna inanıyordu: “Ülke içi fiyat yapısı dış pazarın fiyat yapısına bağlı kalmalıdır”.⁸⁵ Özellikle de Küba’nın dış ticarete bağımlılığı dikkate alındığında, kapalı ekonomi fiyatlandırma yapısının tehlikelerine karşı uyarmaktaydı.

Guevara fiyatlandırma yapısına yönelik olarak ilkin Haziran 1963’te önerilerde bulundu.⁸⁶ Şubat 1964’te bu temaya geri dönerek aşağıdaki ilkelere dayalı fiyat endeksleri önerdi:

1. Ortalama uluslararası piyasa fiyatına dayalı sabit ve istikrarlı fiyatlarla hammadde ithalatı (artı nakliye maliyetini ve Dış Ticaret Bakanlığı’nın masraflarını karşılayacak birkaç puan).

2. Küba hammaddelerinin para cinsinden gerçek üretim maliyetleri temelinde fiyatlandırılması (planlı işçilik maliyetleri artı amortisman maliyetleri eklenerek). Bu, bir yerli işletmenin diğerine veya İç Ticaret Bakanlığı’na tedarik ettiği ürünlerin fiyatı olacaktır.⁸⁷

Bu fiyatlar, dünya piyasasındaki emtia fiyatlarını yansıtan endeksler tarafından sürekli olarak ayarlanacaktı. BFS işletmeleri, planlı maliyetler temelinde faaliyet gösterecek ve kendileri için kâr etmeyeceklerdi. Tüm kârlar İç Ticaret Bakanlığı’na gidecekti. Endeksler, Küba üretiminin ne kadar etkin olduğunu gösterecekti: “Tüm bu değişiklikler yüzünden halk hiç de zarar görmeyecekti, zira satın aldıkları meta-

82 Guevara, “On Production Costs and the Budgetary System”, s. 114.

83 González, röportaj, Şubat 2006.

84 Guevara, “BFS”, s. 144.

85 Guevara, “On Production Costs and the Budgetary System”, s. 116.

86 a.g.e., s. 116–17.

87 Guevara, “BFS”, s. 144–5.

ların fiyatları, her ürün için talep ve ihtiyaç göz önünde tutularak bağımsız olarak belirlenmektedir”.⁸⁸ Fiyatlandırma ve ticarete ilişkin kararlar, politik veya stratejik nedenlerle matematiksel optimumdan sapabilirdi [farklı olabilirdi]:

Ama önümüzde, her zaman, yaptığımız işi dünyanın geri kalanında fiilen geçerli olanla karşılaştırabileceğimiz bir ayna olurdu. Fiyatlar daima dünya piyasası seviyeleri göz önünde bulundurularak izlenecektir. Bunlar bazı yıllarda teknolojik ilerlemelere yanıt olarak dalgalanacak ve sosyalist pazar ve uluslararası işbölümü üstünlük kazandığında, şu anda kullanılan daha mantıklı bir dünya sosyalist fiyat sistemine ulaşıldığında, değişecektir.⁸⁹

Guevara, Küba sosyalizminin içinden ortaya çıktığı tekelci kapitalizmin koşullarının 1920’lerde Rusya’da olandan teknik ve idari olarak daha ileri olduğunu savundu. Zorluk, kör kâr güdüsünü, değer yasasının işleyişini ortadan kaldırırken bu kurumsal etkinliklerden yararlanmakta ve bunları farklı bir çerçeveye –sosyalizme– yerleştirmekteydi. Para, finans ve bankacılığın rolü üzerine tartışma, bu zorlukla nasıl başa çıkılacağını belirleme meselesinin tam merkezindeydi. Guevara’nın hükümette bakan olduğu dönemde NBC ile olan farklılıklar aşılamamıştı. Bununla birlikte, bazı fikirleri MININD içinde uygulandı: hesap birimi olarak para ve işletmeler arasındaki ticari ilişkilerin ve diğer kapitalist kaldıraçların ortadan kaldırılması.

Bilinç ve özendiriciler

Komünist ahlâki değerlerin bulunmadığı bir sosyalist ekonomi beni ilgilendirmiyor. Yoksullukla savaşıyoruz ama aynı zamanda yabancılaşmayla da savaşıyoruz. Marksizmin temel amaçlarından biri, insanın psikolojik motivasyonlarından maddi çıkarı, “bireysel öz–çıkar” unsurunu ve kârı elimine etmektir. Marx, hem ekonomik olgularla hem de bunların zihindeki yansımalarıyla ilgiliydi, buna bir “bilinç olgusu” diyordu. Komünizm, bilinç olgularını ihmal ederse, bir bölüşüm yöntemi olarak hizmet edebilir, ancak artık devrimci ahlâki değerleri ifade etmeyecektir.

Che Guevara⁹⁰

Etkinliği ve üretkenliği artırmak ve sosyalist bir bilinç geliştirmek üzere özendiricilerin kullanımı hakkındaki tartışma, sosyalizme ve komünizme geçişte değer yasası ve kapitalist kategoriler üzerine tartışmayla ayrılmaz şekilde bağlantılıydı. Guevara’nın manevi özendiricilere ve kolektif bilince yaptığı vurgu, bu bağlantıyı anlamayanlar tarafından idealist olarak karikatürize edilmiştir.⁹¹ Kapitalist hareket yasalarından uzaklaşmak için sosyalist toplum, toplumsal ürünü, emek zamanı bakımından eşit mübadele temelindeki dağıtımı gerektirmeyen bir yoldan dağıtmak

⁸⁸ a.g.e., s. 145.

⁸⁹ a.g.e., s. 146.

⁹⁰ Guevara, Jean Daniels ile röportaj, 1964, aktaran: Tablada, *Che Guevara*, s. 77.

⁹¹ Örneğin, Mike González, *Che Guevara and the Cuban Revolution*, Londra: Bookmarks, 2004.

zorundadır. Ekonomik yaşamın birçok alanında değer yasasının yokluğu, işçilere emek güçlerinin karşılığının nasıl verileceği, üretkenliğin nasıl artırılacağı, kafa ve kol emeği arasındaki ikiliğin üstesinden nasıl gelineceği ve üretim araçlarına ve tüketim araçlarına yapılan yatırımlar arasında sağlıklı bir dengeye nasıl ulaşılabileceği zorluklarını ortaya çıkarır. Guevara'ya göre bu sorunların, amacı sosyalist toplumu inşa etmek olan işçilerin bilinçli eylemiyle çözülmesi gerekiyordu. Manevi özendiriciler, bu bilinci ve toplumsal bir görev olarak yeni bir çalışma kavramını yaratmanın aracıydı. Kübalı sosyolog Fernando Hernández Heredia, “*conciencia*, insanlar ile çevre arasındaki karşılıklı ilişkinin ifade edildiği temel yoldur: bilinçli eylem, amaçların bilinci ve örgütlü öznel faktörün egemenliği”dir diye açıklamaktadır.⁹² Guevara'ya göre bilinç, sosyalizmin kapitalizmden miras aldığı en kötü yönlerle karşı koymanın aracıydı. Kendini etkin devrimci çalışmayla yeniden üreten gerçek ve büyüyen bir güçtü: “Che, üretici güçlerde gelişmeyi güvence altına alacak olan, bilincin gücünü bulmanın ve uygulamanın gerekliliği ve aciliyeti konusunda ısrarcıydı”.⁹³

Devrimci mücadele sırasında kitle seferberliği deneyimi ve Devrimin ilk yıllarında halkın katılımı Guevara'nın devrimi, toplumsal dönüşümü ve ekonomik ilerlemeyi yönlendiren nesnel ve öznel koşullar arasındaki diyalektik ilişkiye dair görüşünü etkiledi.⁹⁴ Guevara, kitlelerin bilinçli seferberliğinin ekonomik alanda bile nesnel bir faktör haline gelebileceğine inanıyordu. Nisan 1961'de, ABD'nin eğittiği sürgünlerin Domuzlar Körfezi işgali ve Ekim 1962 Küba Füze Krizi sırasında, birçok işçi askeri savunma için seferber edilmesine rağmen, fazla mesai, gönüllü emek, yenilikler, üretim ve üretkenlik artarken, bürokrasi ve devamsızlık azaldı. Guevara şu gözlemi yaptı: “aşırı tehlike anlarında manevi özendiricileri harekete geçirmek kolaydır: Bunların etkinliğini sürekli kılmak için, değerlerin yeni kategoriler kazandığı bir bilinç geliştirmek gerekmektedir”.⁹⁵

Guevara'nın fikirleri, Marx'ın üretim tarzının insan bilinci ve toplumsal ilişkiler üzerindeki etkisine ilişkin analizine dayanıyordu. Marx, kapitalist üretim tarzının sosyolojik veya psikolojik tezahürünü “yabancılaşma ve antagonizma” olarak tanımlıyordu. Komünizm bunun tam tersini önerir – tam gelişmiş bir toplumsal ve kolektif varlık olarak insan. Guevara, toplumsal bir varlık olarak insanın özgürleşmesinin sorunlarını vurgulayan “filozof” Marx'tan alıntı yaptı:

Özel mülkiyetin pozitif aşkınlığı, insanın kendine yabancılaşması ve dolayısıyla insan özünün insan tarafından ve insan için gerçek sahiplenilmesi olarak komünizm; bu nedenle, insanın toplumsal (yani insani) bir varlık olarak kendisine tam dönüşü olarak komünizm – *bilinçli* hale gelen ve önceki gelişimin tüm zenginliği içinde gerçekleşen bir geri dönüş. Tam gelişmiş natüralizm olarak bu komünizm

92 Fernando Martínez Heredia, *Che, el Socialismo y el Comunismo*, La Habana: Casa de Las Americas, 1989, s. 69.

93 a.g.e., s. 72.

94 Bkz. Guevara'nın *Guerrilla Warfare*, Londra: Pelican Books, 1970.

95 Guevara, “Man and Socialism in Cuba”, Silverman, *Man and Socialism in Cuba* içinde, s. 343. Bilinci ve bağlılığı yükseltmek için uygulanan pratik politikalar sonraki bölümlerde incelenmektedir.

hümanizme eşittir ve tam gelişmiş hümanizm olarak natüralizme eşittir; insan ile doğa ve insan ile insan arasındaki çatışmanın gerçek çözümüdür – varoluş ile öz, nesneleşme ile kendini doğrulama, özgürlük ile zorunluluk, birey ile tür arasındaki çekişmenin gerçek çözümüdür. Komünizm tarihin çözülmüş bilmecesidir ve çözüm olduğunun bilincindedir.⁹⁶

Guevara'ya göre, komünizmde “tam gelişmiş hümanizm”in önündeki engel, tam da kapitalist üretim tarzında emeğin metalaştırılmasıydı; bu, değer yasasının işleviydi. Bu nedenle komünizme sosyalist geçiş sırasında toplumsal ilişkiler değişmeli, emek meta olmaktan çıkmalı ve insan üretim sürecine yönelik olarak toplumsal veya kolektif bir tutum geliştirmelidir:

Kültür içinde gelişmesi için çalışmanın yeni bir koşul kazanması gerekir; insanın bir meta olarak varlığı sona erer ve toplumsal görevin yerine getirilmesi karşılığında bir kota tahsis eden bir sistem kurulur... İnsanın tam insani durumuna ancak kendisini meta olarak satma fiziksel zorunluluğunu duymadan ürettiği zaman gerçekten ulaştığı şeklindeki Marksist anlayışa dayanarak, bir yandan, çalışmaya bu yeni toplumsal görev kategorisini kazandırmak ve bunu teknolojinin gelişimine bağlamak için, ki bu daha fazla özgürlüğün koşullarını sağlayacaktır, diğer yandan da gönüllü çalışma için mümkün olan her şeyi yapıyoruz.⁹⁷

Guevara, sosyalist Küba'da üretim sürecinde kapitalist mekanizmaları kullanmanın, devlet planlamasına ve üretim araçlarının devlet mülkiyetine rağmen, kapitalist toplumsal ilişkileri ve kapitalist bilinci yeniden üretme riskini taşıdığına inanıyordu:

Kapitalizmin bize bıraktığı körelmiş silahların (ekonomik hücre olarak meta, kârlılık, kaldıraç olarak bireysel maddi çıkar vb.) yardımıyla sosyalizme ulaşma hayali peşinde koşarken çıkmaz sokağa varmak mümkündür... Bu esnada, uyarlanan ekonomik temel, bilincin gelişimini baltalamış olur.⁹⁸

AFS'nin savunucuları, ekonomik rasyonalitenin otomatik olarak toplumsal rasyonaliteye yol açacağına inanıyordu. Guevara aynı fikirde değildi. Sosyalizmin iki hedef arasında uyum yaratan bir ekonomik yönetim sistemi geliştirmesi gerektiğini savundu; üretim ve bilinç paralel olarak teşvik edilmeliydi: “Komünizmi inşa etmek için, maddi temelle aynı zamanda yeni bir insan yaratılmalıdır”.⁹⁹

Değer yasası, emek üretkenliği ve üretime yönelik özendiriciler arasındaki bağlantı veriliyken, kapitalist kategorilerin kullanımına ilişkin tartışmadaki muhaliflerin teşvikler konusunda da farklı fikirde olması şaşırtıcı değildir. Kapitalizmi önceleyen değer yasasının, zorunlu olarak kapitalist toplumsal ilişkilerin gelişmesine yol açıp açmadığı sorusu hayati önemdedir. Stalin'in ve Küba'daki Sovyet

96 Marx, “Economic and Philosophical Manuscripts”, aktaran: Guevara, “BFS”, s. 123–4. Çeviriler farklıdır; burada Silverman, *Man and Socialism in Cuba*'da yer alan çeviri alıntılanmıştır.

97 Guevara, “Man and Socialism in Cuba”, s. 346.

98 a.g.e., s. 342.

99 a.g.e., s. 343.

yanlılarının görüşüne karşı, Guevara potansiyel olarak yol açtığına inanıyordu. Bu nedenle, Marx'ın hakkında yazmış olduğu, insan ile doğa arasındaki çatışmayı çözmek için değer yasasını zayıflatmak esastır. Guevara, AFS'nin bazı savunucularının iddia ettiği gibi, değer yasasının ve insanların bu yasanın işleyişine koşullandırılma biçiminin ancak maddi zenginlik bolluğu ile baltalanabileceğine inanmıyordu; bunun yerine, gelişme süreci esnasında değer yasasını zayıflatmak için manevi özendiricilerin geliştirilmesi gerektiğine inanıyordu. Teoride, Büyük Tartışma'nın tüm katılımcıları, maddi özendiricilerin tedrici olarak yerini manevi özendiricilere bırakması gerektiği hususunda hemfikir. Temel farklılık bu gelişmenin hızı konusundaydı.

Guevara'nın sosyalist politik ekonomi tartışmasındaki başlıca rakibi Rodríguez, 20 yıl sonrasında geçmişe bakarak şunları söylüyor:

Özendiricileri kavrayış konusunda Che ile çok az farkımız vardı, ısrar ediyorum, çok az fark. Sürekli tartışmamız, her şeyden önce, orantılarla ilgili bir tartışmaydı... maddi özendiricileri ne ölçüde ve nasıl en aza indirebileceğiniz; bunda eğitimin rolü. Farklılıklarımız burada, yani hızlanmanın ritmi konusundaydı.¹⁰⁰

Büyük Tartışma'nın her iki tarafı, manevi özendiricilerin sosyalist bilinci yansıttığı ve ürettiği ve kıtlık ve azgelişmişlik koşullarında maddi özendiricilerin gerekli olduğu konusunda hemfikir. Örneğin, AFS savunucusu ve INRA'daki Fiyatlar ve Finansman direktörü Joaquín Infante Ugarte şunu belirtiyordu:

İşletme, komünizme giden yolun her noktasında, özendiricinin içerdiği değere göre uygun oranlarla manevi ve maddi özendiriciler kullanılmalıdır. Komünizme doğru ilerledikçe, manevi özendiriciler maddi özendiriciler aleyhine artmalıdır. Fakat sosyalizm ve komünizmin inşası sırasında maddi özendiriciler tamamen ortadan kalkmaz ve uygun şekilde kullanıldığında bunlar kaliteyi iyileştirmek, üretkenliği artırmak ve çıktıyı genişletmek için uyarıcıdır.¹⁰¹

Bununla birlikte, Infante makalesini Hruşçov'dan bir alıntıyla sonlandırıyor:

“Üretim kalitesi ve miktardan başlayarak, maddi özendiriciler yolunda enerji ve cesaretle ilerlemeliyiz”.¹⁰²

Guevara, üretici güçlerin azgelişmişliğinin ve Küba halkının bilincinin kapitalizm tarafından koşullandırılmış olmasının, onlara maddi özendiriciler sunmak için nesnel bir ihtiyaç bulunduğu anlamına geldiğini kabul etti. Fakat bunların birincil motivasyon aracı olarak kullanılmalarına karşı çıktı, zira kendi başlarına bir ekonomik kategori haline gelecek ve toplumsal üretim ilişkileri üzerine bireyci, rekabetçi

100 Rodríguez, “Sobre la Contribución del Che”, s. 379.

101 Joaquín Infante Ugarte, “On the Operation of the Auto-Financed Enterprise”, Silverman, *Man and Socialism in Cuba* içinde, s. 168.

102 Nikita S. Hruşçov'dan aktaran: Infante, “On the Operation of the Auto-Financed Enterprise”, s. 183.

mantığı empoze edeceklerdi: “bu tür bir aygıt *per se* bir kategori haline gelir, sonra da kendi gücünü insan ilişkileri üzerine dayatır... ‘Tüketici malları’ – bu, diğer sistemi savunanların sloganı ve büyük vicdani kalıp vericidir. Fakat bizim zihnimizde doğrudan maddi özendiriciler ve bilinç çelişkili terimlerdir”.¹⁰³ Sözlerini bu temaya dair en özlü açıklamasıyla tamamladı:

Maddi özendiriciler bilincin gelişimiyle çelişiyorsa, ancak öte yandan üretim kazançları elde etmek bakımından büyük bir güçse, bundan bilincin gelişimine öncelik vermenin üretimi frenleyeceği mi anlaşılmalıdır? Karşılaştırmalı olarak, hiç kimse ilgili hesaplamaları yapmamış olsa da, verili bir dönemde bu mümkündür. Bilincin gelişiminin, üretimin gelişimi için maddi özendiricilerden nispeten çok daha kısa sürede daha fazla şey yaptığını savunuyoruz. ***Bu duruşu benimsiyoruz, zira toplumumuzun gelişiminin genellikle komünizme yol açması öngörülmektedir.*** Bu, çalışmanın acı veren bir zorunluluk olmaktan çıkıp, kabul edilebilir bir mecburiyet haline geleceğini varsayar. Böyle bir önerme öznelliklikle yüklüdür ve kazandığımız deneyimde yaptırım gerektirir. Deneyim sırasında üretici güçlerin gelişimini ciddi şekilde engellediği ortaya çıkarsa, o zaman tanıdık yollara geri dönmek için hızlı hareket etme kararı verilmelidir.¹⁰⁴

Tanıdık yol, kapitalist kategorileri kullanan AFS idi. Yukarıdaki italikleştirilmiş cümle hayati önemdedir zira hedefi açıkça belirtir ve Guevara’nın bilinç ve özendirici anlayışının hangi paradigma içinde tartışılması gerektiğini tanımlar.¹⁰⁵

Sonuç

1920’lerden bu yana sosyalist ülkelerdeki teorik tartışmalar, izlenen kalkınma stratejileri ve politikaları üzerinde doğrudan ve ciddi bir etki yaratmıştır. Sosyalist politik ekonomi alanına Küba’nın katkısını ekleyen 1963–65 Büyük Tartışması’nda da durum böyleydi. İki yabancı katılımcı bir yana bırakılırsa, Küba’daki katılımcılar, gündelik olarak, kitlelerin coşkusu ve desteğini korurken ekonomiyi örgütleyip canlandıracak idari ve teknolojik mekanizmalar arayışındaydılar. Guevara’ya göre, sosyalist geçiş dönemindeki temel zorluk değer yasasını zayıflatmaktı. Bu sinsi fakat zorba yasanın, bireylerin toplumdaki rollerine ilişkin algılarında kendini gösteren ekonomik ve psikolojik yansımaları mevcuttu. Guevara’nın değer yasasını baltalamanın önemi üzerindeki ısrarı, kapitalizmden komünizme geçişin yaratacağı kırılmanın ne kadar derin ve travmatik olacağına dair anlayışını yansıtmaktadır.

Guevara, Sovyet politik ekonomisini bu temel zorluğu görmezden gelmekle eleştiren ve sosyalist inşada özne faktörün göz ardı edilmesine karşı uyarıda bulunan, bilincin önemine ve devrimci süreçle ideolojik ve politik özdeşleşmeye dikkat çeken ilk ve tek kişi değildi. Fakat Guevara’nın katkısı niteliksel olarak farklıydı zira Marksizmin iki muhalif okulunu birbirine bağlamaktaydı. Bir yanda Sovyet

¹⁰³ Guevara, “BFS”, s. 134.

¹⁰⁴ Guevara, “BFS”, s. 135; italikler bana aittir.

¹⁰⁵ Mesa–Lago Guevara’dan bu paragrafı alıntılanmakta ama bu kilit cümleyi atlamaktadır. “Ideological, Political and Economic Factors in the Cuban Controversy”, s. 62.

teorisyenleri yahut Ernst Nolte'nin deyişiyle "kendi devletlerine ve hükümetlerine karşı eleştirel mesafeleri olmayan", sosyalist ülkelerin "devlet" Marksistleri vardı; diğer yanda ise bunları eleştirenler, "eleştirel mesafenin en radikal ve bütüncül biçiminin" keyfini süren Batılı yahut "özgür" Marksistler.¹⁰⁶ Guevara'nın Sovyet sistemiyle çatışması, görünüşe göre onu Batılı eleştirmenlerin teorik kampına yerleştirmiştir. Fakat onun yaklaşımında böyle bir eleştirel mesafe yoktu, zira "özgür" Marksistlerin aksine, Guevara'nın analizi ciddi pratik sonuçlara sahipti ve Küba devletinin sosyalizmi inşa etme taahhüdünün ayrılmaz bir parçasıydı.

Marx'ın ünlü sözünde olduğu gibi, insanlar kendi tarihlerini yaparlar, ama kendi seçtikleri koşullarda değil.¹⁰⁷ Gerçekten de, Guevara teorisinin bir boşlukta formüle edildiği fikrini reddediyordu.¹⁰⁸ Polonyalı gazeteci, yazar ve Küba Devrimi'nin eleştirel destekçisi K. S. Karol'a bir defasında şunu söylediği belirtilmiştir:

Demek Küba'yı entelektüeller için bir tür seminere, insanların oturup en son edebi eserlere methiyeler düzebilecekleri bir Paris kafesine dönüştürmemizi istiyorsunuz. Ama sence bizimki gerçekte nasıl bir ülke? Küba bir devrimin tam ortasında, ABD Deniz Piyadeleri tarafından kuşatılmış halde; kendi savunmasına dikkat etmesi ve geleceğini inşa etmesi gerekiyor. Çocuklarımızı hızla ortaokuldan liseye, liseden üniversiteye geçirmeye karar vermemiz keyiften değil. Çünkü hızlı hareket etmemiz gerekiyor ve bu konuda seçeneğimiz yok... Ekonomik abluka, yıkım, sabotaj ve psikolojik savaşın anlamını çok hızlı şekilde öğrenmiş bulunuyoruz.¹⁰⁹

Bu, hem SSCB'yi eleştiren hem de Karol'un Kübalıların Sovyet bloğunun el kitaplarını kullanması konusundaki yakınmasına öfkeyle yanıt veren Guevara'nın görünürdeki çelişkisini açıklıyor. Guevara "Tavsiye edebileceğin başka bir şey var mı?" diye soruyor ve "Devrim'in ideolojik olarak tarafsız kalmasını ve herkese bir dizi toplumsal felsefe ve doktrin arasından seçim yapma konusunda tam bir özgürlük vermesini isteyen 'liberaller'den sertçe söz ediyordu".¹¹⁰ Sovyet sosyalizmine yönelik eleştirileri entelektüel bir egzersiz biçimini alan "özgür" Marksistlerin aksine, Guevara, değer yasasını zayıflatmaya ve gelişmenin merkezine insanı almaya çalışan alternatif bir ekonomik yönetim sistemi yaratarak analizini somutlaştırabil-

106 Nolte, Soğuk Savaş sırasında "özgür Marksizm Batı davası için ön saflarda savaştı" sonucuna varmaktadır. Ernst Nolte, "The Relationship between 'Bourgeois' and 'Marxist' Historiography", *History and Theory*, cilt 14:1, Şubat 1975, s. 68-70.

107 Karl Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, Moskova: Progress Publishers, 1977, s. 10.

108 Benzer şekilde, 20 Nisan 1965'te Fidel Castro şunları söyledi: "yalnızca ve bilhassa felsefi sorunlarla ilgilenen Marksist-Leninistlerden sakının, çünkü sosyalizmin çözmesi gereken birçok pratik ve ciddi sorunu vardır. Ve bunları çözmek Marksist-Leninistlerin görevidir, bunları çözmek için en büyük olasılıkları sunanın tam da devrimci iktidar olduğunu fark ettiğimizde daha da önemli hale gelen bir görevdir bu". John D. Martz tarafından aktarılmıştır, "Doctrine and Dilemmas of Latin American 'New Left'", *World Politics*, cilt 22:2, Ocak 1970, s. 195.

109 Guevara, 9 Mayıs 1961, alıntı yapan K.S. Karol, *Guerrillas in Power*, çev. Arnold Pomerans, Londra: Jonathan Cape, 1971, s. 46-7. Guevara, Karol'un Küba'nın sosyalist bloğun el kitaplarını kullanmasına yönelik eleştirisine yanıt veriyordu.

110 Karol, *Guerrillas in Power*, s. 46.

lecek konumdaydı. Mevcut sosyalizmde “insanlık” eksikliğini eleştirmek başka, sosyalist bilinci fiilen geliştiren bir politika üretmek başka şeydir. Guevara yoldaşlarına şunları söylemişti: “Konuşmak kolay, eleştirmek kolay... zor olan harekete geçmek, kendini bir işe vermek, çözmek, irade ve çıkarları koordine etmek ve en iyi çözümleri bulmak. Sorun çok büyük olabilir ama bizim bir çözüm bulma kararımız daha da büyük”.¹¹¹

Guevara, Sovyet teorisyenlerinin, Marx’ın analiziyle uyumlu politikalar geliştirmek yerine, teoriyi kendi ampirik gerçekliklerine uyacak şekilde uyarladıklarından yakınıyordu.¹¹² Böyle bir uzlaşmacı pragmatizmin gerekli olmadığını kanıtlamaya çalıştı; aynı anda hem üretici güçleri geliştirebilecek hem de sosyalist bilinç yaratabilecek, böylece toplumu komünizme geçişe hazırlayabilecek sosyalist bir sistem inşa etmek mümkündü. Onun sosyalizm vizyonu, ayrıca, sosyal ve ekonomik adalet ve ulusal kurtuluşa yönelik Latin Amerikan mücadelelerinin geleneklerinden de etkilenmiştir. Kalkınma teorisyeni Ken Cole’un belirttiği gibi: “Che Guevara’da [José] Martí’nin içgörülerini ile Marx’ın teorisinin, devrimci bir pratik içinde benzersiz bütünleşmesini buluyoruz; bu devrimci pratikle insanlar kendi toplumsal potansiyellerinin farkına vararak kendilerini özgürleştirebilirler”.¹¹³

Gerçekten de Guevara, fikirlerini devrimci Küba’da uygulama deneyimiyle, kendi teorik analizini derinleştirme nadir fırsatını buldu. Sonraki bölümlerde bu heyecan verici ve dinamik süreç incelenmektedir. Bu bölümler, Guevara’nın Sanayi Bakanı olarak yaptıklarının ilk sistematik kaydını sağlayarak, onun teorisini somutlaştırmak için geliştirilen pratik politikaları ve yapıları detaylandırmakta, çözmeyi amaçladığı sorunların ana hatlarını çizmekte ve bu önlemlerin onun teorik kavramlarıyla nasıl doğrudan bağlantılı olduğunu –Küba’nın sosyalizme geçişinde değer yasasının işleyişini zayıflatmayı amaçladıklarını– göstermektedir.

111 Guevara, alıntı yapan Ángel Arcos Bergnes, *Evocando al Che*, La Habana: Ciencias Sociales, 2007, s. 18.

112 Ayrıntılar 9. bölümedir.

113 Ken Cole, “The Cuban Revolution: Martí’s Insight, Marx’s Theory and Guevara’s Practice; Lessons for Socialist Development in the 21st Century”, konferans metni, Ocak 2004, s. 28.

Erdoğan ve AKP olgusunun Marksist yorumu Farsça'da!

Erol Balkan, Neşecan Balkan ve Ahmet Öncü tarafından derlenen ve *Devrimci Marksizm*'in yazarlarından Burak Gürel, Sungur Savran, Özgür Öztürk ve Kurtar Tanyılmaz'ın da yazılarını içeren *Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP* (Yordam) başlıklı kitap Farsçaya Aidin Akhavan tarafından çevrilerek İran'da Agah Yayıncılık adında büyük bir yayınevi tarafından basılmış bulunuyor.

“Farsça Basıma Önsöz”den

“AKP'nin ve önderi Recep Tayyip Erdoğan'ın iktidar öyküsü, uluslararası alanda burjuva düşüncesi ve Türkiye'de bir tür sol düşünce açısından devasa ölçekte bir aldanma ve yanlış değerlendirme tarihidir. (...) AKP'nin aldatmacalarını ciddiye alma saflığını gösteren sadece Batı âlemi olmadı. (...) Ortadoğu'nun, otoriter rejimler altında yaşamakta olan siyaseten ılımlı bütün unsurları için Erdoğan Batı'yla ittifak ile İslami geleneğe sadakat arasında tam da uygun dozu tutturmuş bir önderdi. (...) Bu, hâkim sınıflar ve aydınlar arasında geçerliydi. (...) Arap önderlerinin ABD'nin Ortadoğu politikası karşısındaki kölece tutumundan ve İsrail karşısındaki toptan teslimiyetinden yaka silker hale gelmiş kitleler ise Erdoğan gibi bir lidere gıpta ile bakıyorlardı. (...) Orijinal İngilizce basımın başlığı olan *Neoliberal Çağda Türkiye'de İslamcı Sermayenin Yükselişi* ifadesinin açıkça ortaya koyduğu gibi, bu kitapta bir araya gelen makalelere sinen esas görüş, AKP'nin 21.yüzyılın başının neoliberal ortamında Türkiye'de hâkim sınıfların içinden bir İslamcı fraksiyonun siyasi bir enstrümanı olduğu yönündedir. Tarihi misyonunun Türkiye'de demokrasiyi kurmakla zerre kadar ilişkisi yoktur.”